

સ્તાન ને યુક્તન જેવા પ્રદેશોની અને ઓસ્ટ્રોવેકિયાના પાટનગર
પ્રાગની મુલાકાત લીધી હતી. શ્રી શુકલે તો રમૂજ કહ્યાકવાળો
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના ઝુરિચનોવ ગિડતો પ્રવાસ જેડી લીધો હતો. પોતાના
એ પ્રવાસમાં પોતે જે જે જોયું-જાણ્યું તેની કથા લેખકબેલડીએ
આ પુસ્તકમાં ઉત્સાહથી કહી છે.

જોઈ શકાય કે જેમ લેખકોના પ્રવાસમાં રશિયાએ વિશેષ
સમય લીધો હતો તેમ એમના આ પ્રવાસસંસ્મરણોમાં પણ
રશિયા વાળખી રીતે જ ઘણી જગ્યા રોકે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં
માંધાતા જેવા ઝારને ઉખેડી નાખી પ્રજાપ્રીય સત્તાની સ્થાપના
કરનાર વિપ્લવ પછો, પાંચ પાંચ પંચવર્ષી યોજનાઓ દ્વારા
સાધેલા ઔદ્યોગિક વિકાસથી, દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનોના
બીચણ આક્રમણના કાનિલ દહરવાળા સફળ સામનાથી અને તાજે-
તરમાં અવકાશમાં જમણ કરવા મોકલેલા સ્પુટનિકથી રશિયા વિશ્વની
વર્તમાન મહાસત્તા બની સૌનું કુતૂહલ આકર્ષતું મહાન રાષ્ટ્ર
બની ગયેલ છે. સિડની-બિયેટ્રીસ વેગે તો વર્ષો પહેલાં 'નવી
સંસ્કૃતિ' કહીને રશિયાના મહાન પુરુષાર્થને બિરદાવ્યો છે. પણ
પોતે જે વાંકને વરેલ છે તે સામ્યવાદ પ્રત્યે અમીનજરથી ન
જેતા દેશો અને પ્રજાઓ દુનિયામાં અનેક હોવાથી, પોતાની
શક્તિ-અશક્તિઓનો સાચો ક્યાસ કાઢ કાઢી ન જાય એ હેતુથી
રશિયાએ પોતાની આડે ગુપ્તતાનો લોખંડી પડદો ઊભો કર્યો છે
એમ કહેવાય છે. એ 'જેટલું આત્મસંરક્ષણ અર્થે છે તેટલું અમિત્ર
રાષ્ટ્રોને પોતાને વિશે નિત્ય જાય અને સંદેહમાં રાખવા સારુ પણ
ખટું. આ પરિસ્થિતિમાં એ ભૂમિમાં મુક્ત રીતે ફેટલોક સમય ફરીહરી
સગી આંખે જોયું-જાણ્યું શબ્દબદ્ધ કરનારના હેવાલ જિજ્ઞાસુઓની
દષ્ટિ પોતાની તરફ ખેંચનારા બને એ સ્વાભાવિક જ છે.

પણ રશિયાના પ્રવાસના આવા 'આંખો-દેખા' હેવાલ
એના લખનારાઓની અંગત દષ્ટિ અને રાજકીય પૂર્વમંડોથી

રંગાયલા પણ બનવાના. રશિયા વિશે આજ સુધીમાં બહારના મુદ્દાકાતીઓએ જે પુષ્કળ લખ્યું—પ્રગટ કરાવ્યું છે તેમાં જોનારનાં ચક્ષુમાં જે દેખાડે તે જ વાચકોએ જોવાનું હોય છે. આ પુસ્તકના લેખકો ગાંધીવિચારણાના પ્રેમી કેમ્બ્રિજના કોલેજના છે. એવા તરીકે સામ્યવાદના આખરી લક્ષ્ય માટે આદર હોવા છતાં એની વ્યવહારુ નીતિરીતિ અને હિંસાને સાધનમાં ખપમાં લેવાની તૈયારી પરત્વે એમને સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ હોય જ, એ સમજી શકાય તેમ છે. પણ પોતે ઉઘાડી આંખે અને પૂર્વમુદ્દે—મુક્ત મગજે બધું જોવા અને પોતાની જાણ સંઘરવા ગયેલા એમ સૂચવતાં લેખકોએ ‘ભૂમિકા’ માં નોંધ્યું છે: “અમે જ્યાં ગયા ત્યાં છુટથી ક્યાં અને ઉઘાડી આંખે જોયું. વ્યક્તિમાં તેમજ સમષ્ટિમાં સારું નરસું જાંને રહેલું છે. અમે સારમાહી દિષ્ટિએ જોયું, નીરક્ષીર ન્યાયે તુલના કરી અને માનવહિતની દિષ્ટિએ આમાં લખ્યું છે.” વાચકો માટે આ તેમના હેવાલની વિશ્વસનીયતા વધારે છે, બીજી બાજુ, લોખંડી પડદા (Iron curtain) પોતે અનુભવે ન હોવાનું, જે જોવા ઇચ્છ્યું તે પોતાને બતાવાયું હોવાનું અને ક્ષેષ અંકુશ વિના પોતે કેમેરાનો પણ ઉપયોગ કર્યો હોવાનું લેખકોએ નોંધ્યું છે.

પ્રવાસવર્ણન છે એટલે એમાં જોવાતા ગયેલા પ્રદેશોનાં ભૌગોલિક—પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને વિશિષ્ટતાઓની વાત આવે જ, અને અરબસ્તાનનો રણપ્રદેશ, ફ્રાન્સનો માન્સપ્રદેશ, રશિયાના ધાન્યખંડાર સમો યુક્રેનનો પ્રદેશ, તાઝિકસ્તાન ને પામિરની પર્વતમાળા, ઝેકોસ્લોવેકિયાનો માયોના પહાડ—આ સર્વનાં વર્ણનો લેખકોએ મિતાક્ષરી ભાષામાં આપ્યાં પણ છે. અલગત, આવાં વર્ણન ઝાઝાં નથી. એક તો તેમનો પ્રવાસ બહુ ઝડપી હતો, એટલે એકજાપ ચિત્ત પર જપાઈ ન જપાઈ ત્યાં બીજી અને એની પાછળ લીડ કરતી ત્રીજી-ચોથી આવતી જ હોય એમ

બને એ સ્વાભાવિક છે. વળી પ્રવાસમાં પોતાને મળેલ-નડેલ મુગવડ-અગવડો, ને તે પ્રદેશનાં જોવા લાપક સ્થળો અને ત્યાંનાં માનવીઓ તથા કોઈ કોઈ ઠંડેરા જેવા પ્રસંગો વિશે જ વાત કરવા પર એમનું લક્ષ રહ્યું છે. પરિણામે, ફિન્લેન્ડનું ખેડૂત-જીવન ને ત્યાંનું વૃદ્ધાવય, ફિન્લેન્ડ-રશિયાનાં નાટક ને લોકનૃત્યો, રશિયાના એકે અને પપેટ-ગ્રો, લેનિનઝેડની ટરખાઈન ફેક્ટરી ને હોઝિયરી ફેક્ટરી, મોસ્કોની રશિયનો જેને માટે અભિમાન ધરાવે છે એ શૂગર્મ-રેલ્વે, કેમલિનમાંનું સંપ્રદર્યાન, મોસ્કોનું કાયમી ખેતીવાડી-પ્રદર્શન, 'પ્રાવડા' જાપખાનું, ટ્રેડ યુનિયનની વિશાળ ઓફિસ, બત્રીસ માળના મકાનવાળી મોસ્કો યુનિવર્સિટી, લેનિન-પુસ્તકાલય, રશિયાનાં ગામડાં, તાઝિકસ્તાનનું વિકાસ-ચિત્ર, ત્યાંનાં સામૂહિક કૃષિક્ષેત્ર, સોવિયેત સંઘની બાલ-વાડી (ફિન્ડર-ગાર્ટન) શળાઓ અને ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિ, આ બધાં વિશે લેખકોએ ઝીલેલી તેમની જાપ સથે પ્રમાણભૂત માહિતી પુસ્તકમાંથી મળે છે. લેનિન અને ટોલસ્ટોયનાં મુકામ અને સમાધિ વિશે પણ રસપ્રદ હકીકત વાચકોને જાણવા મળે છે.

ગુજરાતી વાચકોને રસ પડે એવું આ પુસ્તકમાં બીજુંય ઘણું છે. ગુજરાતી બહેનની સાડીએ ફિન્લેન્ડ વગેરે ઠેકાણે ધ્યાન ખેંચી પરમુલકનાં માનવીઓ પાસેથી જે પ્રશંસા મેળવ્યાનું લેખકોએ નોંધ્યું છે તે તો એમને ગમશે જ. રશિયામાં બધાં કારંખાનાં, ધિમેટરો, સરકસ ને હળમત સંધીના બંધા સરકાર ચલાવે છે : પગારમાં કામદારો અને નિયામક અમલદારો વચ્ચે આપણે ત્યાં જોઈએ છીએ તેટલી માત્રાનો ભેદ ત્યાં હોતો નથી; 'પ્રાવડા' જાખજારના ડિરેક્ટરના પગાર જેટલો જ તે જાપાના નિબજાત કારીગરનો પગાર હોય છે અને સામાન્ય કંપોઝીટર અને મશીનચેનનો પગાર તે પગારના ૬૦ ટકા જેટલો એટલે

આપણા ૧૭૭૨ રૂપિયા જેટલો હોય છે : ગટર સાફ કરનાર
ભારે કામ કરનાર ગણાઈ ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ રૂપિયાનો પગાર
ત્યાં મેળવે છે : ઘર જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતમાં લોકોને પગારના
પાંચ ટકાથી વધુ ખર્ચ ભાડા પેટે કરવો પડતો નથી પણ બીજી
બાબતોમાં અને ખાસ કરીને મોજશોખની ચીજોમાં ત્યાં બેસુમાર
મોંઘવારી છે : આમ છતાં ત્યાં એક પણ બિખારી નજરે પડતો જ
નથી : લેખકો અને કલાકારોને તો રશિયામાં સૌરાષ્ટ્રીય લોક-
ભાષાનો અભ્યાસ કરીને કહીએ તો ‘બખખા’ છે : સમગ્ર અર્થરચના
બહે સરકારયોજિત હોય પણ વ્યક્તિ પોતાની કમાણી પર પોતાની
માલિકી ધરાવી શકે છે-આવી આવી માલિકી સાથે વાચકો એ
જાણીને પણ ખુશ થશે કે રશિયામાં સંસ્કૃત અને હિંદીનો તેમજ
હિંદી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો અભ્યાસ ઉચ્ચ શિક્ષણની કક્ષાએ
વધી રહ્યો છે, અને સોવિયેત શાળામાં નમસ્કારની હિંદી વિધિ
પણ શીખવવામાં આવે છે ! લેખકો જોડે રહી તેમને બહુ બતાવનાર
અને હુબાપિયણું કામ કરનાર યુવતી નતાશા તોફનોયે અને શ્રી
ભાનુભાઈ શુક્લના અંગ્રેજી પત્રનો હિંદીમાં જવાબ આપનાર
પ્રાધ્યાપક ચેલીશેવે પોતાના હિંદી-પ્રજ્ઞત્વથી લેખકોને કેવા શર-
માવ્યા હશે ! સંસ્કૃતના પંડિત પ્રો. કલ્યાનોદ્દ જેમણે મહાભારતના
બે પવો તેમજ મેઘદૂત, શાકુન્તલ, પંચતંત્ર ને હિતોપદેશનાં
ભાષાંતર રશિયન ભાષામાં કર્યાં છે એમણે લેખકો જોડે વાત
સંસ્કૃતમાં કરી અને શ્રી પાઠકના પાછળથી ભારતથી લખાવેલા
પત્રનો ઉત્તર પણ મધુર પ્રવાહી સંસ્કૃતમાં આપ્યો, એ જાણીને
એમના પ્રત્યે આદરની લાગણી કયા વાચકમાં નહિ પ્રગટે ?
ચેલીશેવેનો ‘દેહને ભાકુતી મકાન અને સંસારને સરાઈ હોનારા
તમે જમીન-મકાન અમારાં નથી એમ કેમ કહેતા નથી ?’ એ લેખ-
કોને કરાચેલો પ્રશ્ન ભારતવાસીઓને ફેવું આત્મપરીક્ષણ કરવા પ્રેરે
એવો છે ! વિનોબાજીની ભૂદાનયણ-પ્રવૃત્તિ અને તેને પ્રેરતી

જાવના જવાબ તરીકે લેખકોએ સામે ધરી તો જ આપણી સાજ રહી ને ?

લેખકો જેને નિમિત્તે આ પ્રવાસ ખેડી આબ્યા ત હેત્સીન્કી ખાતે બરાબેવ શાંતિ પરિષદ વિશે થોડી માહિતી આપ્યા વગર તેઓ કેમ રહે ? એ પરિષદ વેળા જ નહિ, તે પછી ફિન્લેન્ડ, રશિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયાની ધરતી પરના લેખકોના પરિવ્રમણ વેળા પણ એમને જેવા-જાણવા મળેલી લોકોની શાંતિની ઉત્કટ ઝંખનાનો સાક્ષાત્કાર પુસ્તક અનેક રચને કરાવે છે. લડાઈમાં દીકરા ખોઈ બેસનાર પેલો આંસુમયો વૃદ્ધ રશિયન, પતિઓને લુદ્ધમાં ગુમાવનાર પેલી પીરસનારીઓ, વાંચતાં અરેરાટી છૂટે એવા લિડલસેફના હત્યાકાંડનો ભોગ બનનારાનાં અવશિષ્ટ સ્વજનો : ગત વિશ્વયુદ્ધની દૂર ધપાટો જેમને વાગી છે તેવાં આવાં માનવીઓનાં હૈયામાંથી જાડો શાંતિનો પુકાર-‘એવું કરો કે લડાઈ ન થાય’-જે લેખકોને ટેરેટર સાંભળવો પડેલો તે તેમણે આ પુસ્તકમાં પોતાના વાચકોને પણ સંભળાવ્યો છે. શાંતિની આ ઝંખનાએ જ એની જાવના ફેલાવવા કામ કરી જનાર માંખીજી અને પંચશીલના સિદ્ધાંત દ્વારા અત્યારે શાંતિના દૂત તરીકે કામ કરી રહેલ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, એ ભારતના એ આદરણીય લોકનેતાઓ અત્યે દુનિયાનાં આવાં ચૌ શાંતિચાહકોની પ્રેમાદર અને આશાભરી નજર વાળી છે, એનો વાત પણ પુસ્તક આપણને કહે છે. ભારતના પ્રતિનિધિઓને ફિન્લેન્ડ, રશિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં સામાન્ય માણસો તર-દથી મળેલો પ્રેમભર્યો સત્કાર હવે સર્વત્ર માનવીનાં હૈયાં, જાતિ, વર્ણ, દેશ, વેશ, ધર્મ ને રાજનીતિના ભેદોને ભૂલી-વટાવી જઈ બંધુત્વના રેણુથી એકતામાં સંધાતાં જતાં હોવાની સુખદ પ્રતીતિ વાચકોને કરાવશે. ભારતના કામદારોના મહેનતાણુની રકમ સાંભળતાં જ હૃદમાં તેમને માટે કાળો ઉધરાવવા મંડી જનાર

દીન કામદારો, લેખકોને રોકી તેમને આમહૂપૂર્વક 'હિન્દનાં બાળકો માટે' એક હજાર માર્કસની નોટો વળગાડનાર પ્રૌઢ દીન, હૃદય પર હાથ મૂકી 'નેહરુ હિયર' (નેહરુ અહીં છે) એમ ગળગળે સાદે બોલતો દીન કામદાર, રશિયામાં લેખકોના હાથ પકડી ક્યાંય સુધી ચાલનાર કિશોર બાલિકાઓ, આ સર્વ વિશેનું લેખકોનું બચાવ કેવું હૃદયસ્પર્શી છે! પરમુલકમાં જે કેટલાંક હતાળ, સેવાભાવી ને માનવતાખર્ચો માનવીનો સુખદ સંપર્કલાભ લેખકો પામ્યા હતા તેમનો પુસ્તકમાં અત્રત્ર તથા પરિચય હૃદયને પ્રસન્ન કરી જાય છે અને આપણને આપણાં જ ભાંડુઓ જોડે તેમ પરદેશી મુલાકાતીઓ જોડે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો પ્રેરક પદાર્થપાઠ પણ આપી જાય છે. મુદ્દનો માર ખમેલ ફિન્લેન્ડ, રશિયા ને ઓક્ટોબેરેકિયા જેવા દેશોના ફરી જિભા ધરાના ઝડપી અને સફળ પુરુષાર્થની કથા પણ પ્રેરણાદાયી છે.

આ કારણે આ પુસ્તકની સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગિતા છે, સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ એ મહે એથી થોડીક ઓછી હોય. પોતાના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા પૂરતું લેખનકૌશલ અને વાણીપ્રભુત્વ તો લેખકોએ દાખવ્યું છે જ, આવાં પુસ્તકોને માટે અનિવાર્ય અગત્યનાં ગણ્યા તેવાં ચિત્રો એમાં મૂકી પુસ્તકની મૂલ્યવત્તામાં એમણે ઉમેરો કર્યો છે. લેખક-પ્રવાસીઓએ પોતાના કેટલાક અંગત અનુભવો વર્ણવતા રહી, તેમાંય ખાસ તો થી શુકલે ઝુરિચને ડેલે હાથ દઈ આઆના વિષય-રમૂછ પ્રવાસની કથા 'તો પ્રકરણ ન લખત' એ પ્રકરણમાં આલેખીને આ પ્રવાસકથાને વાર્તારસ પણ બદ્યો છે. સિડિસેહના હત્યાકાંડને એમણે જે તાદશતાથી વર્ણવી દેખાડ્યો છે એનુંય ફળ એવું છે. માહિતી મેળવવા કરેલા સંવાદ પણ એમણે અવારનવાર મૂક્યા છે. 'મેઘદૂત બોલવા લાગી', 'એ મિલકત મારી નથી', 'એવું કરો કે લડાઈ ન થાય', 'સિડિસેહનો

ભૂમિકા

શારદા મંદિરના મંચાલક વજુભાઈ દવેને ત્યાં અમે એકવાર મહેમાન બન્યા હતા. જમતાં જમતાં અવનવી વાતો આણતી હતી. અચાનક તેમણે અમને પ્રશ્ન કર્યો : ‘તમારે બેયને ચીન જવું છે ?’ અમે તરત જ સજી થઈને હા પાડી. પરંતુ શ્રી વજુભાઈ આવા અનેક તુછા ઉઠાવીને ફેંકે છે તેવો આ એક તુછો હશે એમ માની, અમે છૂટા પડ્યા અને પોત-પોતાના વ્યવસાયમાં ગૂંથાયા. વાત લગભગ વિસારે પડી.

હ—એક માસ પછી અચાનક અમને ખગર આપવામાં આવ્યા કે ‘શ્રીનંદાનંડના પાટનગર હેલ્થસીટીમાં મળતી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ગૂજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે તમારા નામ સૂચવવામાં આવ્યા છે. તમારે કપડાં, પાસપોર્ટ વગેરેની તૈયારી કરવી.’

અમારે માટે આ અણધાર્યું સૂચન હતું. કેટલીકવાર અણુધાર્યો આવી પડતો આનંદદાયક વિચાર માણસને ગંભીર બનાવી દે છે. પ્રથમ આ વિચાર સૂચવવામાં આવ્યો ત્યારે અમે પગે ચાલીને પલ્લુ ચીન જવાની હોંસ બતાવેલી. સામાજિક ઉત્થાનને

પંથે ઝડપભેર આગેફૂચ કરી રહેલા દેશની પ્રગતિ નજરે તિહાણવાની અમતે ઘણી જિજ્ઞાસા હતી. એ જિજ્ઞાસા આટલી વહેલી અને સરલતાથી પૂરી થશે એવું અમે કદ્યું ન હતું.

અમારાં નામો ગૂજરાત પ્રાન્તિક શાંતિ સમિતિએ મધ્યસ્થ સમિતિને મોકલી આપ્યાં હતાં. અને તે મંજૂર થયાં. આર્થિક સવાલ પણ ઉકેલાયો. દરમિયાન અમારા એ સાર્થાદાર શ્રી વશુભાઈ મહેતા અને શ્રી. ઉપાગ્રેને સાથે આવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. ઘણી ઓછી શક્યતા હોવા છતાં તેમનાં નામો પ્રતિનિધિ તરીકે મંજૂર થયાં. જવાની તારીખ નજીક આવવા લાગી.

એક પ્રશ્ન સૌથી વધારે મૂંઝવણ ભર્યો હતો. અમે ચૂસક કોંગ્રેસવાદી, અમારા મિત્રોનું વલણ અમે આ પરિપદમાં જન્મ્યે તેની વિરૂદ્ધ હતું. ચીનમાં એ વર્ષ પહેલાં મળેલી વિશ્વશાંતિ પરિપદમાં પૂ. રવિશંકર મહારાજ ગયેલા ત્યારે પણ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. અચાનક અમદાવાદમાં પૂ. મહારાજશ્રીની મુલાકાત થઈ. આ બાબતમાં તેમની સલાહ પૂછી. તેઓશ્રીએ પોતાની લાક્ષણિક દબે કહ્યું. 'તમે જરૂર જાઓ, એ લોક બહુ માયાળુ છે. તમને ઘણું જોવા જણવાનું મળશે.' આમ અમારી એક મૂંઝવણ દૂર થઈ.

તૈયારીના દિવસો થોડા હતા. હાથ ઉપરનાં કામે સમેટવાનાં હતાં. સ્વજનોની ભાવણીની વિદાય લઈને આખરે અમે મુંબઈ પહોંચ્યાં. ચાર દિવસમાં કપડાં સિવડાવી લીધાં ને દિલ્હી પહોંચ્યાં. અમારા ઉપડવા આડે ફક્ત એક જ દિવસ હતો. હવાઈ સફરની ઓફિસે વજન વ. વિધિ થઈ ગઈ. સવારમાં છ વાગ્યે અમારે ઉપડવાનું હતું. સાંજે પોરટ ઓફિસના યોગાનમાં બેસીને સ્વજનોને પત્રો લખ્યા.

પરંતુ ‘મનુષ્ય જાને મેં કરું, હરિ કરે સો હોય.’ રામ જેવા અવનારી પુરુષને જે દિવસ ગાદીએ બેસવાનો દિવસ હતો તે દિવસ વનવાસનો બન્યો. અમારે માટે જે દિવસ સફરમાં જવાનો હતો, તે દિવસ જ નહિ, તે સપ્તાહ, દિલ્હીની મરમીમાં રોકાવાનો બન્યો. અમારે કાબુલ થઈ રશિયા જવાનું હતું. અફઘાનિસ્તાનના સરસનાપતિનો વટકુકમ નીકળ્યો: ‘વધારાના વિમાનોને પ્રેટ્રોલ આપવાનું એક આવાડિયા સુધી બંધ રહેશે. કારણ સરહદ ઉપર ગરબડ છે.’

નહ દિલ્હી કમલાનેહર મારકીટની સામે આવેલા મુન્શી નિકેતનમાં અખિલ ભારતીય શાંતિ સમિતિનું કાર્યાલય પ્રતિનિધિઓથી ઉભરાતું હતું. આ સમાચારથી સૌ વિસ્મયિત બન્યા અને કંઈક અંશે ચિંતિત પણ થયા. તે દિવસથી લગભગ એક સપ્તાહ અનિશ્ચિતતામાં ગાળ્યો. આખરે કાબુલ થઈને જવાનો વિચાર પડતો મૂકાયો અને યુરોપ થઈને ફીનલેન્ડ પહોંચવું તેમ નક્કી થયું. એર ઇંડીયા કોર્પોરેશનનું ખાસ વિમાન બાધવામાં આવ્યું. ટ્વેન્સ-બાર પ્રતિનિધિઓ ચાલુ સર્વીસમાં કાબુલ થઈને ગયા અને બાકીનાં ૬૦ જણ ‘સ્કાઈ માર્ટર’ વિમાનમાં ઉપડ્યા.

અમારી સાથે પ્રતિનિધિઓમાં સૌરાષ્ટ્રના પ. ગૂજરાતના ૧૫, ભારતના અન્ય પ્રાંતના ૬૦ એમ કુલ ૮૦ પ્રતિનિધિઓ હતાં. તેમાં શાંતિ સમિતિના મુખ્ય મંત્રી રમેશચંદ્ર અને તેમના પત્ની પેરીનએન, કાર્યાલય મંત્રીઓ શ્રી લાજપત અને શ્રી પરમેશ્વરન, મુખ્યસિદ્ધ લેખક ડૉ. મુદ્દકરાજ આનંદ, બંગાળના સચ્ચીનનાથ, આસામના યુવાન કવિ પ્રો. હઝારિકા, બંગાળના સંસ્કારી દંપતિ નરેન્દ્રદેવ અને રાધારાની, મુંબઈના સમાજ સેવિકા કપિલાએન, સ્વ. ડૉ. મેઘરાજ સહા, ક્રાંતિકારી શ્રી અબિકા ચક્રવર્તી વગેરે હતા.

આ બાઈબલનો સાથે અમે જે મહિના સતત સંપર્કમાં રહ્યાં, કુદુબ જેવો સંબંધ બંધાયા. ફીનલેન્ડ, રશિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં જેમનો અમને પરિચય થયો, જેમણે અમારા દુબાઈયા તરીકે કામ કર્યું એ બાઈ બહેનો પણ અમારા સ્વગ્ન બન્યાં. જેમનો સ્નેહસંબંધ પણ ચિરંજીવ બન્યો.

આ પ્રવાસ કથામાં અમે જેએલાં મુલગ દર્શ્યો ને અનુભવેલા મુખ્ય પ્રસંગો રજૂ કર્યો છે. અમે જ્યાં ગયા ત્યાં છૂટથી ફર્યો અને ઉધાડી આંખે જોયું. વ્યક્તિમાં તેમજ સમષ્ટિમાં સારુ નરસું બને રહેલું છે. અમે સારગ્રાહી દષ્ટિએ જોયું, નીરક્ષીર ન્યાયે તુલના કરી અને માનવહિતની દષ્ટિએ આમાં લખ્યું છે.

આજના ઝડપી જમાનામાં, જે માસ સુધી સતત પ્રવાસ કર્યો. રેલ્વે, મોટર અને વિમાનમાં ફર્યો. બાલગૃહો, નાટ્યગૃહો, ધારાસભાગૃહો, કારખાનાઓ અને કૃષિક્ષેત્રો નિહાળ્યાં. મજૂરો ખેડૂતો, શિક્ષકો, લેખકો, કવિઓ અને રાજકર્તાઓ એમ સૌને મળ્યાં. ફિલ ખોલીને વાતો કરી. વિચાર વિનિમય કર્યો. એ બધું આ નાનકડા પુસ્તકમાં આપવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ નવજાગૃત, પ્રમળ પુરુષાર્થી, સહકાર અને બ્રાતૃભાવની ઉન્નત ભાવનાથી આગળ વધી રહેલા દેશોની પ્રગતિ અમે નજરે નિહાળી, તેનું આખું દર્શન અહીં રજૂ કર્યું છે. સુંદર પ્રાકૃતિક દર્શ્યો અને આનંદ અને ઉલ્લાસમય વાતાવરણમાં જીવતાં માનવીઓ, જોઈને અમને ઘણો હર્ષ થયો.

અમારા પ્રવાસની વાતો સ્વદેશ પાછા ફરીને અનેક સ્થળે કહેવાની અમને તક મળી હતી. ઘણાં મિત્રોએ આ પ્રવાસકથા લખી કાઢવા સૂચન કર્યું. રશિયા વિશે આપણા દેશમાં હવે ખાસ નવીનતા કે કેવલ જેવું રહેલું નથી. ગૂંજરાતી ભાષામાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખાયાં છે આમ છતાં અમને પ્રવાસ દર-

મિયાન જે માનવતાલયો અનુભવે થયા, જે પ્રસંગોએ અમારા જીવનમાં એક પ્રકારની નવપ્રેરણા સીંચી તે ગૂંજરાતી વાચક વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

મોવિએટ ભૂમિ આવે તે પહેલાં ચરતકમાં અનેક પ્રશ્નો આવતા હતા. રશિયામાં ગરીબો હશે? બેકારો હશે? લોકો પૈભવમાં રહેતા હશે? ખાનગી માલિકી હશે? નહિ હોય તો એ ધંધા કેવી રીતે ચાલતા હશે? મકાનો ખાડાનાં હશે? કારખાનામાં લોકો દીસ ઈંધને કામ કરતાં હશે? ઝાડુવાળા અને મિલમેનેજર એક જ ફ્લેટમાં સરખી સમૃદ્ધિથી રહેતા હશે? લેખકોને ગુલામી હશે? પોલાદી ચોકડામાં કલા વિકસી હશે? અમને મુક્ત રીતે આ બધું જોવાનું મળશે? તેની તસ્વીરો અમે સર્જી શકીશું? તેના પ્રત્યેક નાગરિકને આંતરાય વિના અમે મળી શકીશું? અનુવાદકો શું તેમના રૂવાની વાતનો સાચો અનુવાદ કરી આપશે?

અમારો આ પ્રવાસ અનેક રીતે મૌલિક છે. રશિયાને જોખંડી પરદો કહેવામાં આવ્યો છે. રશિયામાં જનારને અમુક જ રથજો લઈ જાય છે, સાચી માલિકી મળતી નથી. રશિયન લોકો જોલની દીવાલો વચ્ચે મળે તેવું જીવન ગાળે છે વગેરે વગેરે માન્યતાઓ ધણા લોકો ધરાવે છે.

આ દેશમાં અમે અમારો સ્વતંત્ર કાર્વક્રમ પણ ચોટાવ્યો. ખાંગી તૂટી રશિયન શીખી તેની મલીઝીમાં બટકવા નીકળી પડતાં. તેમનાં વેતન, તેમનું જીવન ધોરણ, તેમનો વસવાટ બધું ઝીણવટથી જોયું છે ને જોદી મનાતા કેમલીનમાં જળિઓ લીધી છે. હસતા ગુલામી પ્રકુલિત લોકોએ જોયા છે.

ભારતમાં લોકોના મનને દેશની પ્રગતિને જલ્દે રાજકારણ વધુ અસર કરતું હોય છે. રશિયામાં સમાજ જીવન, ઉત્પાદન અને જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં લાગેલા લોકોને જોયા છે.

આ લોકો ભારતની મૈત્રી ખાંધવા એટલા આતુર હતા કે સદૃશ પ્રયાસે અમે મૈત્રી ખાંધી છે, અને આ અંતમાંથી આપને એનો નજીકનો પરિચય મળશે.

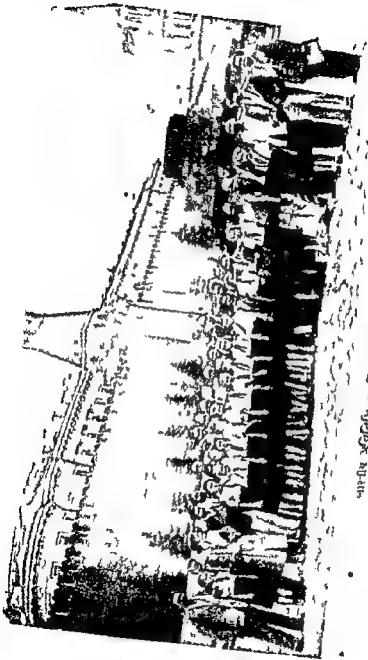
અમારો પ્રવાસ યોજવા માટે સૌથી વિશેષ પરિશ્રમ હિંદાવનાર શ્રી ચંદ્રભાઈ ભટ્ટનો આભાર માનવો જોઈએ. તેઓ એટલા નિકટના સ્વજન છે કે શ્રી વજુભાઈ દેવેની જેમ તેમનો નામ લઈને આભાર ન માની શકાય. પ્રવાસનું વસ્તુ મેળવી આપવામાં અમને પરદેશના મિત્રોએ માગી મદદ આપી છેને પુષ્કળ સાહિત્ય મોકલી આપ્યું છે એ બદલ તેમના આભારી છીએ.

પણ ભૂમિકામાં વધારે વખત ન રોકાતા આપણે પ્રવાસ શરૂ કરીએ.

રામનારાયણ ના. પાઠક
લાલુલાઈ લ. શુક્લ

આશીર્વાદ પ્રવર્તિત થાય વિદ્યાર્થી ॥ આશીર્વાદ પ્રવર્તિત થાય વિદ્યાર્થી ॥ આશીર્વાદ પ્રવર્તિત થાય વિદ્યાર્થી ॥

દિલ્હીથી....હેલસીંગ

આ કાશમાં અમારું સ્કાઉટ મારટર વિમાન ગોઠાવ્યું હતું. એનાં એકે એક ગાત્ર કંપતાં હતાં. વિમાનમાં બેઠેલા સાઠ છવ પથ્થુ તરફડતા હતા. વિમાનની ચારે બાજુ ધુમ્મસબધાં વાદળાઓ હતાં. બે વાર દૂર પથ્થુ નજર નાખી શકાતી નહોતી. ઉપર આકાશ છે, નીચે ધરતી છે. પથ્થુ એમાંથી એકે નજરે તરતું નથી.

બૂરાં વાદળાના ગોટાને વિંધતું વિમાન ફોનલેન્ડની ધરતી ઉપર તરતું હતું. નીચે જમીન જોવા અનેક ઝાવાં નાખતું હતું, ને ખૂબ જ નીચે કિતરી જતું હતું, પથ્થુ જમીન દેખાતી નહોતી. આકાશમાં બાર હજાર ફીટ જેટલે ઉંચે એ રાક્ષસી વિમાન ધડીમાં પહોંચી જતું હતું, પથ્થુ ત્યાં એને વાદળ વિનાનું આકાશ જડતું નહોતું. ઉપર અને નીચે વિમાનની ગતિ થયા કરતી હતી. વીસલ વગાડીને વિમાન, સામેથી આવતું કોઈ વિમાન ભટકાઈ ન પડે તેની ચેતવણી આપતું હતું.

હાલુ તો અરધો કલાક પહેલા જ આ વિમાનનાં ઉતાર-
ઓમાં ગતિ હતી. બારતથી ઉપડ્યા પછી કલાકો પછી જ્યારે
ખબર પડી કે ફોન્સેન્ડની ધરતી પર ઉતરાણ હાથવેંતમાં છે
ત્યારે સહુએ રાહતનો દમ ખેંચ્યો હતો. નિર્વિધને પ્રવાસ
કરાવવા માટે જ્યારે કપ્તાનનો આભાર માનવામાં આવ્યો ત્યારે
આ વિમાન તાળીઓથી ગાજી ઉઠ્યું હતું. અરધો કલાકમાં જ
દશ્ય પલટાયું. ઘેરી ચિંતામાં સહુ અવાચક હતા. એક ખીજ
સાથેની વાતચીત બંધ હતી. ઉંચા નીચા ચતા વિમાનથી હવાઈ
માંદગી વધી પડી હતી. જે અવાજ આવતો હતો તે માત્ર
ઉંચકાઓનો હતો.

વિમાની વિમાનને ઘડીમાં ૧૫ હજાર ફીટ ઉંચે લઇ
જાય, ઘડીમાં છેક નીચે લાવી દે, પણ વાદળોનાં ટોળાં
સિવાય કંઈ દેખાય નહિ. વિમાનના રસ્તા પરથી દૂર-કંઈ પણ
દેખી શકાતું નહોતું. વિમાનમાં બેઠેલા સહુનાં મુખ પર ગભરાટ
દેખાતો હતો. અચાનક એર સીક્રેનેસન્ડ્રાઇઝ મંદગી આવી ગઇ
હતી. દોઢ કલાક સુધી વિમાન આકાશમાં રખડ્યું પણ એને
માર્ગ સૂઝે નહિ. વિમાની રણધાવા, હેલ્સીંગ્સી એરોડોમ પર પહેલ
વહેલું ઉતરાણ કરતા હતા. દિશાદર્શક ચંત્ર પર અમારું વિમાન
અંદાજ પર ઘૂમી રહ્યું હતું. નીચે ઉપર દશ હજાર ફુટ સુધી
વાદળો નીચે વિમાન જતું ત્યારે અથડાવાનો ભય હતો, છતાં એ
ભય ખેડીને પણ વિમાનીએ નીચે જવા પ્રવાસ કર્યો. સતત
દોઢ કલાક પછી ખૂબ જ નીચે આવતાં લીલી ચાદર બિછાવેલી
આછી ધરતી દેખાઇ.

પણ વિમાન ધરતીની શોધમાં હેલ્સીંગ્સીથી ઘણું આગળ
નીકળી ગયું હતું. નીચે વરસાદ વરસતો હતો ને વિમાનમાં દંડી
હતી; પરંતુ બહાર કેટલી વધુ દંડી હશે તેનો ખ્યાલ
આવતો નહોતો.

વિમાને જમીનથી ખૂબ જ નજીક ચલેલો લગાવ્યું. ઉત્તર દુવની ધરતી ગોચરમાંથી લાગતી હતી. પરંતુ તેને માનવાની મનોદશા, મને લાગે છે કે, વિમાનના યાત્રિકાને અત્યારે નહોતી અમારા પ્રતિનિધિ મહાશયના આગેવાન હો. કૌશાલ્યી મૌન હતા. આચાર્ય અત્રે અને હો. મુકરાજ આનંદ મૂગા હતા વાચાલીન શાંતિ બ્યાપી હતી.

મોટું ચલેલો લગાવીને અમારું ગગનગંગ અ તે હેલસીકીના વિમાન ધર પર ઉતર્યું. દિલ્હીથી નીકળ્યા ને એક યુગ વીતી ગયો હોય તેમ લાગ્યું.

તા. ૨૪ મી જૂનની મધરાતે દિલ્હીના પાલમ હવાઈ મથકે અમારા હવાઈ જહાજે પાખ પમારી વિમાનમાં પ્રવાસ કરવાનો અમારો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ભારતની રાજધાની ઉપર વિમાને ચકરાવો લીધો ત્યારે નીચે દિલ્હી નગરના દીનાઓ પ્રકાશી રહ્યા જોનજોતામાં ૧૦ હજાર ફીટની ઉંચાઈએ પડોચીને અમારું વિમાન સીધી ગતિએ ચાલવા લાગ્યું. વિમાનમાં ૬૦ ઉતામીઓ હતા મે હારમાં બેઠો હતો. એક બાજુ ત્રણ વચ્ચે ચાલનારો ગરતો અને બીજી બાજુ મે સૂના માટે જોડો લખાની. બહાર અંધકાર હતો અંદર શાંતિ હતી પ્રવાસની અનિશ્ચિતતાઓ પગી શરૂ થયેનું પ્રયાણ એક પ્રકારનો સંતોષ અર્પી રહ્યું. વિમાન ઉંચે ચડતા તેનો શીતલ પવન અંદર આવવો શરૂ થયો હતો. પ્રવાસીઓ દિલ્હીના ઉકળાટમાં સાત દિવસનો થાક ઉતારવા લાગ્યા. વિમાનના કપ્તાન અને કાર્યકરો સિવાય સૌ નિદ્રાદેવીને શરણે પોદયા વિમાનનું નામ 'Sky Master' હતું.

રસ્તામાં કરાચી ઉતરવાનું થશે એમ ઉપડતી વખતે સાબજેનું. પરંતુ હવે માન અનુકૂળ હોતા, ગ્રેટોલ પૂરેલું હોવાથી

દંડી હતી. વિમાનમાં ઢાફી, ગિસ્ક્રીટ, ચોકલેટ વારાફરતી મળ્યાં કરતાં હતાં. હિંદી સમય કરતાં ૩ કલાક ઘડિયાળો પાછા ચાલતી હતી. એક બાજુ અખાતનાં ઘેરાં વાદળો જળ અને એક બાજુ લાલ રેતીના ખડકો. બેઢરીન મૂક્યા પછી ચાર પાંચ કલાકે સીરીયાનો પ્રદેશ શરૂ થયો.

સીરીયા શરૂ થતાં જ નાનાં ગામડાં અને લીલાં ખેતરો દેખાવાં લાગ્યાં બીનાશવાળી જમીન આવી. હરિયાણું ધાસ દેખાયું પછી ખેતરો આવ્યાં. નાનાં ગામડાં અને રમકડાં જેવાં મકાનો, સફેદ પટ્ટો દોર્યો હોય તેવા રસ્તાઓ. પંદર વીસ ગામડાંઓ વચ્ચે દમાસ્કસ શહેર દેખાયું. શહેર કરતાં રહેજ ઊંચા ટેકરા હોઇ થોડો વરસાદ પડતો, તેથી જમીન મીઠી પતેલી. નાની નદીઓ નજરે પડી. શહેરની નજીક મોટરો દેખાઇ. ચાર લાખની વસ્તીવાળું સુંદર વ્યવસ્થિત શહેર. અમારી પાછળની બેઠકમાં બેઠેલાં સુરતના શ્રી કાનખાળવાલાએ કહ્યું, 'હું દમાસ્કસ આવી ગયો છું. ઘણુંજ દેખાવડું શહેર છે. રસ્તા મજબૂત અને સુંદર છે. શહેર વ્યવસ્થિત છે. દમાસ્કસથી સાબિદી અરેબીયા સુધી ટ્રેઇન જાય છે.' અમે નીચે નજર કરી તો સીરીયાની સુઘડ રાજધાની પ્રદર્શનમાં કાગળનું કોઇ ગામ પનાવીને મૂક્યું હોય તેવી લાગતી હતી. રસ્તા ઉપર દોડી જતી મોટરો, તેતર અને ચકલાં જેવી લાગતી હતી. દમાસ્કસની હમીરીઆ મારકીટ ખૂબ વિશાળ અને જોવા લાયક છે.

સીરીયાની હદ બેઝન ખંડર પાસે પૂરી થઈ. જૂમધ્ય સમુદ્ર શરૂ થયો. દમાસ્કસ છોડ્યા પછી વાદળો વધ્યાં. વિમાન વાદળોને નીચે રાખીને ઉડતું હતું. જૂમધ્ય સમુદ્રમાં વાદળોં પાણીથી ૧૦ હજાર ફીટ ઉપર હોવા છતાં અંદર બેસી ગયેલાં લાગતાં અને આસમાની રંગનું પાણી હોવાથી ઉપર એક અને

નીચે એક એમ બે આકાશ દેખાયાં. દૂર દૂર એતાં વાદળાં મોજાં જેવા લાગ્યાં. ચારે બાજુ આવેલાં વાદળાં રૂના પોલના ઢગલા કયાં હોય તેવા લાગે છે. એરત જોડયા પછી લગભગ એક કલાક બાદ સાઇપ્રસ ટાપુ આવ્યો. લગભગ ૧૦૦૦ માર્છ-લના ઉડ્ડયન પછી અમારું વિમાન નીચે ઉતર્યું. બપોરના દોઢ વાગ્યે અમારે ત્યાં બોજન લેવાનું હતું. સમુદ્ર કિનારે હવાઈ મથક હતું. નાનાં દસ-બાર વિમાનો પડ્યાં હતાં. નિકોસિયા બૃમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા સાઇપ્રસ ટાપુની રાજધાની છે. સમુદ્રની મપાટીથી એની ઊંચાઈ ૭૫૦ ફીટ છે. ગ્રીક, તુર્ક અને આર્યન ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ અહીં વસે છે. બ્રિટિશની હકૂમત છે. એ લોકો સ્વાતંત્ર્ય માટે લડત ચલાવી રહ્યા છે. હવાઈ મથક ઉપર કામ કરતા બાજબીએ પોતાની બાયામાં જુરસાથી અમને સમજાવ્યું. અને 'ગાન્ધી' એવો અરંપટ ઉચ્ચાર કરીને ગાંધીજીની પેઠે અમે અંગ્રેજોને હાંકી કાઢશું એમ કહ્યું. નિકોસિયા અગત્યનું હવાઈ મથક છે. ત્યાંથી અનેક રથજો જવાય છે. કેરો, અંકારા, અલેક્ઝાંદ્રિયા, પોર્ટસુદાન, બેહરીન અને રોમ, બધાં લગભગ હમર માઇલ દૂર છે.

બોજનવિધિ પતાવી અમારું વિમાન યુરોપને માગે આશ્વ. ટાપુ મૂકીને આગળ વધતાં જ વાદળાં નીચે આવી ગયાં. સમુદ્રમાં રૂના પહાડો તરતા હોય એવા નીચે વાદળાં લાગતાં હતાં. પહાડો ઉપર પણ વાદળાંઓ પથરાયેલાં નજરે પડતાં હતાં. મશીનની કેબિનમાં જઈ મશીન જોયું. મશીનમાં મોટર જેવાં બે સ્ટીયરીંગ હોય છે. ૩૦-૪૦ નેટલાં મીટર. બે માણસો સતત બેસે છે. સામાન્ય સંજોગોમાં એક માણસ ચલાવે છે. ચડતી ઉતરતી વખતે બન્ને મશીન સાથે ચલાવવામાં આવે છે. વચમાં એક હોય છે, તેની પાછળજ ખીજી કેબિન હોય છે.

માળા જેવાં ગામડાંઓ વૃક્ષરાજિ વચ્ચે ડોકિયાં કરતાં હતાં. નાનાં નાનાં ગામોને જોડતા રસ્તાઓ યોજનાજદ્દ હતાં. ખેતરો, બગીચાઓ, ઘરો બધું જ સુંદર અને વ્યવસ્થિત દેખાયું. હરિયાળાં પાકથી લચી પડતાં ખેતરો અને વૃક્ષરાજિ નીચે જમીન ક્યાંય દેખાતી ન હતી. કુદરતની સમૃદ્ધિનું દર્શન થતું હતું.

ક્રાંસની ભૂમિ ઉપરથી પસાર થતાં મહાન નેપોલિયન અને ત્વાત્ચની પ્રેરણાભૂતિ જવાંમદ્ કૃષિકન્યા જહોન ઓક્સ આકૃતું સ્મરણ થયું.

સવારના આઠના સુમારે કોલાંડના પાટનગર આમસ્ટર્ડામ પહોંચ્યા. તે વખતે અમારા વિમાનની ઊંચાઈ ૩૬૫, એરોપ્લેન-રેયર અને સમયપત્રક નીચે પ્રમાણે હતું.

જિંચાર્ડ :- ૮૫૦૦ ફીટ, એરોપ્લેન-રેયર :- ૫૫૦

૩૬૫ :- ૧૮૦ માઇલ

સમય

ગ્રીનીચ ૭-૩૫, હોલેંડ ૮-૩૫, ફ્રીનલેંડ ૯-૩૫. ભારત ૧૩-૫

હોલેંડનો અર્થ નીચી જમીન એવાં થાય છે હોલેંડ દરિયાની સપાટીથી નીચે છે. હોલેંડમાં ઘણી નદીઓ છે. એમ જૂગોળમાં વાંચ્યું હતું. આજે નજરે જોઈ. ડાન્યુંગ નદી સૌથી મોટી છે. મકાનો લાલ અને આસમાની રંગના હોય છે. રામન શૈક્ષીની ગાંધણી સાદી પણ બચ્ચ લાગે છે. હોલેંડમાં ડચ અને વલ્દાની વસ્તી છે. વારકોડી-ગામા, જેણે ભારત શોધ્યો હતો તે અહીંનો વતની હતો. હોલેંડની રાજધાની આમસ્ટર્ડામ ઉત્તરમાં, સવારનો નાસ્તો લીધો. વિમાન દર વખતે સાથે જ, તેજ, પેટ્રોલ લે છે. આમસ્ટર્ડામ પાણીથી વિંટળાયેલું સુંદર.

મુઘડ શહેર છે મકાનો ગીચ નહિ પણ છૂટાછવાયા છે પાણી ન હોય ત્યાં જ મકાન બની શકે. દરેક મકાનની આગળ મગીચો. કપાક કુવારો અને પાણીનો ચોક્ક મકાનને અગાસી, ફરતુ ચોરસ યા ગોળ મોટું મકાન અને વચમાં તથા ફરતો બગીચો. પાણીનો ત્રાસ કહી શકાય. ઘણા લોકો લોચમાં જો છે. શહેરની વચમાં પણ સરોવર આમરડાંમમાં અમુક સ્થળે વાહન વનહાર તરીકે લોચ છે. આ બાજુ કૂવો સરમ થાય છે, અને પુષ્કળ થાય છે, છતાં ગુલાબ, મોગરાની તોચે ન આવે આ કૂવોમાં મોટે ભાગે મુગધ નથી હોતી, સૌ દય લોચ છે અહીંનું એરપોર્ટ ખૂબ વિશાળ અને સુંદર છે. ફરતો બગીચો છે, આ પ્રદેશમાં મકાનો અને શહેરો સવાયના સ્થળે લીનુ ઘાસ અને પાણી સિવાય કાંઈપણ નજરે પડતું નથી

વસંત ઋતુ હતી. સૂર્યનો કુમરો આહનાફક તડકો ત્યાંના લોકોના દિલ બહેલાવતો હતો. રંગમેરંગી પતંગિયા જેના ચંચળ અને ખુશખુશાલ બાળકો હવામાં મથકતી અગાશી ઉપર બેઠા હતા. અમને જોઈને ખિનખિલાટ હાસ્ય સાથે તાળીઓ પાડીને વધાવી લીધા

હવામાં મથક સ્વચ્છ મુઘડ અને સુયોજિત હનુ. મોજન ગૃહમાં પ્રવેશતાં જ દરેક ટેબલે જુદા જુદા રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રધ્વજો જોયા. શાકાહારીઓ માટે ખાનપાનની પ્રથમથી જ અનગ વ્યવસ્થા હતી મોજન બાદ નિયમ પ્રમાણે ચિત્રો ખરીદ્યા અને વતન તથા રસજનોને યાદ કરી લખી મોકલ્યા

મુરોચ પાસેથી ત્રણ વસ્તુઓ આપણે શીખનાતી છે એમ બાપુ કહેતા, શાંતિ, વ્યવસ્થા અને નિયમિતતા આ ત્રણે માનવોનો આદર્શ અમે ત્યાં જોયો તદ્દન પાસેના ટેમલ ઉપર

[પલટાતી દુનિયાનાં દર્શને

એટલાં ઉતારુઓ માત્ર જે જથ્થુ સાંભળી શકે એટલો ધીમેથી વોતો કરતા હતા. દેખલ ઉપર દરેક વસ્તુ તેની જગ્યાએ ગોઠવાયેલી હતી. અમારા પ્રતિનિધિમંડળના નેતા ડો. કાસાંબી અમને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ જરૂરી મુચનાઓ આપતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિની સુંદર છાપ યુરોપીય દેશોમાં અમારા પ્રતિનિધિમંડળ દ્વારા પડે તે માટે તેઓ હંમેશા ઉત્સુક અને પ્રયત્નશીલ રહેતા. અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસાંબી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ધણો સમય રહેલા, તેથી ડો. કોસાંબી તેમના મુપુત્ર તરીકે અમને પૂર્વ પરિચિત હતા. અમારા આખા પ્રવાસ દરમિયાન તેઓ અમારા મુયોગ્ય માર્ગદર્શક હતા.

દસેક વાગ્યે આમરટડાંમથી અમારું ગગનરાજ આકાશ માર્ગે ઉડ્યું. શહેર ઉપર ચક્કર ફીધું. દીવાસળીના અને એવા ગૃહ ઉદ્યોગના કારખાનાઓ દેખાયા. શહેરમાં ચાલતી રેલ્વે, બસ, મોટર, સાર્ફિક્લો ને પાણીમાં ચાલતી હોડીઓ દેખાઈ. સડકની બન્ને બાજુ મકાનો વચ્ચે ખાડી અથવા નહેર છે. સૂર્ય પ્રકાશમાં આબાલ વૃદ્ધ સૌ ફરવા નીકળતાં દેખાયાં, ખેતરોમાં કામ કરતાં લોકો દેખાયા. ડચ લોકો વહાણખેડુ, મહેનતુ અને આહસિક તરીકે જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

થોડીવાર ખાડી ઉપર વિમાને ઉડ્યન થયું. ત્યારબાદ ડે-માર્કની જમિ શરૂ થઈ. જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જતાં ગયા તેમ તેમ દુડી વધતી ગઈ. ડે-માર્કમાં ઘાસ પુષ્કળ થાય છે. વિમાનની ઉપર વાદળો અને નીચે હરિયાણું ઘાસ. ઘાસ વચ્ચે સુંદર ખંજલાઓ. ડે-માર્ક દુધની ડેરીઓ માટે વખણાય છે. ડે-માર્કનાં લોકશાહી અને લોકશિક્ષણ આદર્શ ગણાય છે. ડે-માર્ક છોડ્યા પછી સ્વીડનની હદ શરૂ થઈ. આમ પ્રદેશની રમીણીયતા, તેની ફળદ્રુપ વાડીઓ અને ઉપરથી નાના

રમકડા જેવા લાગતા મકાનોને લીધે છે એમ લાગ્યું. સાજના પાચેક વાગ્યે ફીનલાન્ડની ધરતી ઉપર જઈ પહોંચ્યા. ફીનલાન્ડ શરૂ થયું એવા સમાચાર મળતા જ ઉત્તર તરફથી ધસી આતતા ધ્રાંડાં ધૂમ્મમ હોશબેર અમને ઘેરી વળ્યા જેન જેતામા ધાડા ધૂમ્મસમા વિમાન ઝુલવા લાગ્યું. અમે, હેલસીંકી નજીક આવે છે એમ ધારીને અમારા કપ્તાન રણુધાવાને મુખરૂપ પ્રવાસ બદલ અભિનંદને આપી દીધા હતા. હજી તો અભિનંદનના આનંદના આવજો શરૂ થયા નહિ ત્યાં અમારે વિમાન ગાઢ વાદળામા ઘેરાયું, દરિયાઈ તોફાનમા સ્ટીમર ડોલે તેમ ભારે ધૂમ્મમમા હવાઈજહાજ ડોલવા લાગ્યું. કપ્તાને વિમાનને એકદમ ઉંચે લઈ લીધું, વાદળાથી પણ હજારેક ફીટ ઉંચે ફીનલેન્ડ-સરોવરનો પ્રદેશ (Country of the thousand lakes.) શરૂ થતા જ આકાશ સરોવરમા વિહરવાનો પ્રથમ અનુભવ થયો.

ગાઢ વાદળને લીધે નીચે ઉતરાણ મુશ્કેલ બન્યું. હેલસીંકી આવી પહોંચ્યું. નીચે વરમાદ આવું હતો. કપ્તાન કોઈ ફિસ હેલસીંકી આવ્યા ન હતા. અગત્યનું સ્થળ, અગત્યના કપ્તાન એક કલાકની ભારે જહેમત પછી, અત્યંત સાવચેતીપૂર્વક છતાં થોડું સાહસ કરીને કપ્તાને ઉતરાણ કર્યું.

સ્વાગત સમિતિના બાધ બહેનો ભારતીય પ્રતિનિધિઓની મવારથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. હવાઈ મથક ઉપર જે વાર આવીને તેઓ પાછા ગયા. વિમાનને ઠીકે ઉડતું જોયું ત્યારે તેઓ આતુર નયને નિરખી રહ્યા ઉતરાણની મુશ્કેલી જોઈને ચિંતિત બન્યા. આખરે વિમાન ઉતર્યું. અમે સ. ૪૬ કલાકના અર્ધ ફુનિયાના પ્રવાસથી થાકેલા નીચે આવ્યા અમને જેતા જ મોં હર્ષાવેશથી ભેટી પડ્યા. ફુનિયાના બે છેડાના માનવીને સમાન

ધોય કેવી વિવશતા રીતે એક ઠરે છે તેનો રોમાંચક અનુભવ અહીં થયો. ધર્મ, જાતિ, દેશ, વેશ કે બાકી દરેક રીતે જુદાં છતાં કુટુંબીની જંમ સ્વજનના વ્તેહથી બંધાયો. કે.કે. રોડની બાપા જાણતું ન હતું; માત્ર આંખોમાં અને ચહેરા ઉપર આનુભાવ અને ઉત્સાહ ચમકતા હતા. જવાબમાં ઉપરની વિધિ જપાદાખંધ પનાવી અમે સૌ બસમાં બેઠાં અને ચહેરાના મૈય-ભાગમાં આવેલા એક વિશાળ બચનમાં અમને ઉતાર્યા—ત્યાં આ-કોફી આપી તાળું હતું.

અને એકાદ કલાકના આરામ પછી ચહેરાથી આતેક માર્શલ દૂર અમારે માટે નિયત કરેલાં ઉતારે લઈ ચાલ્યાં.

રોમના હવાઈ મથકે ઉતર્યા ત્યારે મધરાત હતી. સોજ વર્ષનો એક ઈટાલિયન છોકરો વસ્ત્રોએ વેચતો હતો. અમે રોડને સ્ટોલ ઉપર ગયા: દેશમાં લખવા સચિત્ર પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યા: એક દિન્દી બાહ્યે પોસ્ટકાર્ડ જોવા લીધા. પસંદ કરેલાના પૈસા આપ્યા, બાકીના પોસ્ટકાર્ડ પરત કરવામાં સમય ગયો. જ્યારે પાછા આપ્યા ત્યારે પસંદ કરેલાના પૈસા માગ્યા. એ દિન્દી બાહ્યે હતું: “પૈસા તો આપી દીધા છે.” પણ ઈટાલિયન છોકરો માન્યો નહિ. અમારું એરોપ્લેન ઉપડતું ત્યાં સુધી આ રજક આવી. અમે વિદાય લીધી, પણ પૈસા આપી દીધા બાગત ભારતીય બાઈ પર ઈટાલિયા આ જીવાનને બરોસો પડ્યો નહિ. હવે અમને વિચાર આવે છે કે આમાં દિન્દી તરફનો તેનો અવિશ્વાસ હતો કે બાંગી ગયેલા ઇટલીની સામાજિક હાલતનું આ પ્રતિબિંબ હતું.

શ્રી નેત્રેન્ડ માં ગ્રામ પ્રદેશ માં જેડુત લાહુરીનુ ઘર

ઓતાનેમી અને ગ્રામ પ્રદેશ

[૨]

એક શાંત સુંદર મરોવરને કિનારે, ઊંચાં મનોરમ પાકન જોડોની ઘટામાં ઓતાનેમીના મકાનો આવેલા છે. સરોવર તીરે આવેલી નાની મોટી ટેકરીઓ ઉપર મંદિરાના મકાનો જેવાં કે અધ્યાપક નિવાસ, છાત્રાલય વિદ્યાલય, ઉદ્યોગશાળા, બોજનાલય વગેરે બાંધેલાં છે.

વિદ્યાલયનું નવું મકાન જે બોજનાલય તરીકે વપરાતું તે આખું વિદ્યાર્થીઓએ અને અધ્યાપકોએ ભીડે બાંધેલું. અમારો ઉતારો છાત્રાલયનાં મકાનમાં હતો. ચાર માળનું એ મકાન ખૂબ મગવડવાળું હતું. દરેક ખંડમાં ટેલિફોન, કચાટ, ટેબલ, ખુરશી, ટેબલ લેમ્પ વગેરે હતાં. અમે ચોથે માળે એક ખંડમાં

જ દતા, આસપાસ સુદૃઢોદય ખીલી રહ્યું હતું. બોજન માટે અમને કૃપન આપવામાં આવ્યાં. સામાન ગોઠવી સ્વસ્થ થઈ અમે જમવા ગયાં.

બોજનાલયમાં હારબંધ ઊભા રહી સીએ પોતપોતાની ચોરસ ધાળી, ચમચા અને ઠાંટા લેવાના હતા. ચાર બહેનો પીરસવા માટે ઊભી હતી. અમે એક ખીજની ભાષા જાણતી ન હતાં. ફીનીશ ભાષામાં 'આભાર'ને શું કહે તે અમે જાણી લીધું અને એ એક જ શબ્દથી કામ ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો. શાકાહારી અને માંસાહારી માટે વિશ્વભાષામાં આંગળી ઊંચી કરીને ઈશ્વરતથી સમજાવવાનું હતું. માંસાહારીઓની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમની એક આંગળી અને શાકાહારીઓ ઓછા હોવાથી તેમની બે એક નહીં કરેલું. અમે બે આંગળી ઊંચી કરી એટલે એક બહેને હસીને માથું નમાવ્યું કે સમજી. નંરત પૂછ્યું : 'ટી, કોફી ?' અમે કહ્યું : 'કોફી.' ખાલામાં કોફી આવી એટલે અમે અમારો શબ્દભંડાર ખૂલ્લો કર્યો : 'કીતોસ.' એટલે એ અધ્યાપક બહેન હસી અને અમારો રક્ષ ઉચ્ચાર સુધારતાં નમ્રતાપૂર્વક માથું નમાવીને કોમળ સ્વરે શુદ્ધ ઉચ્ચાર શીખવ્યો. 'કી....તોસ !' (આભાર) અમે એનું યથાર્થ અનુકરણ કર્યું અને પોતાના પાંદેશી વિદ્યાર્થીની મહાશક્તિ બ્રેન્ડ તેઓ ખૂબ સારા થયાં.

અધિવેશન ૨૨મીથી શરૂ થવાનું હતું. અમે ૧૬મીએ પહોંચ્યાં. વચ્ચેના દિવસો ઓતાનેમીમાં જમ્યાં. હિન્દી પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત ખીજ ૫૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓ આ દિવસોમાં ત્યાં જ જમતાં. એટલા અતિથિઓને સવાર બપોર સાંજ જમાડવાનું આ મંડચાએ સ્વીકાર્યું હતું. મોર્ફ કરવી, પીરસવું, વાસણ મદ કરવાં, રસોડાઓ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવાં, પથારીઓ વગેરે સુધડ રીતે ગોઠવવી એ તમામ

કામ વિદ્યાલયનાં ભાઈ બહેનોએ ભારે ઉત્સાહ અને ચીવટથી ઉપાડી લીધું. પીરમતી વખતે કદી કાઢતો. અવાજ અમે સાંભળ્યો ન હતો. જમ્યા પછી વામણ મૂકવાની એક બારી હતી. આપણે ત્યાં એશનમાં ટિકિટબારી હોય છે તેના જેવી. જમ્યા પછી તેમાં વાસણો મૂકતા જ કાંઈ એ લઈ લેતું. એટલાં બધાં મહેમાનોનાં વાસણો કાણુ કેવી રીતે સફ કરતું તે જોવા જ ન મળ્યું. અમે અમારો ઓરડો વ્યવસ્થિત ગોઠવી અધિવેશનમાં જતાં. પરંતુ પાછા આવીએ ત્યારે ઓરડામાં કાંઈકનો હાથ ફરી ગયેલો લાગતો. પલંગ ઉપર ઓઢવાનાં અમૂક રીતે જ ઘડી પાડીને રાખ્યા હોય. પુસ્તકો, ફૂલદાની ઉપરનાં ફૂલો, અરે, પરદાની ઘડીમાં પણ કાંઈક વિશેષ સુધડતા અને કલા અમારી નજરે પડતાં.

‘એ દેશમાં સ્ક્રાઇકારોનો લુટો વર્ગ હશે કે કેમ ? ‘એ કામને ખીજાં કામ કરતા હલકું ગણતા હશે ? ‘એના વેતનમાં કાંઈ ફરક હશે ? ‘ વગેરે પ્રશ્નો અમારા મનમાં બિહતા હતા. એકવાર અમે આવીને જોયું તો બાથરૂમ અને જાજરૂ એ બહેનો સાફ કરતી હતી. ભાંગી તૂટી બાપામાં તેને ઉપરના પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમાંની મોટી બહેને એવી જ બાપામાં સમજાવ્યું કે ‘અમે કાંઈ ધંધાદારી સ્ક્રાઇકાર નથી. અમે મંસ્થાની શિક્ષિકા ને વિદ્યાર્થિની છીએ.’ આ સાંભળી અમને આનંદ થયો.

શરૂઆતમાં જ સંસ્થાના સંચાલકે અમને કેટલીક માહિતી અને સંસ્થાનો પરિચય આપતાં કહેલું કે ‘અમારે ત્યાં કાંઈ નોકર નથી. અમે જ્યાં જાતે જ કામ કરીએ છીએ. અમને તમારા મેવકો ગણી નિઃસંકોચપણે ગમે તે કામ આપજો !’ આ શબ્દો અમને યાદ આવ્યા. નાનામાં નાનાં વિદ્યાર્થીથી માંડીને સંચાલક સુધીના તમામ ભાઈ બહેનો અમારા આદર સત્કાર

માટે ખડે પગે રહેતાં. માનવ વિનાશક મુદ્ધ બંધ થાય એ દેવુથી મળી રહેતાં ત્રિશ્વશાંતિ અધિવેશનના પ્રતિનિધિઓનું આતિથ્ય કરવું એ એમને મન એક હ્વાવો હતો. અમને અનેક પરિચયો થયા તેમાં ચેતન નીતરતો, દોડને કામ કરતો, હસમુખો અને તિમ્તનંદી હેલમે આજે પણ નજરે તરે છે. પરાણે વહાણો લાગે એવો મિલનસાર એનો રસમાવ હતો.

ઓતાનેમીના અમારા નિવાસસ્થાને જુદા જુદા પ્રતિનિધિ-મંડળો આવવા લાગ્યાં. બીજો દિવસે સવારે નાસ્તા માટે બહાર પડ્યા તેવાં જ સામેથી રંગભેરંગી સ્ત્રીઓલિત પોષાકમાં સજ્જ થયેલાં બાઇ બહેનો અમને મળ્યાં. તેમણે સામે આસીને અમારી સાથે હાથ મેળવ્યાં અને પોતાનો પરિચય આપ્યો: 'વિચેટનામ.' અમે તેમની સાથે હાથ મેળવી કહ્યું: 'છડિયા.' બસ, આટલાથી અમારો પરિચય શરૂ થયો. વળતે દિવસે રાત્રે ચીનનું પ્રતિનિધિમંડળ આવ્યું. તેઓ સાધ્બોરિયા અને રશિયાનો હજારો માધ્યમનો પ્રવાસ એડીને આવ્યાં હતાં. સૌથી મોટું પ્રતિનિધિમંડળ ચીનનું હતું. તેઓ પણ સવારના નાસ્તા વખતે મળ્યાં. તેમણે હાથ મેળવતાં 'હિંદો ચીની બાઈ બાઈ' નો હર્ષનાદ કર્યો. પછી તો જાપાનીઝ, રપેનીશ, સીરીયન, જર્મન વગેરે એક પછી એક પ્રતિનિધિમંડળો આવવાં લાગ્યાં સૌની આંખમાંથી પ્રેમ અને આતુલાવ નીતરતો હતો.

અધિવેશન પહેલાંના ત્રણમાર દિવસોમાં અમને શહેર તથા ગ્રામપ્રદેશ જોવાની તક મળી. તે દરમિયાન અમને ફેટલાંક ફીનીશ સહૃદયો તથા પ્રતિનિધિ બાઇબહેનોના પરિચયો થયા.

બીજો દિવસે સાંજે ત્રણ વાગ્યે એક મોટી બસમાં બેસી અમે શહેર જોવા નીકળ્યાં. એક બહેન અમારા બોમિયા તરીકે સાથે આવી. વરસાદ થોડો થોડો પડતો હતો: જોવાલાયક રથજે બસ

ધીમી પાડવામા આવે અને સાથે મતાવવા આવનાર બહેન આગળથી જ તેનો પરિચય આપે નીચે તરીને જોવાલાયક થયે બસ અટકે અને સૌ નીચે ઉતરી દરાવેલા સમયમા જોઈ આવી પાછા બસમાં ગોડવાઈ જાય. હેલસીંકી ચાર લાખની વસ્તીનું શહેર છે. ખાડી અને સરોવરોથી વિંટળાયેલું હેલસીંકી ટાપુની જેમ પાણીરૂપને પથરાયેલું છે માધ્યમનો વિસ્તાર અને વિશાળ ગ્રસ્તાઓ હોવાથી વસ્તી આછી લાગે છે. ગયા મહાયુદ્ધ વખતે જર્મન હુમલો આવ્યો તે અરસામા રશિયાએ આ શહેરનો કબજો લઈ લીધેલો. તે વખતે થોડી ઘણી ખુવારી પણ થયેલી પરંતુ છેલ્લા બાર વર્ષની અંદર તો સહકાર અને સતત ઉદ્યોગથી શહેરને સમૃદ્ધ અને સુશોભિત બનાવી લીધું છે. શાળા, મહાશાળા, ઇસ્પતાલો, પુસ્તકાલયો, રમતગમતના મેદાનો, રનાનગૃહો, કારખાનાઓ, ગોદી, સ્ટેશન, ધારાસભાગૃહ, બાગ બગીચા એમ દરેક સ્વર્ણો જોયા. હેલસીંકી મેદાની રમતો માટે મશહૂર છે તેના પ્રતિક રૂપે એક દોડતા રૂપનું બાવલું ઊભું કર્યું છે. દોડતો માનવી ફક્ત જમણા પગના ફૂલા ઉપર આગળીઓ ટેકવી બિભો છે. તેનું અદ્ભુત સમતોલપણું, ચહેરા ઉપરના ભાવ, હાથપગ અને શરીરના દરેક અવયવનું સૌષ્ટ્ય શિષ્ટ કળાના નમૂનારૂપ છે. હાથમા હથોડા લઇને ઘાટ ઘડતા તથા હુહારન પૂતળું પણ એવું જ કલામય છે. ફીનલેન્ડના મહાન કવિ અને લેખકનું બેનમૂન બાવલું સ્ટેશન પાસેના ભવ્ય ચોગાનમા બેઠેલું છે શહેરના મધ્યભાગમા વિશાળ ક્રિડાગણ આવેલું છે. તેમાં ૨૧૬ ફીટ બિચો એક મિનારો છે અગિયાર મંજલાના એ મિનારા ઉપર લીફ્ટમા બેસીને ફક્ત દોઢ મિનિટમા ઉપર પહોંચી જવાય છે. મિનારા ઉપરથી હેલસીંકીનું સમગ્ર વિદગ દ્રશ્ય જોવા મળે છે. ખાડી અને સરોવરના નીર, જૂહારાજી, મકાનો, રસ્તાઓ, રેલ્વે, બસ, ટ્રામ વગેરેનો દેખાવ મનોહર લાગે છે.

ફીનલૅન્ડ ખસે વર્ષ સુધી સ્વીડનને તાળે હતું. છેલ્લા મહા-
યુદ્ધ પછી તે પરદેશીઓની અસરથી સાવ મુક્ત બન્યું. ફીનીશ-
પાર્લામેન્ટમાં ડોમ્યુનિસ્ટ, સોસ્યાલીસ્ટ, કિસાન અને સ્વતંત્ર
પક્ષના સભ્યો છે. ફીનીશ ભાષા રાજભાષા અને લોકભાષા તરીકે
વપરાય છે, પરંતુ તેની ઉપર સ્વીડીશની અસર છે.

એ દિવસોમાં ગ્રામ પ્રદેશમાં વસંત ઉત્સવો ઉજવાતા
હતા. અમે જુદી જુદી ટૂંકડીઓમાં વહેંચાઈને એ ઉત્સવોમાં ભાગ
લેવા ગયા. હેલસીંકીથી આશરે ૧૦૦ કિલોમીટર દૂર આવેલા
પુસુવા ગામે ખેડૂતોનો એક મોટો મેળો ભરાયો હતો. અને
ખીજી બાળકોનો મેળો આશરે ૧૫૦ કિલોમીટર દૂર લાહત્તી ગામે
મળ્યો હતો. બન્ને સ્થળે ગ્રામ જનતા પૂર બહારમાં ખીલી હતી.
ફીનલૅન્ડના લોકજીવનનું 'અરેખ' દર્શન આ મેળામાં થયું.
હેલસીંકી શહેર મુક્તા જ પુસુવા તરફ અમારી મોટર ચાલી,
એટલે તરત ગ્રામપ્રદેશ શરૂ થયો. ફીનલૅન્ડ સરોવરોના દેશ તરીકે
પ્રસિદ્ધ છે. આ નાનકડા દેશમાં આશરે ૬ હજાર જેટલાં સરોવરો
છે. નાની મોટી અનેક હરિયાળા પહાડીઓનાં પેટાણમાં નાનાં
મોટાં સરોવરો દેખાતાં હતાં. સુંદર ચકચકિત માગ ઉપર થઈને
પહાડીની ટોચે પહોંચતાં સામે ચિત્રપટની માફક અવનવાં દૃશ્યો
ખડાં થતાં હતાં. ખેતરો પાકથી લચી પડતાં હતાં. લીલીછમ
ટેકરીઓ વૃક્ષરાજીથી મહેલી હતી. ખેતર ઉપરનાં લાહડાનાં
વિવિધરંગે રંગાયેલાં મકાનો એ સૌમાં ભાત પાડતાં હતાં. વચ્ચે
વચ્ચે કસળા જેવાં મોટાં ગામો પણ આવતાં હતાં. આવું
અનુપમ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોતાં અમે પુસુવા પહોંચ્યા. અમારી સાથે
એક પોલાંડવાસી મિત્ર હતા, અને અમારા દુભાશિયા તરીકે
અંગ્રેજીભાષા જાણનારો મૌદેક વર્ણનો ફીનીશ વિદ્યાર્થી હતો.

પુસુવા પહોંચતાં જ ઉત્સવના સંચાલકોએ પ્રેમપૂર્વક
આવકાર આપ્યો. એક ટેકરી ઉપર આવેલાં મોટાં મકાનમાં

સભા ભરાયેલી હતી તેમા આસપાસના પ્રદેશમાથી જેડૂત ભાષ્યબેનો આપ્યા હતા મહેમાનોનું તેમણે ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું ત્યાર બાદ ઉત્સવનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો નાટ્યપ્રયોગો ભજવાયા, લોક નૃત્યો બતાવનામા આવ્યા તેમા આજસ છોડી કામે ચડવાના નવ અભિનય પણ હતા. ફીનનાડના જૂના લોકગીતો અને લોકનૃત્યો આપણા પ્રાચીન લોકગીતો અને નૃત્યોને મળતા લાગ્યા નાટ્ય પ્રયોગોમા જૂના રિવાજો છોડી સુધારાને અપનાવવા અને શિક્ષણ લઈ આગળ વધનાનો પ્રોધ આપતા સવાદો હતા, ત્યારબાદ વ્યાખ્યાનો થયા ભારતીય તથા પોલીસ પ્રતિનિધિઓના પ્રાસંગિક પ્રવચનો થયા અમારી સાથેના નિધાર્થીએ એનું ફીનીશ ભાષામા ભાષાતર કર્યું, ત્યારે લોખે ખૂબ રાજી થયા લોકોનો જાતભાવ, પ્રેમ અને લાગણી સ્પષ્ટ જોઈ શકાતા હતા, સભાના પ્રસુખે જે વાતો કહી તે ઉપરથી ત્યાના લોકજીવનનો પણ અમને આજો ખ્યાલ આવ્યો તેમણે કહેલું આપણે ત્યા ખેડવા લાયક જમીન ઓછી છે, જેડૂતકુટુંબો વધારે છે દક્ષિણ ફીનલાડમા વસતા આઠ હજાર જેટલા જેડૂતોને માટે જમીન પૂરતી નથી નાના નાના ટૂકડાઓ છે, તેથી ઉત્તર ફીનલાડમા વસનાટ કરવા કેટલાકે તૈયાર થવું અને શહેરના કારખાનાઓમા જવા પણ તત્પર થવું આજે આપણને ખોરાક, કપડા પૂરતા મળતા નથી ખેતીના પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે ગાયો વધારવી, ગૃહઉદ્યોગો વધારવા અને યુવાનોએ ગોપાનનનું જ્ઞાન વધારવું જોઈએ વૃદ્ધો વતન છોડવા તૈયાર ન હોય તે સમજી શકાય તેવું છે, પણ યુવાનોએ શહેરમા જવા તૈયાર થવું ત્યા ઘણું કામ પડ્યું છે, આવકના ઘણા સાધનો છે યુવાનોએ આજસ છોડી જ્ઞાન વધારે કરવું ને હજી પણ નિરક્ષરતા રહી હોય તો તે દૂર કરવી. હિન્દી ભાષાઓએ કહ્યું તેમ આપણે દેશને સુકત કર્યો છે, હવે શાન્તિ માટે યુદ્ધ અટકાવવા તત્પર થવું પ્રમુખના પ્રવચન પછી સભા પૂરી થઈ.

નાસ્તો અને દૂધ મહેમાના માટે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. અમે નાસ્તો લેવાની ના પાડી એટલે દૂધનો મોટો ચંબુ બરી લાવ્યા અને અમને, આપણે ત્યાં હાથ પકડીને આમલ કરે છે તેમ, આમલ કરી દૂધ પીવડાવ્યું. ત્યારબાદ અમે ત્યાંથી માઇલેક દૂર એક ખેડૂતનું ઘર જોવા ગયા. રસ્તામાં એક સ્થળે મોટર ઊભી રાખવામાં આવી. ખૂબ ભાવપૂર્વક અને માનથી એક તાજા કપાથેલા ઝાડનું થડ અમને બતાવવામાં આવ્યું. પાંસઠ વર્ષનું એ જૂનું વૃક્ષ ત્યાંથી કાપીને હેલ્થીકી લઈ જઈ વિશ્વશાન્તિ અધિવેશનના મંડપમાં શાન્તિના પ્રતિકરૂપે રાખવામાં આવ્યું હતું. થડની બાજુમાં પડેલા વૃક્ષના અવશેષ એક કાગળમાં વોટીને અમને પ્રસાદીરૂપે આપવામાં આવ્યા.

ખેડૂતનું ઘર વાડીની વચ્ચે લાકડાનું બનાવેલું હતું. એક રહેવાનું મકાન અને બાજુમાં દોર બાંધવાનો ફરજો હતો. ફરજમાં નવ ગાયો અને એક સાંઠ હતાં. ગાયો હુબ્હુબ્હુ હતી. સરેરાશ ટૂંકે ઔદ શેર દૂધ આપતી. યંત્રથી એક માયને દોહી. વાછરૂ મૂક્યા વિના ગાય પ્રાસવો કેમ મૂકે, એ અમારે ખાસ જોવું જોઈતું હતું. રબ્બરની નળીઓ આંચળમાં ચડાવી અને ખેડૂત જો ગાયને ગળે અને વાંસે હાથ ફેરવવા લાગી, અને વહાલથી બચકારો કરવા લાગી. અમુક મિનિટમાં જ દૂધ દોવાઈ ગયું. ખેડૂતને ઘેર અમારે માટે દૂધ તથા નાસ્તો રાખ્યાં હતાં. ઘર સ્વચ્છ, સુધડ અને સાફ હતું. અંદર ટેબલ ઉપર સાદા સફેદ ઓછાઓછા હતા ને વચ્ચે ફૂલદાની શોભી રહી હતી. બોતો ઉપર કુદરતી દરમોનાં કલાત્મક ચિત્રો લટકાવ્યાં હતાં. કોઈપણ માણસની સંસ્કારિતા તેના ઘરનાં સ્વચ્છતા ઉપરથી તથા ચિત્રની પસંદગી ઉપરથી કાઢી શકાય છે. તેનું રસોડું જોવું. આ, કોહી, નાસ્તો બનાવવાને પૂરી પાંચ મિનિટ થઈ ન હતી,

છતાં અમે રસોડામાં એક પણ વાસણ કે કાંઈ જ ચીજ વસ્તુ ન જોઈ. શીતળા સાતમને દિવસે આપણે ત્યા ચૂલા લીપેલા ગૃહવા હોય છે તેવી સ્વચ્છતા અને શાન્તિ રસોડામાં જોઈ. વાસીદુઠ કરનારી બહેન કપડાં બદલીને અમને નારતો પીરસવા માટે આવી. મહેમાનોને જોઈને તેમનો આનંદ માત્રો ન હતો. નારતો કરતાં કરતાં તેમની ખેતીવાડી વિશે વાતચીત ચાલી. ૪૦ વીધાં જમીન હતી. વરસાદ બારે માસ વરસતો. પાક ફરેક જાતનો થતો. સરોવરમાંથી આવતી નહેરોનું પાણી મળતું. ઘૂંટણ સમાણા ધાસમાં ગાયો ચરીને ધરાઈને આવતી. સ્ત્રી પુરુષ બન્ને ટ્રેકટર ચલાવી જાણતાં. બન્ને જાતે ખેતી કરતાં. જુવાન દીકરો અને તેની વહુ મદદ કરતાં. ઘરમાં વીજળી જતી, રેડિયો, થોડાગાડી વગેરે હતું. શ્રીમંત તો નહિ પણ આધિપાધિ સુખો કુટુંબ બાળકો ઉત્સવમાં અયાં હતા એટલે તેમના ફોટા બતાવ્યા. ખૂબ આવપૂર્વક વિદાય આપી.

ફરી વળતાં ઉત્સવમાં ગયા, એ વખતે નાચ ચાલતો હતો. બહાર બેંડ વાગતું હતું. પોલીસ પ્રતિનિધિ નાચમાં જોડાવા તૈયાર થયા. પોતાના પતિ પાસે બેઠેલી એક યુવતિ આગળ જઈને તેમણે માથું નમાવી નાચમાં જોડાવા માગણી કરી. યુવતિ સહજ રીતે ઊભી થઈ નાચમાં જોડાઈ. નાચ પૂરો થયો એટલે પતિએ ઊભા થઈને મહેમાન સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. આપણે ત્યાં બીલ પ્રદેશમાં અને ઘણી આદિવાસી જાતિઓમાં સ્ત્રીપુરુષો સાથે મળીને લોકનૃત્યો કરે છે એવું જ એ સ્વાભાવિક નૃત્ય હતું.

સાવના એ ફીલ્ડેડની વિશિષ્ટતા છે. અત્યંત દડો સુલક હોવાને લીધે એ દેશમાં સાવના (વરાળ રનાન) લેવાનો રિવાજ શહેરો અને ગામડાંઓમાં સર્વસામાન્ય બન્યો છે. શહેરોમાં કાષ્ઠિક વધારે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વરાળરનાન લેવાઈું હશે. એક આરડામાં

મેટી કાઠીમાં એક બાજુ બળતણ અને બીજા બાગમાં પાણી ભરે છે. લાકડાંની નાની ઝોરડીમાં મુર્દ શકાય એ રીતે રેત્વેના પાટિયાની પેઠે વાંસ અને લાકડાંના લાંબા ઘોડા ગોઠવેલાં હોય છે. તેની ઉપર કપડાં કાઢી માણસ મુર્દ જાય છે અને બાક લીધા પછી ઝાડના પાનના સાવંણી જેવા જશથી માલિશ કરે છે. તેનાથી શરીર સ્વચ્છ અને હળવું ફૂલ બની જાય છે. સાવનાથી એક પ્રકારની તાજગી આવે છે. ફીનલાંડમાં એ એક શોખનો વિષય થઈ પડ્યો છે. ઉત્સવ ઉજવાતો હતો તે મકાનની બાજુમાં જ આવું સ્નાનગૃહ હતું. પોલાંડના પ્રતિનિધિ સાવનામાં ગયા. ઉત્સવ સમિતિના મુખી અંદર સ્નાન લેતા હતા. અમને આવેલા જાણી તેઓ સાવનામાંથી બહાર આવ્યા અને અંદર આવવા આમ્રહ કરવા લાગ્યા. અમારી સાથેના વિદ્યાર્થી દુભાપિયા હોંશભેર સાવનામાં પહોંચી ગયા અને પ્રમુખથી બાર્ડ લાજપતરાયને હાથ પકડી આમ્રહપૂર્વક સાવનામાં લાઈ ગયા. અમે અનુવાદક બહેનની સાથે ખાછા ફર્યા. ત્યારે તેમણે કહ્યું : ‘તમને સાવના પસંદ નથી?’

‘પસંદ તો છે પરંતુ આ રીતે સામુદાયિક સ્નાન કરવાનો અમારે ત્યાં રિવાજ નથી એટલે રહેજ સંકેત થાય છે.’

સાંભળીને એ બહેન ખૂબ દસી પડ્યાં. યોગાનગાં આવેલા શ્રુતા ઉપર જીને અમે બેઠાં અને તેમણે ફીનલાંડની અનેક વાતો કરી. તેમણે બાંગ્લીતુરી અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું : ‘ગ્રામપ્રદેશમાં છૂટાછોડાના પ્રસંગ બહુ ઝાંછા બને છે. શહેરોમાં લગ્નો ચિરંજીવ બનતાં નથી, એમાં જીપુરૂષ બને સરખાં જવાગદાર હોય એમ મારું માનવું છે.’

સ્નાનવિધિ પતાવ્યાં બાદ પ્રમુખને ઘેર ચાપાણી લઈ અંમને આપવામાં આવી. ગ્રામવાસીઓએ ઉમળકાભેર વિદાય

આપી. જગતના ગમે તે દેશમાં જન્મએ જનસમુદાયની નિર્દોષતા અને ભોળપણ, મમતા અને મહેમાનગતિ એકસરખા જ હોય છે. કેટલીક છોકરીઓને માથે મોટા વાળ હતા. હવે અંબોડો વાળવાની ત્યાં ફેશન શક થઈ છે. તેમને કાળા વાળ અને કાળી આંખો વધારે ગમે છે. અપ્રાપ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટેની ઝંખના એ મનુષ્ય સ્વભાવનું એક લક્ષણ છે. અમે ચાર નવા ફોનીશ શબ્દો શીખ્યા: ઉરવા (ઉત્સવ), કાઉનીસ (સુંદર), ચારવે (સરોવર), લેહમે (ગાય).

હેલ્સીંકીથી આશરે ૧૫૦ કિલોમીટર દૂર આવેલા લાહતી ગામે થઈ થોડે દૂર આવેલી રમત ગમતની શાળા જોવા ગયા. ફીનલેન્ડ અને સ્વીડન બન્ને દેશો રમત ગમત માટે દુનિયાભરમાં પંકાય છે. આવી શાળાઓમાં દરેક જાતની રમતોની તાલીમ અપાય છે. ઓલિમ્પિક રમતો, મોટર, સાઈક્લ અને થોડદોડની હરીફાઈઓ, બરફ ઉપરથી લપસવું, દરેક માટે જુદા જુદા મેદાનો સ્ટેડીયમો બાંધેલા હોય છે. બહારથી આવેલા લોકોને આ રમત ગમતનો શોખ આશ્વસ્ત્યુદ્ધ કરે છે. એ શાળા સરોવર કિનારે હતી. સરોવરમાં તરવાની ખામ સગવડતા હતી. સરોવરતીરે આવેલા ભોજનાલયમાં ભોજન લીધું, અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં એક ખેડૂતનું ઘર જોવા ગયા.

ખેડૂત દંપતી અમને આવકાર આપવા ચાર ડગલા સામે આવ્યા અને ભાવથી પોતાનાં ઘરમાં લઈ ગયું. ૬૭ વર્ષની ઉંમરના એ પીઠ યુવાન ખેડૂત લાહરી આકોનેન ખડતલ હતા. તેમની આંખો, દાંત, કાન સાબૂત હતાં. અમારા માર્ગદર્શકે કહ્યું કે 'લાહરી કામ મોટો ખેડૂત નથી. એ સામાન્ય ખેડૂત છે.' એ ભાવપૂર્વક પોતાનું મકાન બતાવવા લાગ્યો. બેઠા ઘાટનું લાકડાંનું મકાન હતું. ઓસરીમાં કાચ જડી લેવામાં આવ્યા

હતા. અંદર ચાર મોટા ઝોરડા અને રસોડું હતાં. રસોડામાં વીજળીની સગડીઓ હતી. મૂવાના બે ઝોરડામાં પલગો બિજાવેલા હતા દિવાનખાનામાં સોફાસેટ અને કેટલીક ખુરશીઓ હતી. રેડિયો, વીજળીગત્તા, અને મઠાનની કાચની બારીઓમાં ફૂલના સુશોભિત ફૂંડા ગોઠવેલાં હતાં.

અમે સાહરીની ખેતી અને કુટુંબ જીવન વિશે કેટલાક સવાલો દુભાવ્યા. મારફત પૂછ્યા. “તમારે કેટલાં બાળકો છે?”

“આઠ.”

“સૌથી મોટાની ઉંમર કેટલી?”

“અઠાર વર્ષની.”

“કેટલાં ઢોર છે?”

“નવ ગાયો છે.”

“બેંશ નથી?”

અમારાં મોઢાં સામું એ ખેડૂત જોષ રહ્યો.

અમે કહ્યું : “વધારે દૂધ લેવા બેંશો તો રાખવી જ જોઈએ ને?”

પણ તપાસ કરતાં ખચર પડી કે ત્યાંની ગાયો દરેક પંદર શેર દૂધ આપે છે. અમે પૂછ્યું : “તમે કેટલું બણ્યા છો?”

“ચોડુંક લખી વાંચી બાણું છું.”

“શિયાળામાં બરફ પડે ત્યારે ખેતી ચાલે છે?”

“ના, ત્યારે અમે જંગલમાં લાકડાં કાપવા જઈએ છીએ અને વેચીએ છીએ.”

“તમે એકલા કામ કરો છો?”

“ના, હું છું, મારી પત્ની છે અને વધારામાં દુધાડીઆ રાખીએ છીએ.”

“કેટલી દાડી આપો છો !”

“૫૫૦ માર્ક્સ (એટલે આઠ રૂપિયા)

“પાકને પાણી આપો છો ?”

“પાણીની જરૂર નથી.”

અમે પૂછ્યું : “એમ કેમ ?”

“તો કહે : “વરસાદ પુષ્કળ પડ્યા જ કરે છે. બધી ઋતુમાં અહીં વરસાદ હોય છે.”

અમે તેના ઘરની બાજુમાં એક નવીન પ્રકારની ટમેટાંની વાડી જોઈ. કાચના લંબચોરસ મકાનમાં ટમેટાં વાવ્યાં હતાં. કાચમાંથી સૂર્ય પ્રકાશ પડતો હતો, ઉપરાંત વધુ ગરમાવો આપવા હીટર હતાં. ટમેટાં મોટાં અને સરસ હતાં વાડી જોઈને અમે વિદાય લીધી. આખું કુટુંબ આંગણના દરવાજા સુધી વળાવવા આવ્યું. અમારી બસ ઉપડી ત્યારે એ બધાં એ ‘નેકેમીન, નેકેમીન’ (રામ, રામ, આવજો) ના અવાજે કહ્યાં.

પાછા વળતાં સાંજનું ભોજન લાહરીમાં લીધું. બપોરે પસાર થયા ત્યારે અને સાંજે પાછા આવ્યા તે વખતે ભારતીય માણસોને નિહાળવા લોભોનો સમુદાય એકઠો થયો હતો. બાપાથી અજાણ્ય હોવા છતાં આચાલવૃદ્ધ સૌ ભાવપૂર્વક સત્કાર કરતાં હતાં. મોડી રાતે લગભગ દોઢેક વાગ્યે અમે હેલસીંગી પહોંચ્યા.

એ વખતે પૂર્વાકાશમાં અરુણોદય થઈ ચૂક્યો હતો અને સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી. અમે હેલસીંગીમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી જ ઉત્તર પ્રદેશની આ એક નવીનતા અમને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડતી હતી. નાનપણમાં જૂગોળમાં વાંચેલું કે ઉત્તરદિશમાં ૭ મહિનાની રાત અને ૭ મહિનાનો દિવસ હોય છે, તેના સ્વાનુભવ થયો. ઉનાળાના હાંપા દિવસો ચાલતા હતા. મધરાતે (આપણી બાપામાં) પારેક વાગ્યે સૂર્યોદય થાય અને કલાક દોઢ કલાકમાં તો પાછો ઉગી નીકળે. કલાક દોઢ કલાક સૂર્ય ન દેખાય પણ આપણે

ત્યાં સૂર્યોદય પહેલાં અને સૂર્યાસ્ત પછી સંધ્યાકાળે હોય છે એટલું અજવાળું તો રહે જ. ઉત્તર ધ્રુવ, શીનલાંડની ઉત્તર સરહદે હેલસીન્કીથી હમરેક માછલ દૂર આવેલ છે. ભારતીય પ્રતિનિધિઓની એક ટૂકડી આ દિવસોમાં ત્યાં સફર કરી આવી. ત્યાં જવા માટે રેલ્વે અને બસ રસ્તે જવું પડે છે. ઉત્તર ધ્રુવમાં વસ્તી નથી, બરફ જમશેલો રહે છે. રેન્ડિયર નામનાં જાનવરો અને નાની રાયટીઓમાં રહેતાં હિમ-માનવીઓને તેઓ જોઈ આવ્યા. એ સ્થળે સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર ફરતો હોય તેવો ભાસ થાય છે. લાંગામાં લાંબા દિવસે આખો વખત સૂર્ય દેખાય છે. છ મહિના રાત્રિ કહેવાય છે તે વખતે લોકો ઘરમાં, ઓફિસમાં, રસ્તા ઉપર બત્તીઓથી કામ કરતાં હોય છે. આપણી જેમ ગાઢ અંધકાર તો હોતો જ નથી.

કોઈવાર અમે બાર કે એક વાગ્યે આવીને સૂતાં હોઈએ અને બે ત્રણ વાગ્યે આંખ ઉઘડી જાય તો કાચના બારણાંમાંથી આવતાં સૂર્ય કિરણો અમને ભૂલાવામાં નાખી દેતાં. ઘડિયાળમાં જોઈએ ત્યારે જ ખબર પડે કે હજી તો સૂવાનું ઘણું બાકી છે; પછી પડદા બંધ કરીને સૂઈ જઈએ.

હેલસીન્કી ખાતે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની હોસ્ટેલમાં અમારો ઉતારો હતો. સખત ઠંડીમાં પણ ભારતના પ્રતિનિધિઓ ત્યાંના સરસ મનનાં બાયરમમાં નાવાનું ચૂકતા નહિ. સવારના સહુને પરિપક્વમાં જવાનું હતું. મોટા ભાગના ભાઈ-બહેનો બાયરમમાં બધાં. પણ આ બાયરમની કબ પહેલાં અમુક સ્થિતિએ મૂકીને પછી જ બંધ કરવું તેનો ખ્યાલ જ નહિ. પછી તો બાયરમનું કામકાજ પતાવી બહાર નીકળવા માટે એક સાથે ધડાધડી થઈ પણ બારણાં ઉઘડે નહિ. આ બારણાં આ સ્થિતિએ બંધ થાય તો પછી ચાવીથી જ ઉઘડે. ચાવીઓ કેવી પાસેથી લાવવી ? અને ચાવી રોધનારા બાયરમ બહાર બહુ ઓછા હતા. અરધી કલાકે ચાવીઓ આવી ત્યારે જુદાં જુદાં બાયરમો ખોલાયાં, અને ઠંડીથી મુજતા સહુ જુદા જુદા પચીસ ત્રીસ પ્રતિનિધિઓ બાયરમમાંથી બહાર આવ્યાં.

હેલ્થી ડીના પરામાં કહીઆ મજૂરે ત્યારે મળ્યા

માયાળુ માનવીઓ

[૩]

ત્રીજે દિવસે અમે સાજતું ભોજન લઈને બહાર નીકળતા હતા. રાતના નવનો સુમાર હતો. સૂર્ય આથમણી દિશાએ નમ્યો હતો. ઓતાનેમીના ઊંચાં મકાનો આકાશ સાથે મળી જતાં હતાં. મકાનોની પાછળ સરોવરમાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો નાની હોડીઓ લઈને વિહરી રહ્યાં હતાં. તેમણે માત્ર હાફશર્ટ અને એવો ખૂવતો પોપાક પહેર્યો હતો. અમે ટુંડીમાં ધૂજતાં હતા ત્યારે તેમને વસંતઋતુની આ ખુશનુમા હવા આનંદ આપતી હતી.

એ વખતે એક વયોવૃદ્ધ સલ્જન સામેથી આવતા દેખાયા. તેમની સાથે બે બુઝર્ગ બહેનો હતી. તેઓ અમારી નજીક આવ્યા અને શુદ્ધ અંગ્રેજી ઉચ્ચારમાં પૂછ્યું : 'ફીનલાંડ તમને કેનું લાગ્યું ? હેલસીંકી શહેર ગમ્યું કે ?'

અમે કહ્યું : 'ખૂબ સરસ સ્થળ છે. અમને થાય છે કે હજારો વર્ષ પહેલાં અમારા પૂર્વજો આવેા મુંદર પ્રદેશ છોડીને એશિયામાં કેમ આવ્યા હશે ?'

એ પછી ભારતની, ભારતના વતનીઓની અને છેલ્લે ટૂંકીની વાત નીકળી. એ બુઝર્ગ આદમીએ પોતાનું નામ હાઉશ આપ્યું. મિસ્ટર હાઉશ ૬૭ વર્ષની ઉંમરના છે. તેમના હાથમાં સફેદ લાકડી હતી. તેનો અર્થ સમજાવતા તેમણે કહ્યું : 'અપંગ અને ઓછું દેખતાં લોકો આવી સફેદ લાકડી રાખે છે. એટલે તે લાકડી પરથી વાહન ચલાવનારાઓ તેની કાળજી રાખી શકે.'

તેઓ બોલ્યા : 'મારી બહેન કહે છે કે તમે અમારે ઘેર આવશો ?'

અમે પૂછ્યું : 'તમારું ઘર કેટલું દૂર હશે ?'

હાઉશે જવાબ આપ્યો : 'દૂર તો ખારેક માઈલ છે પણ હું કાલે તેડવા આવીશ.'

ખીજે દિવસે સવારે નવ વાગ્યે હાઉશ આવ્યા. ઓતાનેમીની અમારી રમતું બારણું ખખડાવ્યું. અમે તૈયાર હતાં. પણ અમારી સાથે જેમને આવવાનું હતું તે બહેન ભાગવત દેખાયાં નહિ. એમની હાઉશ ઠેર ઠેર શોધ કરી વળ્યા. શીમતિ મંગલા ભાગવત જડયાં નહિ અને છેવટે અમે ચાર (રામભાઈ, ભાનુભાઈ, વજુભાઈ, અને ઉપાબહેન) તેમની સાથે જવા ઉપડ્યાં. બસ અને ટ્રામ બદલી.

ટિકિટના પૈસા હાઉશે આપવા ન દીધા. હાઉશને ત્યાં પહોંચ્યા તો તેમણે તેમનાં પરિચિત સંબંધીઓને બોલાવી રાખ્યાં હતાં.

મિ. હાઉશના બારણામાં પગ મૂક્યો અને અમને આનંદનો ચિત્કાર સંભળાયો.

“હીવા પાઈવા” સમ રામ બોલીને માઉશા સહુને બેટી પડી. મિસ્ટર હાઉશની એ આધેડ વયની બહેનના આનંદનો પાર ન રહ્યો. બારતવાસીઓને આવકારતાં તેને સ્વર્ગીય આનંદ આવતો હતો.

આ વખતે બહાર આપડું પડી ગયું હતું. અમારાં કપડાં જરાક ભીંજ્યાં હતાં. માઉશાએ આગ્રહ કરી અમારા કોટ ઉતારી નાખ્યા. રૂમને ગરમ રાખવાના નળ ઉપર એ કપડાં સૂકવવા મૂક્યાં. દોડીને ઘરમાંથી ગરમ કપડાં લાવી અમને પહેરવા આપવા માંડ્યા. અમે જણાવ્યું કે એટલી બધી ઠંડી લાગતી નથી.

આ શબ્દો લખાય છે ત્યારે મિ. હાઉશનું સ્મરણ થાય છે. હેલ્થસીટીના પરામાં મિ. હાઉશનું નાનકડું મકાન આવેલું છે. આખું મકાન ઊંચી બાંધણીનું છે. લાકડાનું તે બનાવેલું હતું. બહારથી બિલકુલ સાફ. તેની કાચની બારીમાં રંગબેરંગી ફૂલના છોડ હતા. રૂમની અંદર સોફાસેટ, ખુરસીઓ અને બીજી ફર્નીચર હતું. દોવાલ ઉપર ઊંચાડેલી હતી.

અમે રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં બીજી બીઓ પણ સામે આવી. તેમાં એક મિસીસ ઓબર્ગ અને તેમની પુત્રી મેરીઆ હતા. એક સ્ત્રી કાર્યકર્તા બહેન આતે હતા અને સ્વીડનની એક પ્રભાવશાળી સ્ત્રી મિસ ડ્રાગસ્ટન હતી. આ મંડળ અમારી રાહ ભેઠ રહ્યું હતું.

તે દિવસે જૂનની ૨૦ થી તારીખ હતી. હેલ્થસીટીનું હવામાન ખૂબ ઠંડું હતું. ઓવરકોટ સિવાય બહાર ફરી શકાય તેમ

નહોતું. વાદળાંનું ધૂમ્મસ જામેલું રહે. વારંવાર વરસાદ આતીને પડી જાય પરંતુ આ વરસાદ રસ્તા પરથી ઘોઘમાર પાણી આપ્યું જાય તેટલો તો નહોતો જ.

મિ. હાઉશના ઘરમાં વરસાદને કારણે અમે વધારે વખત રોકાયાં.

એક સોદામાં માથે ટોપી ઝાઢીને એક પુખ્ત વયની સ્ત્રી કાર્યકર્તા બેઠી હતી. બીજી બાજુ મિસીસ ઓબર્મ અને તેમની પુત્રી બેઠાં હતાં, મિ. હાઉશ સહુનો પરિચય અમારી સાથે કરાવતા હતા, અને અમારા અનુવાદક બન્યા હતા.

પેલા સ્ત્રી-કાર્યકર્તાને અમે પ્રશ્નો પૂછ્યા. ફીન્લાંડની સ્થિતિ જણાવતાં સ્ત્રી-કાર્યકર્તા શ્રીમતી આન્નેએ જણાવ્યું કે મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ નોકરી કરે છે. પરંતુ સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં ઓછી રોજ મેળવે છે. છૂટાછેડાં વખતે અરધો ભાગ મેળવે છે પણ સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરૂષનો દરજ્જો સરખો છે.

એ દરમિયાન મિ. હાઉશની બહેન ઘરમાં દોડાદોડી કરતી હતી. અમે જોયું કે તે બોજનનું ટેબલ તૈયાર કરી રહી છે. ભારતમાં અમને યુરોપથી પાછા ફરેલાં મિત્રોએ જણાવ્યું હતું કે ત્યાં પુત્ર અને પુત્રવધૂને ઘેર તેમના પિતા મળવા આવ્યા હોય અને તે બન્ને ખાણાના ટેબલ ઉપર જમતાં હોય તો પણ પિતાને દિવાનખાનામાં બેસવાનું કહે, અને યુરોપિયન પુત્ર તથા પુત્રવધૂ નિરાંતે જમે. જ્યારે અમે ચાર ભારતીય તો કાંઈ સર્ગાવહાલાં નહોતાં, છતાં માઉશા દોડાદોડી કરી રહી હતી.

બોજનના ટેબલ ઉપર અમને લઈ ગયા તો ત્યાં રંકાખીઓ ભરચક હતી. એ બધી બાઈ બૂલી ગઈ કે અમે શાકાહારી છીએ. અમે જ્યારે સ્પષ્ટતા કરી ત્યારે એ બહેન ભારે નિરાશ થઈ.

ઘણી મહેનત લઈને એણે વાનગીઓ બનાવી હતી. પરંતુ અમારે મન તો તેનું દર્શન પણ પેટનું ધાન બહાર લાવવા સમર્થ હતું, પણ તે વાતની તેને ખબર નહોતી.

પાઉં, કેડી, કળ ખૂબ ભાવથી તેમણે પીરસ્યાં. હિન્દુસ્તાન, પંડિતજી અને હિંદના રીતરિવાજની અનેક વાતો પૂછી.

હાઉશે, એ પછી પોતાની વાત 'કહેવા માંડી. અમને ભોજન પછી તેના મકાનની બહાર લઈ ગયા. એના લાકડાના મકાન બહાર ઉમેલો નાનકડો બગીચો બતાવીને કહે કે, “આ મેં અને મારી બહેને તૈયાર કર્યો છે.” આ ઘર તો અમે હમણાં જ વસાવ્યું. અમારું વતન છોડી અમે અહીં રહેવા આવ્યાં.”

“અમે કારેલિયા પ્રદેશમાં રહેતાં હતા. હિટલરે લડાઈ જાહેર કરી પહેલાં જ ભોંબમારો ચલાવ્યો. અમારે ઘરબાર છોડીને ભાગવું પડ્યું. મારી મા અને આ બહેન. મારગ કાપતાં કીચડમાં મારી અશક્ત માનો પગ ખવાઈ ગયા. એ કીચડમાં મેં એને ખેંચે લીધી ને અહીં હેલસીંકી સુધી આવ્યાં. સરકારે અમને આ જમીન બાંહે આપી. તેનાં પર મેં મકાન બાંધ્યું. મારી મા યુદ્ધના આઘાત અને મુસાફરીથી જરજરિત થઈ ગઈ હતી. આ મકાનમાં જ એ મરી ગઈ.”

આ વાત સાંભળીને સદા હસમુખી માહિશાની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. જૈં હાઉશે એની ઓછી સ્મૃત્તી આંખોમાંથી લડાઈના રૌદ્ર સ્વરૂપ સામે જાણે રિથર ચિત્તથી તાકી રહ્યા હોય તેમ લાગ્યું. થોડીવાર અમારો વાર્તાલાપ ચંબી ગયો.

થોડીવાર રહીને અમે પૂછ્યું. ‘તમારે ભારતવાસીઓને કોઈ વાત કહેવી છે ?’ જવાબમાં કોઈ સજ્જદારી પુરૂષ અખમારી સુલાકાત લખાવે તેટલી ગંભીરતાથી તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો.

મિ. હાઉસે જણાવ્યું કે તમે અંગ્રેજોના ગુલામ હતા. ગાંધીજીએ લડત ઉપાડી ત્યારે અમને સમજાયું નહિ કે હથિયાર વિના અસહકારથી દેશને કેવી રીતે મુક્ત કરશે? ખીજી વાત મને એ નહોતી સમજતી કે તમારે ત્યાં અનેક ધનપતિઓ હોવા છતાં દુષ્કાળ કેવી રીતે પડે!

ગાંધીજીને અમે માન આપીએ છીએ. ત્યારે ગાંધીજીનું ખૂન થયું ત્યારે અમને ખૂબ આઘાત થયો.

તમારા નેહર ન્યાયી છે. દુનિયાને મુઝવણોમાંથી બહાર લાવ્યા છે. હિટલર પડી ભાંગ્યો પછી પણ શાંતિ આવી નહિ. લડાઈથી અમે યાકો ગયા હતા. મારી મા અપંગ બની હતી. ખીજી બાજુ તોપ ને શસ્ત્રો તૈયાર થતાં હતાં.

યૂરોપિયન લોકો એક હાથે સીવીલાઇઝેશન ઊભો કરે છે અને ખીજે હાથે તેનો વિનાશ કરે છે.

તમને મળતાં, સામાજિક અને સંસ્કારી શાનની એક છાપ ઊભી થાય છે. તમારી પંચવર્ષિય યોજના દેશને દુષ્કાળમાંથી બહાર લાવશે. તમે રિટાયરેટપણાં છોડ્યું છે. ખૂન વહાવ્યાં સિવાય સ્વરાજ્ય લાવ્યા છો. નેહરની નીતિ માનવજાતને માટે યોગ્ય છે. તેમનામાં અમને શ્રદ્ધા છે."

મિસિસ એબર્ગ, વય ૪૪. આ બહેન ફીનીશ રશિયન હતાં. તેમણે જણાવ્યું કે મહાત્મા ગાંધી વિશે ઘણું વાંચ્યું છે, પ્રેરણા એ લાધી છે. રશિયો પર તેમના ખૂનના સમાચાર સાંભળવાથી ખૂબ આઘાત થયેલ. હિન્દવાસીઓને જોઈને એ સરસ મુલકની ચમકતી અસર ઊભી થાય છે. ગાંધીજીનાં મૃત્યુ પછી પણ આવા હિન્દવાસીઓથી ભારત સજીવન થાય છે. મને લાગે છે કે માત્ર પ્રાચીન જ નહિ પરંતુ અર્વાચીન સંસ્કૃતિને પણ તમે સન્માનો છો.

સ્વીડનની ટૂરીસ્ટ બહેન મીસ ફાગસ્ટન કહે છે; કમનશીએ ભારતની મને ઘણી ઝાંખી છાપ છે. ભારતવાસીઓને મળતાં તમારો દેશ પ્રગતિશીલ હોય તેમ જણાય છે. ભારતમાં આવવાની મારી ધ્વજા છે પણ પૈસા નથી.

અમારો વાતોલાપ પૂરો થતાં મિ. હાઉશનું ઘર જોવા નીકળ્યાં. ત્રીએ બંડક જેવો ચોરડો તેમાં તેઓ નેતરકામ કરતા. આટલી ઉંમરે આંખે પૂરું નહિ દેખવા છતાં તેઓ નેતરકામ માંથી રાજી મેળવે છે. સંમેલનમાં શરૂઆતના એ દિવસ તેઓ નહિ દેખાયા તેથી અમે પૂછ્યું : ‘આપ કેમ દેખાતા નહોતા?’ ત્યારે તેમણે અત્યંત સહજ રીતે જવાબ વાળ્યો : ‘મારે માફ નેતરકામ પૂરું કરવાનું હતું. અમારા બાઇબહેનોનાં ગુજરાનનું એ સાધન છે.’ એ સાંભળી અમને એ પુરુષાર્થી, સ્વાવલંબી અને સ્વમાતી વૃદ્ધ પુરુષ તરફ માન પ્રગટ્યું.

સાંજના છએક વાગ્યે અમે વિદાય લીધી. યાદગીરીમાં સહુના ફોટા લીધા.

મિ. હાઉશ અમને મૂકવા સાથે આવ્યા. અમે તેમને કહ્યું કે ‘બાલગૃહ અને વૃદ્ધાલય એ એ વસ્તુ જોવાની અમારી ધ્વજા છે’. તેમણે હસીને જવાબ આપ્યો : ‘બાલગૃહ તો આટલામાં નથી પણ એક વૃદ્ધાલય નજીક છે. તે આપણે જોતાં જઇએ.’ આમ કહી તેઓ અમને એક વૃદ્ધાલય જોવા લઇ ગયા.

ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર રશિયા ગયેલા ત્યારે તેમની સાથે બાળુ ક્ષિતિમોહન સેન પણ હતા. તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કેટલાક શૈક્ષણિક વ્યાખ્યાનો આપેલાં. તેમાં ત્યાનાં વૃદ્ધાલયોનો ઉલ્લેખ કરતાં કહેલું કે ‘આપણને એ વસ્તુ સમજાય તેવી નથી. આપણી સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના સાથે એ

બંધ બેસતી આવતી નથી.' અમે વૃદ્ધાલય જોવા ગયા ત્યારે અમારા મનમાં આ વિચારો ઘોળાતા હતા.

એક વિશાળ યોગાનમાં નાનાં મોટાં છ મકાનો આવેલાં હતાં. બાજુમાં એક હોસ્પિટલ અને પરિચરકો માટે મકાનો આવેલાં હતાં. લગભગ ૫૦૦ વૃદ્ધો માટે રહેવાની મગવડ હતી. રહેવા માટે જુદા જુદા ખંડ હતા. સશક્ત વૃદ્ધો માટે જમવાનો ખંડ અલગ હતો. અશક્ત વૃદ્ધોને તેમના ઓરડામાં ખાણું પહોંચાડવામાં આવતું. અમને આખું આશ્રમ બતાવવામાં આવ્યું. રસોડાની સ્વચ્છતા નમૂનેદાર હતી. અમે ગયા ત્યારે રસોઈ ચતી દત્તા. પરિચરકો, કાર્યવાહકો અને વૃદ્ધો એક જ રસોડે જમે છે. કોઈપણ સારી હોટેલ જેવી ભોજન તથા રહેવાની સગવડ વૃદ્ધાલયમાં હતી. સ્થાનિક વૃદ્ધોને મોજના ૨૫૦ માર્કસ અને બહારનાને ૭૦૦ માર્કસ આપવાના હોય છે. (૭૦ માર્કસ = ૧ રૂપિયો.)

અમે કેટલાક વૃદ્ધોની મુલાકાત લીધી. તેમની સાથે વાતચીત કરી. એક વૃદ્ધને તેની દીકરી મળવા આવેલી. મિ. હાઉશ દ્વારા અમે તેને પૂછ્યું : તમારા પિતા અહીં એકલા રહે છે એ કરતાં તમારી સાથે રહે, તમે તેમને પ્રેમથી જમાડો, તેમની સેવાઓ કરો એ વધુ સારું નહિ ?

એ બહેને લાગણી પૂર્વક હસીને ઉત્તર આપ્યો : 'કેમ નહિ, પોતાના પિતાની સાથે રહેવું ન ગમે એવી કોઈ પુત્રી હોઈ શકે ખરી ? અને તેમની સેવામાં મને જરૂર આવતું આવે પરંતુ અમે બન્ને જ્યાં સવારનાં કામ ઉપર આપ્યાં જઈએ છીએ. બપોરનું ખાણું પણ ત્યાં જ લઈએ છીએ. સાંજે કામ ઉપરથી છૂટ્યા બાદ હું સંગીત શીખવા બહાર છું; મારા પતિ સ્પોર્ટ્સમાં જાય છે. રાતે અમે ઓપેરા અગર મિત્રોને મળવા-

હળવા જઈએ. આમાં અમને પિતાજીની સાથે રહેવાનો કે તેમની સેવા કરવાનો બહુ ઓછો સમય રહે છે. ઉલટું એમને એકલું ને અટૂલું લાગે એ કરતાં અહીં તેઓ વધારે સુખી છે.’

અમે વૃદ્ધને પૂછ્યું, ‘અમને માફ કરજો, અમારા દેશમાં આ જનનના વૃદ્ધાશ્રમે નથી હોતા. અમારા સામાજિક રિવાજની દૃષ્ટિએ અમને આ વસ્તુ તદ્દન નવી જ લાગે છે તેથી આપને પૂછીએ છીએ. અહીં કુટુંબથી જુદા પડીને આપ એકલા રહો છો એ કરતાં આપનાં દીકરા કે દીકરી સાથે રહો, એમનાં નાનાં બાળકોને રમાડો, એ નાના બાળકો તમારા ખોળામાં બેસીને દાઢીમૂછના વાળ તાણે અને વહાલ કરે, એમાં જીવનની વધારે મીઠાશ અને હાંદ ન લાગે?’

વૃદ્ધે શાંતિપૂર્વક જવાબ આપ્યો : ‘માનવજન્મમાં રહેલા બાવો જગતમાં એક સરખા જ છે. લોહીનો સંબંધ એ અલૌકિક વસ્તુ છે. પૌત્રપૌત્રીઓને રમાડવામાં જરૂર આનંદ આવે અને હાંદ મળે પરંતુ એ બાબતમાં તમારા દેશની રહેણીકરણી અને અમારી રહેણી કરણી સાચ જુદી છે. તમે જ વિચાર કરો, દીકરા કે દીકરી પરણીને જુદાં થાય, તેમનું કામ જુદું, તેમના વિચારો જુદા, તેમના દોસ્તમિત્રો જુદા, તેમના જીવના રસો જુદા, તેમના સામાજિક અને રાજકીય વિચારો જુદા, આમાં તેમનો અને આપણો મેળ કેમ ખાસ? એટલું જ નહિ પણ અમુક ઉંમર પછી માણસ વધારે આગ્રહી થાય છે એટલે પોતાના મતાનુસાર પોતાના જ બાળકો ન વર્તે એનું એને દુઃખ રહ્યાં કરે છે. વળી કેટલીક બાબતમાં આપણે તેમને અગવડ રૂપ પણ બનીએ એ કરતાં અમારી આ વ્યવસ્થા ઘણી સારી છે. જેમની સાથે મેં જીવનભર કામ કયું? એના દોષો અહીં છે. તેમના સહવાસમાં મારા દિવસો બહુ ટૂંકથી જાય છે. વળી મારી

દીકરી જેવી જ પરિચારિકાઓ અહીં છે. મને ત્રેમથી જમાડે છે, ને સાચવે છે. અને મારી દીકરી અદવાડિયે એકવાર આવીને મને મળી જાય છે.’

આમ વાત કરે છે ત્યાં એક નર્સ કાફી લમ્હે આવી અને એ વૃદ્ધ હૃદયેર બોલ્યા : ‘આ મારી એક દીકરી આવી.’

અને અમને અમારા પ્રવાસમાં એ વસ્તુ ખાસ જોવા મળી કે વૃદ્ધાલય હોય કે બાલગૃહ હોય, કારખાનાનું, રસોડું કે અન્ય ઉપાધારગૃહ હોય, પોતાના કુટુંબીજન જેવા જ ભાવથી બાળકો તથા વૃદ્ધોને બહેનો સાચવે છે.

એકવાર અમે મકાનો બાંધનાર મજૂરોની સભામાં ગયા. હેલસીકી શહેરથી દૂર પરામાં મકાનો બાંધાતા હતાં. કડિયા, સુધાર, હુદાર, વગેરે મજૂરો એક ટેકરીના ઢોળાવ પર એકઠાં મળ્યા હતાં. તેમણે કામનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં, સુદ્દ, ખડતલ શરીર, સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકતા ગુલાબી ચહેરા, ઝીણી માંજરી બાંધેલી અને ખુશમિજાજ. અમને જોતાં જ તેઓ ઉભા થયા અને તાળીઓથી અમને આવકાર આપ્યો.

પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાનો થયા. તેમના અને આપણા દેશના કારીગરોના જીવન વિશે સવાલ જવાબ થયા. તેમને રોજના સરેરાશ હજારથી બારસો માક્સ (૧૫ થી ૧૮ રૂપિયા) મળતા હતા. આપણે ત્યાં (શહેરમાં) કારીગરોનું રોજ ચારથી પાંચ રૂપિયા છે એમ જાણીને તેઓ એકદમ દિલગીર થઈ ગયા અને તેમના માંથી બે ત્રણ બાઈબહેનો ઉભા થઈ પોતાની ટોપીમાં ઉધરાણું કરવા લાગ્યાં. પાંચ મિનિટમાં રોકડ અને નોટોનો થોકડો અમારા જોળામાં મૂક્યો. અમે તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે : ‘તમારે ત્યાં બંધે રોજના અદાર રૂપિયા મળતા હોય પરંતુ, તમારે ત્યાં અમારા કરતાં ત્રણ ચાર ગણી ઓછું વસ્તુ મોંઘી મળે છે

હિસાબે અમારા કારીગરો તમારાથી બહુ ગરીબ નથી.' છતાં તેમણે કહ્યું 'ગમે તેમ હોય, આ અમારી કારીગરોની બેટ રવી કારવી જ પડશે.'

આખરે રોકડ રકમને બદલે કોઈ ચીજ સંભાળ્યા તરીકે લઈ જવા અમે કબુલ થયા.

મજૂરો, કારીગરો, કારકુનો, વ્યવસ્થાપકો સૌ એક જ લોજનન ગૃહમાં સાથે બેસીને બપોરનું ખાણું લેતા હતા. અમને ત્યાં નારતોપાણી કરાવ્યા. શિયાળામાં તેમને કામ કરવાની બારે તકલીફ પડે છે. ચોમાસામાં થોડો વરસાદ હોય ત્યાં સુધી કામ કર્યા કરે પણ કેટલીકવાર બરફ વરસે ત્યારે કામ છોડી દેવું પડે. અમે જોયું કે મજૂરવર્ગ, કારીગરવર્ગ કે શ્રમજીવીઓ જે નામ આપે તે દુનિયાના ગમે તે છેડે જાયો, પરિશ્રમ કરે છે પણ તેમના મોં બેઠાકું જીવન તરફ જ હોય છે. તેમને બારે શ્રમ કરવો પડે છે તે ન છૂટકે કરે છે. તેમને અમે પૂછ્યું : 'તમારા બાળકો આ જ કામ કરે તેમ તમે છો છો ખરા?'

"બિલકુલ નહીં. વરસતા વરસાદમાં, બરફ જેવી ઠંડીમાં, આતરડાં ઊંચા થાય તેવા શ્રમ તેમને ન કરવો પડે તે માટે અમે તેમને ખૂબ બજાવીએ છીએ. તેઓ મોટા અધિકારી બને, ડોક્ટર બને એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ."

"અને પ્રધાન પણ બને." અમે કહેલું.

"જરૂર, જરૂર. પ્રધાન બને."

ફરી હર્ષનાદના પોકારોથી તેમણે અમને વિદાય આપી.

આ વાતને ચાર દિવસ ગયા હશે. ઠંડીયા મજૂરોએ એકઠા કરેલાં નાણાં અને અમને આપવાની બેટ બુલાર્ડ ગઈ હતી અમે શહેરના મધ્યભાગમાં આવેલા વિશાળ ટાઉન હોલમાં શાંતિપરિષદમાં બેઠા હતા. એક પછી એક રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ તેમનાં પ્રવચન

આપતા હતા. ત્યાં મિસ્ટર લાઇને આવ્યા. આવીને કહે કે તમને બહાર કોઈ શોધે છે. હોલની બહાર તેના પ્રવેશદ્વાર પાસે અમે પહોંચ્યા. અનેક સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો ત્યાં હતાં, પણ અમારો પરિચિત કોઈ લાગ્યાં નહિ. ઓચિંતા ત્રણ - સદ્ગૃહસ્થો સુંદર પોપાકમાં પાસે આવ્યા ને હસી પડ્યા. હસ્તધૂનન કરી, અમારા હાથમાં ભેટ ધરી અમી નીતરતી આંખે ભેંધ રહ્યા.

એ ત્રણેય ભાઈઓ કડીયા, મજૂરો હતા. અત્યારે કોઈ પણ ફીનીશ ગૃહસ્થના અદ્યતન પોપાકમાં હતા, તેથી પારખી શકાયા નહિ. તેમણે આપેલી ભેટ ચક્રચકતી સોનેરી હાથાવાળી ત્રણ કલાત્મક કટારો હતી. તેના ઉપર નામ લખવામાં આવ્યું હતું.

અમે શાંતિદૂતો હતા. કટારોની ભેટ સપ્રેમ આ શાંતિ-દૂતોને મળી તે પણ પ્રેમ દર્શાવવાની એક વિશિષ્ટતા હતી.

આ અભણ પ્રદેશમાં સ્વચ્છતાનો પાર નહિ. રસ્તામાં નીકળી પડેલો તો લઘુસંક્રાન્ત સ્થળ શોધતાં પારાવાર તકલીફ પડે. હેલ્થી રહેવે સ્ટેશન પાસે અકળાઈને મિ. હાઉસને પૂછ્યું. વૃદ્ધ હાઉસે સ્થળ બતાવ્યું. પણ એ સ્થળની મુલાકાત વિના મુલ્યે હતી નહિ. બહાર એક યુવતિ નહેરના પેશાબખાનામાં જવાની ટિકીટ આપતી હતી. આ ટિકીટની કિંમત દસ પૈસા હતી.

લા ય લા

— એક ફીન પુત્રી

[૪]

હેલસીંકીમાં
એ દિવસે અમારે
ગામ મા જવું
હતું, પણ શહેર
દૂર હતું. બસ
આલતી હતી,
પરંતુ અમારી
પાસે પૈસા તો
હતા નહિ. અ-
મારી સાથેના
પ્રતિનિધિ શ્રી.
મોદીએ થોડા

છબિમાં બહેન લાયલા, ઉવાબહેન,
અને લાયલાના ત્રણ ભાઈઓ.

માફસની વ્યવસ્થા કરી આપી જેમ તેમ કરી બસમાં શહેરમાં
પહોંચ્યા ત્યાંથી રસ્તો બરોબર ધ્યાન રાખતા આગળ ધપના
હતા.

આશ્ચર્ય વચ્ચે અમે જોયું કે હેલસીંકીના રસ્તા નવા કોસ
થતા હતા, ત્યાં પણ સામઝ આપનાર કોઈ લાલ લીલી બત્તી કે
પોલીસ નહોતી. અમે ફૂટપાથ પરથી ઉતરીને રસ્તો કોસ કરીએ ત્યારે
પાગલુમાં આવતી મોટરો ચોળી જતી. અમે આગળ ધપતા અટકી
જઈએ, તો પણ વાહન ચલાવનાર પહેલા અમને પસાર થવા દેવાનો

આમદ રાખે. ગોટરોને કોર્ન નહોતાં. રસ્તા પર દામ પસાર થતી હતી. બસો ચાલતી હતી, પગે ચાલીને માણસો પણ જતાં હતાં, છતાં કોઈ જાતનો થોંધાટ કે ધમાલ હતી જ નહિ.

રસ્તામાં અમને હંડીનો સપાટો લાગ્યો હતો. એરટાક્ટ અને હીટરવાળા મકાનો છોડી હંડીમાં રસ્તા પર નીકળવાનું સાદસ અમે કહ્યું હતું. વરસાદ પડી જતા હંડી વિશેષ લાગતી હતી. અમારી ઘડો ડગડગતી હતી.

શ્રી સુનિલ બદાચાર્ય અમારી સાથે હતા. અમે કોઈ સંસ્થા જેવા માગતા હતા. રસ્તામાં આવતી વોરસોમાં ભરાનાર વર્કડ યુથ ફેરટીવલની ફેલસોફી ખાતેની કચેરીમાં લઈ ગયા. અમને જોતાં ત્યાંની બહેનો અને જુવાનો અરધા અરધા ધર્ષ ગયાં. ફીન્લેન્ડના અખબારો બનાવ્યાં. અમને સાથે આપ્યાં. અગાઉ લીમ્લેલી અમારી ઊબિઓ જે દૈનિકોનાં છપાઈ હતી, તે દૈનિકો બતાવ્યાં.

શાંતિ પરિષદ ફેલસોફી શહેરના વિશાળ મિમ્સુલ્લી હોલમાં મળતી હતી. આ રથજે સાંપડે દેશોમાંથી આવેલા લોકો એક બીજાને હળતા મળતા હતા, સમાખંડ બહાર સેંકડો સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકો પરદેશથી આવેલા મહેમાનોને મળવા આવતાં હતાં.

ભારતીય પ્રતિનિધિઓની મુલાકાત લેવા આ ફીન લોકો ખાસ આતુર હતા. પરિષદની બેઠકો સતત ચાલુ રહેતી. ક્યારેક ટપાલ અગર બીજી ખરીદી માટે અમે ઉપરના ખંડમાં જતાં. એક વેળા એક જુવાન બાધ અને બેન અમને એ હોલના ઉપરના માળે ભેટી ગયાં. ઉપાગ્રહેનને એક છોકરી આવીને કહે : 'ઉમા રહો, તમારી ઊબિ લેવી છે!' એ ઉમા રહ્યાં. ઓછી વાષટમાં એણે ચાપ દાખી.

વળતાં એ લોકોની છબિ અમે પણ પાડી. છબિ પડતી હતી ત્યાં આ બાઇએનનાં માતાપિતા પણ આવી પહોંચ્યાં. તેમને પણ વચ્ચે ઉભા રાખ્યા. ફોટો લીધા પછી તેમનું સિરનામું લીધું જરા પરિચય પણ થયો. આ આખા કુટુંબમાં લાયલા એક જ દિકરી હતી. ઘરમાં એ સહુથી મોટી હતી. તેને ત્રણ ભાઈ એ હતા. એ ત્રણે ય ભણે છે. લાયલા પોતે નોકરી ઉપગ્રાંત અભ્યાસ કરતી હતી. લાયલાએ એના અને એના કુટુંબ વિશે થોડા વખતમાં ઘણી વાત કહી દીધી. કુટુંબમાં માત્ર એ એક જ અંગ્રેજી જાણતી હતી એટલે અમારા અને તેનાં કુટુંબ વચ્ચે એ અનુવાદક તરીકેની ગરજ સારતી હતી.

સાંજના અમે છટા પડી નિવાસ તરફ જતાં હતાં, ત્યાં દોડતી દોડતી લાયલા આવી, તેની પાછળ તેની માતા હતી. તેણે આવીને અમને વિનંતિ કરી કે મારી માતા એવું ઈચ્છે છે કે સહુ અમારા ઘેર મહેમાન બનો. તમે કહો ત્યારે તેડવા આવું ! તેની પાછળ ઉભેલી માતા હસી રહી હતી અને દિકરીની વાતમાં સંમતિ પૂરાવતી હતી.

૧૬ વર્ષની આ દિકરી લાયલા નિર્ભય રીતે અમારી સાથે ઘરના મુખ્ય માણસ તરીકે વાત કરતી હતી. તેનું ગોળ મટોળ મ્હોં, વિશાળ કપાળ, ગાલ ઉપસેલા, ગરદન સુધી વેરાયેલા વાળ અને ગમર ચહેરો. લાયલાનું 'પોનાનું' :અકિતત્વ ઉત્તું કરતાં હતાં. ખીજે દિવસે સાંજે અમે એને વખત આપ્યો હતો.

ખીજા દિવસે સાંજે જ્યારે અમે પરિવટની બેઠકમાથી છટયાં ત્યારે બે ટેકી સાથે એ બહાર બિઠી હતી. તેના મોઢા ઉપર બારે ગંભીરતા હતી. અમને જોઈને રહેજ હમી પાછી સ્વભાવ મુજબ ગંભીર બની જતી હતી. મોટરમાં અમે બેઠાં

અને તેના ઘર તરફ જાને ગાડીઓ છૂટી. ટેક્સીઓ ક્યા ક્યા રસ્તે થઈને પસાર થઈ તેની બહુ માહિતી રહી નહિ. તેના સાન્તા વોરેન્ટાઇ શેરીના નાકે ૪૭ નંબરના બંગલા પાસે જાને મોટરો ઉભી રહી.

મોટરમાંથી બહાર જેવાં અમે ઉતર્યાં તેવાં જ લાયલાનો વ્યેટ બાઈ તેના કેમેરા સાથે અમારી તરફ ધસ્યો. અમારા આગમનની છબિઓ પાડી. લાયલાના મકાનમાં ગયાં. ત્યાં તેનાં માતા અને પિતા તથા કાકા અને કાકીએ અમારું સ્વાગત કર્યું. અમને દેખીને તેમનાં મોઢાં મરકવાં લાગ્યાં, અને અમારો વાર્તાલાપ શરૂ થયો.

લાયલાનું મકાન મોટા શહેરમાં બંગલાઓમાં જુદા જુદા ફેસેટ હોય છે તેવા પ્રકારનું હતું. ઘરમાં બધું જ અદ્યતન ફર્નીચર હતું. એક ખંડમાં નાનકડી હાથશાળ ઉપર લાયલાની બા લાયમી, કાર્પેટનું વણાટકામ કરતી હતી. તેના પિતા એક કારખાનામાં કામે જતા હતા. એનો એક બાઈ પોસ્ટમેન હતો.

અમારા માટે કેફી તથા નાસ્તો તૈયાર રાખ્યાં હતાં. એ પતાગ્યા પછી અમારી પાસેનાં ભારતીય ચિત્રો અમે બતાવ્યાં અને ભેટ આપ્યાં. છટાં પડતાં ઉપાગ્રેનને તેની માતાએ વહાલથી કલામય પોંચી ભેટ આપી. લાયલા, મોટરમાં અમને આપેરા થીએટર સુધી મૂકી ગઈ.

થીએટર બહાર અમારા નિવાસસ્થાને લઈ જવા માટે ચાર બસ ઊભી હતી. આજનાં કાર્યક્રમેનો અમારી પાસે પાસ હતો. થીએટરની અંદર જઈને બારણું ખોલ્યું તો કાર્યક્રમ ચાલુ થઈ ગયેલો. આગળની લાઇનમાં કેટલીક ખુરશીઓ ખાલી હતી. પછી અમે પાછળ શેના બેસીએ? અમે તો ચારેય અમારા ફોનલાંડના

લાયલા—એક ફ્રીન પુત્રી]

પંદર દિવસના પરિચયવાળા જુરસાથી હૃપહેલું બારણું ઉઘાડી આગળ ઘૂસ્યાં ને ઝડપથી બેઠકે લઇ લીધી. મોડા પડ્યાં પણ પડેલા રહ્યા તે અભિમાનથી છાતી ગજગજ ઢિછળી. જરાક કળવળી અને પાછળ બેસું તો શાંતિ પરિવર્તના પ્રમુખે. અમારી બેઠક પાછળ બેઠા હતા. ભારતીય પ્રતિનિધિઓ સાવ છેલ્લી લાઇનમાં ગોઠવાયેલા હતા. અમે વજુભાઇ સામું બેસું. બાજુમાં કેનેડાના એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા. તેની સાથે વાત કરતા રપટતા થઈ કે આપેલા પાસની અંદર સીટનંબર નિયત હોય છે. અમે તો અમારા પરિચયના આવેશમાં બેસી ગયા અને આખો કાર્યક્રમ, બીજું કોઇ આ બેઠકે બેસવા આવતું તો નથી ને, તેની રાહ બેતાં પસાર કર્યો.

લાયલા તો એને ઘેર પહેંચી ગઇ હતી. બીજા દિવસે સમાપ્તમાં આવેલી અને અમારી સાથે મળવાનો સમય મુકરર કરી ગઈ. સાંજના સાત વાગ્યે અમારા ચાર માઇલ દૂરના ઉતારે ઓતેનેમીમાં તેને મળવાનું કહ્યું હતું. તેને શું કામ હતું તેની અમને જાણ ન હતી. અમારાથી આ મુલાકાત બૂલાર્થ ગઈ. તે દિવસે રાત્રે અમે ઓતેનેમીમાં પાછા ફર્યાં. અમારી બાજુની રૂમના સ્વાર્થીદારે જણાવ્યું કે એક બહેન સાંજના સાત વાગ્યાથી તે રાતના ૧૨ વાગ્યા સુધી અમારી રાહ બેઠેને બેઠાં હતાં. અમારા અંતરમાં ધ્રાસકો પડ્યો. અમે આપેલી મુલાકાત ભૂલી જતાં લાયલાને પાંચ કલાક અમારે માટે ખોટી થવું પડ્યું.

બીજો દિવસે પેરીનબેને અમને જોવા આવ્યા. અમારી પાસે પેકેટસનો ઢગલો કર્યો, અને જણાવ્યું કે એક બહેન તમને મળવા આવી હતી. કલાકો સુધી બેસી આ સામાન અને આ કાગળ આપતી ગઈ છે. અમે પેકેટસ ઉઘાડ્યાં. અમારા સૌ માટે તેમાં કિંમતી બેટ અને ઊબિઓ હતી.

બહુ ઝોઝાઝોડી આ લાયલા તેના વતનમાં આવેલ અતિ-થિઓનું સ્વાગત કરવા કેટલી આતુર હતી ! એની મૂંગી આંખો ચોમેર ફરતી. ભારતની અનેક વાતો પૃથ્વીને ભારતવાસીઓ પર બગિનીપ્રેમ દાખવતી. લાયલાનું સાફ કુટુંબ ભારતીય બંધુત્વનું એક અંગ છે. અમારા નિવાસસ્થાને કલાકો સુધી રાહ જોઈને તે બેસી રહી. તેની વાત અમારે ભારતનાં જૂદા જૂદા અનેક પ્રતિનિધિઓ પાસેથી સંદેશા તરીકે સાંભળવાની જ રહી.

ફ્રીન્ડેન્ડના પાટનગર હેલ્સીંગીની મુલાકાત ને તમે હ્યો તો ત્યાં તમે એક માસ સુધી વસો નહિ બદલો તો પણ એ ઠંડા ધુળ વિનાના મુલકમાં કપડાં મેલો નહિ થાય; પણ ને ધોવા આપરો તો નીચે મુજબ ત્યાં ધોલાઈ આપવી પડશે.

	રૂ. આ. પા.
કોટ-પેન્ટ	૧૦—૦—૦
સાટ	૧—૧૪—૦
અનુરવેર	૦—૮—૦
દુવાલ	૦—૫—૬
ઘાસમાલ	૦—૨—૬

ઘેર અને નાટકમાં

[૫]

ઓ બર્ગ દંપતી વારંવાર અમારા નિવાસસ્થાને આવતાં. ત્યાંથી અમે મરોવર કાંદાના જંગલમાં લટારે જતાં. હાઉશ અને ઓબર્ગ કુટુંબ જોડાયેલું હતું. બાવન વર્ષના મિસ્ટર ઓબર્ગ બહુ જુજ અંગ્રેજી જાણતા, છતાં હાઉશના કારણે તેમની વાત સમજવાનો અમને અવકાશ રહેતો હતો. હાઉશની ગેર-હાજરીમાં શ્રી ઓબર્ગ તેની ટૂટીફૂટી ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતા. તેમની શરમાળ પુત્રી મેરી સાથે આવતી. તે પણ અંગ્રેજી જાણતી. પરંતુ પ્રકૃતિના કારણે ભાગ્યે જ વાતચીતમાં ભાગ લેતી. આ કુટુંબોને અમારે લગભગ હંમેશાં મળવાનું થતું.

એક દિવસ ઓબર્ગ, તેમના પત્ની, બે વૃદ્ધા, મિસ કાગસ્ટન અને હાઉશ અમારા નિવાસ સ્થાને ત્રીજા માળની રૂમમાં આવી ચડ્યાં. અમે સહુ બેઠાં. ગાંધીજીની વાત નીકળી. બંને વૃદ્ધ માણ

અને મીરાસિ આળર્ગાં ગાંધીજીનાં ભક્ત હતાં. તેમને ગાંધી ટોપી પહેરેલા અમારી પાસેથી ગાંધીજીની વાતો સાંભળવી હતી.

ગાંધીજીના જન્મથી મૃત્યુ સુધીનું મોટું આત્મમ અમારી પાસે હતું. હળિ એક પછી એક કાદતાં જઈએ. અંગ્રેજમાં હાઉશને હળિને અર્થ સમજાવતા જઈએ. તે ફીન બાપામાં એ અતિથિએને સમજાવે. આમ ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય અપાવ્યું એ પ્રસંગ આવ્યો. ૧૫ મી આગસ્ટનો ઉત્સવ, ગાંધીજીની નોવાખલિની યાત્રા અને ૩૦ મી જાન્યુઆરીએ પ્રાર્થના સભામાં ગાંધીજી પર ગોળીબાર અને કશું અવસાન. ગાંધીજીની મૃત્યુ વેળાની હળિ જોતાં મીસીસ આળર્ગાં રહી ઉઠ્યાં. વાતાવરણ ગમગીન બન્યું. આ વેળા યાદ આવ્યું કે એણે કહ્યું હતું કે ત્યારે રેડિયાએ સમાચાર આપ્યા કે ગાંધીજીનું ખૂન થયું ત્યારે આ બહેનનું હૃદય આઘાતથી દ્રવી ઉઠ્યું હતું. બારતથી ૬૦૦૦ માઈલ દૂર આવી કેટલીયે વ્યક્તિઓ બાંતને પોતાનું બનાવનાર સામાન્ય માણસોમાં પણ વસે છે.

અને તે પછી એકવાર અમને આમલ કરી આળર્ગાં તેમને ઘેર લઈ ગયા. મૌન, ખડતલ ને ઓછાઓલા આળર્ગાં બહુ ભાવ બતાવી શકતા નહોતા, પણ તેમના હૃદયના ભાવ બહુ ઓછા શબ્દોથી પણ અજાના રહી શકતા નહોતા.

આળર્ગાંના ઘેર હાઉશ આવી ગયા હતા. આળર્ગાં જે માળામાં રહેતા હતા, તે ૩૦ જાન્યુઆરી માલિકીનું મકાન હતું; તેમાં આળર્ગાં એક હતા. સોફા, કબાટ, પલંગ વગેરે ફરનીચરથી મકાન શોભતું હતું. દીવાલ પર ટોલ્ડોય અને કાષ્ટનાં ચિત્રો હતાં, કરતુરખા અને બાપુનું ચિત્ર આ કુટુંબને અમે ભેટ આપ્યું હતું, તે મદાવીને સાચવી રાખ્યું હતું.

રાતના નવ થયા હશે. એક ટેગલ ફરતા અમે દશ ભાઈ-બહેનો ઓઝગના ઘેર જમવા બેઠાં. શાકાહારીને ખપતું એમાં બહુ ઓછું હતું. પાઉં, માખણ, કેફી અને ફળ જ લઈ શકતા હતા, પણ બાબુમાં માંસ ખાનારની સુગ પણ કેમે ચ કરીને જતી નહોતી.

જમીને ફરી વાતો ચાલી. ભારતમાં એ લોકોને આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું, ત્યારે હસી પડ્યા. કહેવા લાગ્યા કે એટલા પૈસા લાવવા ક્યાંથી? આવવા જવાના સહેજે છથી સાત હજાર રૂપીઆ થઈ જાય; છતાં ત્યાં આવવાની ધમ્મજા તો છે તેમ તેમણે તેમનો મનોરથ કહ્યો. રાત વધતી જતી હતી, પણ આકાશમાં દિવસનો પ્રકાશ ઝગમગતો હતો. હાઉરો કહ્યું કે રાતના પાર થયા છે. અમે સૌ ઉભાં થઈ ગયાં. વહાલથી સૌએ રામરામ ક્યાં, દીનીશ લાપામાં કહ્યું કે, ફરીથી મળશું. અમે નીચે ઉતર્યાં. ખારણું બંધ હતું. એ ખારણું ખોલવા માટે ચાંપ દાખી અને ઉપલા માળથી ઘરરર કરતી સિક્કટ બોમ્બતળીએ આવીને ઉભી રહી. ખરેખર બહાર જવાનું ખારણું તો ખીજ બાજુ હતું.

રસ્તા ઉપર આવ્યાં. પશ્ચિમ બાજુ સૂર્યનો લાલ પ્રકાશ જળે સવાર થઈ ગયું હોય તેવી ભ્રાંતિ કરાવતો હતો. બે કલાક પછી તુરત આ સૂર્ય ત્યાંથી દોટ નૂટી પૂર્વમાં આવી જવાનો છે. રડીખડી ટ્રામો રસ્તા ઉપર ચાલતી હતી તે હવે બંધ થઈ હતી. ટેક્ષાઓ મળતી નહોતી. ચાલીને અમે થીયેટર પર આગ્યાં, ત્યાં અમારા નિવાસસ્થાન પર જવાની બસ ઉભી હતી. અમારા કાયમી સાથીદાર જેવા શ્રી હાઉસ અહીં સુધી સાથે હતા. તેઓ પાછા જવાનું શું કરશે તેની અમને ચિંતા હતી. કાંઈ ફીકર નહિ કહેતાં તેઓ કાચી આંખે પણ ચાલતા થઈ ગયા.

લેક્સીકોનીમાં અમે જૂનાં થઈ ગયાં હતાં. શતિ પરિવર્તનાં પ્રવચનને દિવસને ભાગ એછો પડ્યો એટલે રાત માટે પણ લંગાઓ. અમારો વિચાર અહીં આની રંગભૂમિ જવાનો હતો. સભાખંડમાં બેઠાં હતાં ત્યાં જ ખજર આવ્યા કે સાંજના ફીન બાપામાં એક નાટક છે. અને ભારતના પ્રતિનિધિઓને એ જોવા માટેનું નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે.

સભાખંડની બહાર નીકળ્યાં તો એક ચપલ બહેન નાટક-ઘર પર લઈ જવા માટે ત્યાં બેઠેલી હતી. સૌને ઝડપથી એકઠાં થઈ જવા આદેશ આપતી હતી. તેણે જૂખડું પાટકુન અને શર્ટ પહેવાં હતાં. માથા ઉપરના છૂટા વાળ ખંભા ઉપર વેરાયેલા પડ્યા હતા. તેના ડાબા ખંભા ઉપર એક ચામડાનું પાકીટ લટકાવેલું હતું. પ્રથમ તો અમે તેને બસની કંડકટર ધારી હતી. ચકલીની જેમ ઉડતી, અમને થીએટર ઉપર લઈ ગઈ. રંગભૂમિની વાતો કરતાં એ થાકતી ન હતી. એની ચાલવાની ગતિ સાથે આપણી ગતિ મેળવવી મુશ્કેલ. સંસ્કારી અને વિવેચનની બાપા ઉપરથી પૂછવાનું મન થયું. 'તમારું નામ?'

‘રીત્વા.’

એ પછી એણે જણાવ્યું કે પોતે અભિનેત્રી છે. અને રંગભૂમિ તથા ચલચિત્રમાં કામ કરે છે. સંગીત તથા અભિનય કળામાં એને અત્યંત રસ હતો.

રીત્વા અમને એક બગીચામાં લઈ આવી. એ બગીચામાં પ્રવેશ કરી અમે એક નાનાશા ઢોળાવ પર ચડ્યાં અને એક નાનકડું ઓપન એર થીએટર આવ્યું. નાટક ચાલુ હતું. બસો જેટલા પ્રેક્ષકો ખુલ્લા આકાશ નીચે સામાન્ય ખુરશી અને બાંકડા ઉપર

બેઠા હતા. રીતનાએ કહ્યું કે નાટકનું નામ 'લાલકુલોનું ગીત' છે. ચાનું નાટકે રીતવા તેનો અર્થ સમજાવતી જતી હતી.

પડદા ઉપર એક જુવાન છેલછબીનો છોકરો ગામડાની અનેક છોકરીઓ સાથે સબધ બાધી રહ્યો હતો, અને અતમા આ બધા છોકરીઓને તરછોડી એમના જીવન ધૂગધાણી કરતો આ પ્રસંગો રંગભૂમિ ઉપર એક પછી એક બનતા હતા. છેવટે આ જુવાન એક શ્રીમંત ખેડૂતની પુત્રીના પ્રેમમા પડ્યો, અને આગળ જતા તેની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરે છે. પરંતુ છોકરીનો પિતા સમત થતો નથી રંગભૂમિ ઉપર ઘણા બનાવો બને છે અને અતે લગ્નનો નિર્ણય લેવામા આવે છે. લગ્નના દિવસ જ છોકરીના આશિષ વિષે છોકરાને શકા બળે છે છોકરી પવિત્ર છે. પરંતુ ગુસ્સાથી તેના પતિની શકા વધારે ગાઢ બને તેવું વાતાવરણ ઉભું કરે છે અને તેના બાવિ પતિને કહે છે તારે ભૂતકાળનું જીવન કેવું છે તે યાદ કર' જે પવિત્ર હોય તે જ સામા પાત્રમા પવિત્રતાની આશા રાખી શકે અતે છોકરી નિર્દોષ હોવાની પ્રતિતિ થાય છે, અને આ રખડેલ છોકરાનું ધર બધાય છે

નાટકની રજૂઆત, તેના સેટીંગ્સ, તેના સ્વાભાવિક સંવાદ અને વિનોદ ખૂબ જ સ્વાભાવિક અને રસપ્રદ લાગ્યા નાટક પૂરે થતાં તેના અભિનયકારો અમને છૂટથી મળ્યા ને ગીતો સભળાયા. અમારા કલાકાર ભાઈઓએ પણ ગીતો ગાયા દોસ્તીનું વાતાવરણ બન્યું. શરબતના ખાસો ઉડવા લાગ્યા છબિઓ ખેચાણી, અને ખુશનુમા વાતાવરણમા સૌ છૂટા પડ્યા.

ફિનલાન્ડમા ૧૯મી સદી પછી રાષ્ટ્રીય થીએટરો બન્યા છે. ૧૯૫૧-૫૨મા રાજની મદદથી ૩૩ થીએટરો ઉભા કરવામા

આખ્યાં છે. ચાર થીએટરોમાં સ્વીડીશ ભાષામાં નાટકો ભજવાય છે. જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં રંગભૂમિના આશ્રય નીચે ૩૩૦૦ કલા અભિનયકારો નિયમિત નાટકો રજૂ કરે છે.

ફીનલેન્ડમાં ખરા સંગીતનો પ્રારંભ ૧૮૪૮માં થયો. ૧૮૫૨માં પ્રથમ ફીનીશ ઓપેરા ભજવવામાં આવ્યું. બી. એચ. કુએક ફીનીશ સંગીતના પિતા કહેવાય છે. વાઇનો રાઇસ્યો, આર. એ. મેરીકાન્તો, યુનો કલેગ્રી, ચલ્ડો રાન્તા વ. અદ્યતન સંગીતના પ્રવાહના પ્રણેતા ગણાય છે.

નાટકમાંથી ઘેર પડોંચ્યાં ત્યારે ફીક ફીક મોહું થયું હતું.

મિસ્તર ઓબર્ગને ઘેરથી નીચે ઉતર્યાં. ત્રણ દાદરા ઉતરી ખારણું ખોલવા લાગ્યાં, પણ ખારણું ઉઘટે નહિ. થયું કે કંઈ કરામત હશે. ચંત્રના યુગમાં કદાચ વિજળીથી ખારણું ઉઘડ્યું હશે ! બાજુમાં ખારસાખ પર એક ચાંપ દબાવી. થોડીવાર સડ-સડાટ ઉપરથી કંઈક ઉતર્યું. ખારણું એની મેળાએ ઉઘડ્યું. અમે જોયું કે એ તો છીન્ન-સ્ત્રી. લીફટના સંચાલકે કહ્યું : બહાર નીકળવાનું આ બંને એક નથી, ખારણું તો સામે છે. એટલામાં દાદરો ઉતરીને થીએટર આવ્યાર્કુ. પાછો આવ્યા. ખરા ખારણુંની દિશા સુચરૂણા આકાશ નીચે આવ્યાં.

હાળી બાબુથી વબુલાઈ મહેતા, લાનુભાઈ શુક્લ, વિયેતનામ પ્રતિનિધિ વાપ્પુ, તેના સાસુ, એક વિયેતનામ બહેન, પાછળ રામલાઈ અને વાપ્પુના સસરા, છેલ્લે વાપ્પુનો પતિ

સાસુને ત્યાં આવશે ?

[૬]

હીક એ ઈલર્સોડીની મોટી હોટેલ ગણાતી છેલ્લા દવમોમા અમે ત્યા બોજન લેતા શાકાહારી માટે અલગ વ્યવસ્થા હતી હોટેલની પીરસનાર પરિચારિકાઓ સાથે હીક હીક પરિચય થઈ ગયેલો. દોડીને પીરસવામા, અને આદહ કરી જમાવડવામા તેઓ પોતાનો ધર્મ માનતી. અમે જૂપ્યા ન રહીએ તેની ભારે કાળજી આ બહેનો રાખતી હતી.

હોક હોટેલના નીચેના ચોકમાં બાળકો અને તેના માબાપોનો મેળો જામતો. અમે નીચે ઉતર્યાં. હાથમાં પેન્સિલ અને નોટબુક લઈ ત્રીસ પાંત્રીસ કિશોરો અને બાળાઓ કોઈ પણ જાતના ઉપચાર સિવાય અમારી સામે દોડી આવ્યાં. મુંગાં મુંગાં રત્નેદાળ નજરે અમારી સામે જોઈ પેન્સિલ અને નોટબુક ઓટોગ્રાફ આપવા અમારાં હાથમાં આપ્યાં. અમારામાંના એક ભાઈ ચિત્ર-કાર નહોતા છતાં ઓટોગ્રાફને બદલે સામે ઉભેલા બાળકનો રોથ દોરી તેની નીચે તેનું નામ લખી આપતા. ક્યારેક જાનવરોનાં વિચિત્ર ચિત્રો દોરીને ગમ્મત કરતાં હતા. ઉપાબહેનની આસપાસ મધમાખીઓની જેમ લોકો વીંટાઈને ઉભા રહેતાં. તેમની સાડી ને ભાતીગળ પોલકાંનું આકર્ષણ વિશેષ રહેતું. કપાળમાં કરેલો ચાંદલો એ સદાકાળ પૂછપરછનું ઠેકાણું હતું. એકઠી થયેલી બહેનો તેમના હાથમાં રહેલી બંગડીઓ અને કપાળમાં રહેલાં ચાંદલાંને નિદેશ કરી દરેક જગ્યાએ પૂછી લેતાં ‘આ કોની નિશાની છે ?’ અમે કોઈ જગ્યાએ એનો સંતોષકારક ઉત્તર આપી શક્યા નથી. સ્ત્રીઓ માટે શુકન છે, એ જ એક જવાબ હતો.

હિંદની બહેનોનો પોપાક સાડી અને પોલકું આ દેશમાં પણ કલાત્મક લાગતું હતું. ઓતેનેમીના વ્યવસ્થાક આ પોપાક પહેરેલી બહેનને એમની કાલીઘેલી હિન્દીમાં ‘સુંદર લડકી’ કહેતા. આ પોપાક, લાંબા કાળા વાળ અને ભરેલી સાડી પહેરેલી ભારતીય બહેનોને જોઈને ‘કાઉનીસ, કાઉનીસ’ (સુંદર, સુંદર) બોલી ઉઠ્યા. તસ્વીરકારો આવી હિન્દો સ્ત્રીઓની ચોકબંધ તસ્વીરો પાડતા, અને અખબારો એને પ્રસિદ્ધ કરતા. એ ઘડી એમ લાગતું કે કદાચ ફીનલાંડની આ ધરતી ઉપર પંડિત નેહરુના દેશના લોકો પ્રથમ જ પંગ મૂકતા હશે. પરંતુ એક વાત તો સત્ય હતી જ કે ફીન લોકોનાં એમના તરફનાં ભક્તિ અને આદર અપૂર્વ હતાં.

એક વાર મીસ્ટ્રહલી સભાખંડની બહાર ઉપાખડેન બિનાં હતાં. એક બહેને તેમની પાસે આવી વિનંતી કરી કે 'તમે મારે ઘેર આવો.' આવેલું નિમંત્રણ સરળતાથી સ્વીકાર્યું. અમેસો વિચેટનામ પ્રતિનિધિઓ સાથે તે બહેનને ઘેર ઉપડ્યાં.

એ બહેન વાતોમાં મારે ચપલ હતી. પ્રવાહી અંગ્રેજી છૂટથી બોલી શકતી હતી. બોલવામાં મારે ચાતુર્ય અને સહાયતા પણ હતાં. એ બહેનનું નામ વાપુ હતું.

અમે પૂછ્યું, 'ક્યાં જવાનું છે?'

એણે કહ્યું, 'મારાં સાસુને ઘેર.'

એનું અને એનાં સાસુનું ઘર કેવી રીતે અલગ હશે તે સમજાયું નહિ. થોડે દૂરથી અમે ટ્રામ પકડી, અને એક વિશાળ રસ્તા ઉપર ઉતરી પડ્યાં. વાપુ સાથે એક મોટા ડેલામાં સૌએ પ્રવેશ કર્યો અને દાદર ચડી પહેલા માળ ઉપરના એક ફ્લેટમાં પહોંચ્યાં. દિવાનખાનામાં જ એક પ્રોઠ બહેન કિલ્લોલથી છલકાતી ફન્ડીયર મેઇલની ગતિથી અમારી સામે આવીને ઉભી. એની આંખમાં આનંદ સમાતો ન હતો. ભારત દેશના અતિથિઓ તેને ઘેર આવવાનાં છે તે સમાચાર ફેનથી વાપુએ પહેલાં ઘેર આપી દીધા હતા.

બાજણમાં પ્રવેશતાં જ વાપુએ એ પ્રોઠાનો પરિચય આપ્યો. 'આ મિસિસ એન્જી મારા સાસુ છે.' એ દરમિયાન તેના સસરા પણ આવી પહોંચ્યા. ઘરના મુખ્ય માણસની અદાથી વાપુએ અમારી સૌની સાથે તેના સસરા મિં. જ્યુસ્સીનો પણ પરિચય કરાવ્યો. અમારો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યાં વાપુ ફરી ગૂંમ ઘર્ષ, અને એક વૃદ્ધ માણ સાથે પ્રવેશ કર્યો. વાપુએ કહ્યું :

‘આ મારા મહાનમાલિક છે. મારી મા મરી ગયાં પછી મને પુત્રીવત્ મારીને એમણે મોટી દરી છે. તેઓ સમાજ સુધારણાનું કામ કરે છે.’

વાપ્પુનું ઘર નાનું હતું પણ મુંદર રીતે શણગારેલું હતું. એક ખૂણામાં ટેલિફોન હતો. દિવાલ પર કલ્પત્રમક છબિઓ લટકતી હતી. ફર્નીચરથી દરેક ખૂણો ભરેલો લાગતો હતો. વાપ્પુએ તેની દિઠરીનો ફોટો બતાવ્યો. અમે પૂછ્યું, ‘એ ક્યાં છે ?’

તેણે કહ્યું, ‘મારે ઘેર.’

એક બાજુ વાપ્પુના સસરા બેઠા હતા. વાપ્પુની સાસુ સૌને માટે નારતો તૈયાર કરતાં હતાં. આવતા ટેલિફોન વાપ્પુ લેતી હતી, અને જવાબ આપતી હતી. ભારતના અને તેની સ્થિતિના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી હતી. એટલામાં ઠારખાનેથી વાપ્પુના પતિ આવી પહોંચ્યા. એક ખૂણામાં ભારતની છોકરીની જોમ મોડું મેંતાડીને મૂંગા મૂંગા બેઠાં રહ્યા. આ દરમિયાન વિશાળ આંખો અને પ્રભાવશાળી કપાળ ધરાવતી ૨૩ વર્ષની વાપ્પુ વાતોના તડાકા મારતી હતી. તેના સસરાને પાંચ ભારખટારા છે અને મેં ટેકસી છે, અને તેઓ કેવા આનંદથી રહે છે તેની વાત કરતી હતી. ઘડીમાં તેની સાસુને મેં માનો પાસે પિયાનો વગાડવાની સ્પર્ધા કરતી હતી. આ દરમિયાન દવાખાનેથી આવેલા વાપ્પુના પતિ એમણે જોમ બેઠાં હતાં. અમે વાપ્પુને પૂછ્યું, ‘આપના

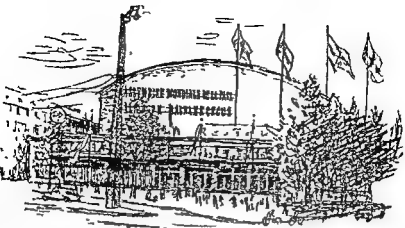
એક વાર મીસુહથી સભાખંડની જહાર ઉપાજડેન ઊભાં હતાં. એક બહેને તેમની પાસે આવી વિનંતી કરી કે 'તમે મારે ઘેર આવો.' આવેલું નિમંત્રણ સરજતાથી રવીકાંધું. અમેસો વિચેટનામ પ્રતિનિધિઓ સાથે તે બહેનને ઘેર ઉપડ્યાં.

એ બહેન વાતોમાં મારે મપળ હતી. પ્રવાહી અંગેશ છૂટથી ભેલી શકતી હતી. બોલવામાં મારે આતુર અને સહાયતા પણ હતાં. એ બહેનનું નામ વાપુ હતું.

અમે પૂછ્યું, 'ક્યાં જવાનું છે ?'

એણે કહ્યું, 'મારાં સામુને ઘેર.'

એનું અને એનાં સામુનું ઘર કેવી રીતે અલગ દશે તે કમળયું નહિ. થોડે દૂરથી અમે ટામ પકડી, અને એક વિશાળ ત્તા ઉપર ઉતરી પડ્યાં. વાપુ સાથે એક મોટા ડેલામાં સૌએ સ્થેશ હયો અને દાદરચી પહેલા માળ ઉપરના એક ફ્લેટમાં ઢોંચ્યાં. દિવાનખાનામાં જ એક પ્રોટ બહેન કિસોલથી છલકાતી ન્દીવર મેકલની અનિથી અમારી સામે આવીને હસી. એની પાંખમાં આનંદ સમાતો ન હતો. ભારત દેશના અતિથિઓ તેને ર આવનજાં છે તે સમાચાર ફોનથી વાપુએ પહેલાં ઘેર આપી યા હતા.

હેલ્સીંકીના જે સભાખંડમાં વિશ્વશાન્તિ સંમેલન મળેલ તે ગૃહ

વિશ્વશાન્તિ સમેલન

[૭]

યુરોપની રણભૂમિ ઉપર ખેડાયેલાં બે મહાયુદ્ધોને પરિણામે યુરોપીય પ્રગ્લને, સુદનું અનિષ્ટ અને શાન્તિનું મૂલ્ય સમજાયાં છે, જગતનાં શાંતિચાહકોને માનવસંહારક યુધ્ધો સમને માટે બંધ કરવાની બાવના તો રહ્યા જ કરતી હતી. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં અમેરિકાએ જાપાનના બે શહેરો ઉપર બોમ્બ ફેંકીને જે બીપણ સંહાર કર્યો તેનાથી જગત ચોંકી ઉઠ્યું અને ગમે તે બોગે યુદ્ધ બંધ કરવા જગતના વિચારકો કૃતનિશ્ચય બન્યા.

સને ૧૯૪૯ ના એપ્રિલ માસમાં ચેરીસ અને પ્રાગમાં જગતશાન્તિ પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન મળ્યું, અને તેમાં યુરોપના લગભગ તમામ દેશોનાં પ્રતિનિધિઓ એકઠાં મળ્યાં.

ત્યારપછી નિયમિતરીતે વિશ્વશાંતિ સમિતિનું કામ ચાલુ થયું. જગતનાં કરોડો હૃદય શાંતિ સમિતિના કાર્યમાં સહાનુભૂતિ ધરાવતાં થયાં.

હેલ્સીંકીમાં જગતના લગભગ ૬૮ દેશોનાં જે હજાર પ્રતિનિધિઓ મળ્યા હતાં. તેમાં દરેક ધર્મનાં, દરેક રાજદ્વારી વિચારનાં પ્રતિનિધિઓ નિષ્પક્ષપણે કેવળ શાંતિ સ્થાપનાનાં સમાન ધ્યેયને દષ્ટિ સમક્ષ રાખી એકઠાં મળ્યાં હતાં. હેલ્સીંકી નગરની મધ્યમાં આવેલ મીસુહવી-હોલ પ્રતિનિધિઓ ને પ્રેક્ષકોથી ચિકાર ભરાઇ જતો. દસ દિવસ સુધી સંમેલન ચાલ્યું. સવાર બપોર અને સાંજે લગભગ ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી બેઠકો ચાલતી. દરેક દિવસે જુદા જુદા દેશોનાં પ્રતિનિધિઓ પ્રમુખ તરીકે ગિરાજતા. જુદા જુદા વિષયો ઉપર વિચાર વિનિમય કરવા માટે વિષય વિચારીણી સમિતિઓ મળતી. તેમાં નિઃશસ્ત્રી-કરણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ, કલા, વિજ્ઞાન, એશિયાટિક પ્રશ્નો વગેરે વિષયોની ત્રણ દિવસ સુધી આ બેઠકોમાં ત્રીણવટભરી ચર્ચા વિચારણા થઇ. કેટલાક પ્રશ્નોમાં જે દેશોનાં હિત સામસામાં આવવાથી ઉગ્ર ચર્ચાઓ પણ થતી. કોરિયા અને જાપાન, વિયેટનામ અને ફ્રાન્સના પ્રતિનિધિઓ આકરી ચર્ચામાં ઉતરી પડતાં ત્યારે તટસ્થ દેશોનાં પ્રતિનિધિઓ ને પ્રમુખ વચ્ચે પડી, શાંતિના સમાન ધ્યેયને અંતુલક્ષીને તેમને શાંત કરતા. ખુલ્લી બેઠકમાં દરાવો ઉપર મનનીય, અબ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો થયાં. લગભગ બધા દરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા. પંચશીલનો દરાવ પસાર કરતા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો સૌ આનંદમગ્ન બનીને જિભા થઇ ગયાં અને તાલીઓના ગડગડાટ સાથે શાંતિપ્રસ્તાવ પસાર કર્યો. એ દરાવ દરમ્યાન પંડિત નેહરુનાં નામ વારંવાર આવતું અને તેને સૌ આદરપૂર્વક વધાવી લેતાં.

પચ્ચીતના કરાર થયાને ૨૮ મી 'જૂને એક વર્ષ પૂરું થયું એના માનમાં ચીનના પ્રતિનિધિઓએ ભારતના પ્રતિનિધિઓને ખાણ મારે આમંત્રણ આપ્યું. હેલ્સીકીની નિશાળ હોટેલમાં ચીનના અને ભારતના પ્રતિનિધિઓ એકમ મળ્યા. ભારે આનંદપૂર્વક ઉમંગથી ઉત્સવ ઉજવાયો. ચીન અને ભારતની એકતાના ગીતો ગવાયા 'હિંદી ચીની ભાઈ ભાઈ' ના નાદથી વાતાવરણ ગૂંછી જઈયું.

જુદા જુદા દેશોના પ્રતિનિધિઓના આગેવાનો સાથે ભારતીય પ્રતિનિધિઓના આગેવાનોની મીંગળામેદક ગોઠાઈ. તેમાં જર્મન, ચાઇનીઝ, જાપાનીઝ અને વિયેટનામના પ્રતિનિધિઓ સાથેનો વાર્તાલાપ યાદગાર બન્યો.

પશ્ચિમ જર્મની અને જાપાનને અમેરિકાએ નિશંસ્ત્ર બનાવ્યા છે બન્ને પ્રજાઓ દેશપ્રેમી, બહાદૂર અને વૈજ્ઞાનિક રીતે સુધારાની ટોચે પહોંચેલી હતા આજે પરાધીન દશા ભોગવે છે. તેમની અકળામણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી હતી. તેમના આગેવાનોએ અમને કહ્યું. 'અમેજી જેવી પ્રજાના હાથમાંથી વિનાશજે ભારતને છોડાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીનો માર્ગ અમને બતાવે. અમે હિટલરનો રસ્તો જોઈ વીધો છે એ માર્ગે વિનાશ છે. ગાંધીજીનો માર્ગ માનવ કલ્યાણ માટે એકમાત્ર ઉપાય છે, એમ અમને લાગે છે અમે ઘણા પુસ્તકો વાંચ્યા છે. તમે અમારા દેશમાં આવીને રહો અને અમને દોરો' આ શબ્દો કહેતા તેમના ચહેરા ઉપર શ્રદ્ધા અને નિશ્ચય સ્પષ્ટ દેખાતા હતાં.

ધાર્મિક રીતે અહિંસામાં માનનારાઓનું એક નાનકડું મંડળ પ્રતિનિધિઓમાં હતું. તેમણે અમને ખાસ આમંત્રણ આપ્યું અને આજના યુગમાં સત્યાગ્રહને યુદ્ધના નૈતિક અવેજ તરીકે

જગત સમક્ષ રજૂ કરમાર મહાત્માજીને સૌએ જાવપૂર્વક યાદ કર્યા. જગત શાંતિ સમિતિએ રાજકીય ચોકડામાંથી બહાર નીકળીને શાંતિને ચાહનારા દરેક માનવીને આ સંમેલનમાં પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું અને એ રીતે પોતાનાં ધ્યેય અને કાર્યક્ષેત્રને શાંતિના સાચા માર્ગે વાળ્યું તે બદલ શાંતિ સમિતિના સંયોજકોને અભિનંદન આપતો દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટના એક સભ્યનાં પત્ની ઈશુના ચુસ્ત અનુયાયી હતા અને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે આદર ધરાવતાં હતાં. તેઓ આ મંડળના મૂખ્ય સંયોજક હતાં. તેમણે અમને ઈંગ્લાંડ આવવા આમંત્રણ આપ્યું. લંડનથી વીસેક માઈલ દૂર આવેલા ગામડાંમાં પોતાને ઘેર આવવા જાવપૂર્વક આમલ કર્યો.

હીનલાંડના શાંતિ સમિતિના એક આગેવાન-સભ્ય સીવેનન એક ખાવિક ક્રીશ્ચિયન બાનુ હતાં. તેમણે કેટલાક જાપાનીઝ ક્રીશ્ચિયનોને તથા અમને પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપ્યું. હેલસીંકીના એક સુંદર મહેલમાં તેમનું મકાન હતું. તેમના ઘરમાં અને વાતચીતમાં એક પ્રકારની બાવુકતા હતી. એ અદ્વાણુ દંપતી શાંતિને કાળે જ શ્રવતા હોય એવું અમને લાગ્યું. તેમના મેંદરા ઉપર એક પ્રકારની સાત્ત્વિકતા હતી. ગાંધીજી અને તેના સિદ્ધાંતો વિશે કેટલીક પૂછપરછ કરી. તેઓ માછીમારની વસ્તીમાં સેવાકાર્ય કરતાં ને એક બાલમંદિર પણ ચલાવતાં હતાં.

અતિથિઓની યાદગીરી માટે તેમણે એક રમૂજ રિવાજ રાખેલો. આંખે પાટા બાંધીને દરેકની પાસે એક નોટમાં તેઓ હાથી ચીતરાવતાં અમે હાથી ચીતર્યો. બીજાઓના હાથીની આકૃતિઓ નોંધ. આની પાછળ માણસના મનની સ્થિરતા અને વ્યક્તિત્વની પિછાન કરવાનો કંઈક હેતુ હશે એવું અમે અનુમાન કર્યું.

વિશ્વશાંતિ સંમેલનમાં અનેક મીઠા અને ચિરંજીવ સંબંધો બંધાયા. આજના ઝડપી વાહનોથી જગત ઘણું નાનું થઈ ગયું છે અને માણસજાત એક કુટુંબવત્ જીવવા તલસી રહી છે અને સ્વાનુભવ અમને અહીં થયો.

સંમેલનના છેલ્લા દિવસે ફેલ્ડસીટીના શેરેડીઓની એક જાહેર સભા યોજવામાં આવી હતી. સંમેલનના સ્થાનની બાબતમાં આવેલા એક પાકમાં પચાસેક હજારની મેદની એકત્ર થયેલી. અમે સૌ પગે ચાલતા સભાસ્થાને પહોંચ્યાં. સાંજનો સમય હતો. બે હારમાં બી-પુરો ઉભાં હતાં. વચ્ચે ચાલવા જેટલો માર્ગ હતો. અતિ-ધિઓ પસાર થયા ત્યારે ઓપુરોએ હાસ્ય અને તાળીઓથી અમને વધાવી લીધા. હાથી બેઠકો ઉપર મહેમાનો માટે ખાસ જગ્યા રાખી હતી, ત્યાં અમે બેઠા. ઓતાજનો ડ્યાના રિવાજ મુજબ ઉભા હતાં. વચ્ચે યોગાનમાં બાસપીટ હતી. સામે નાનાં કિશોર કિશોરીઓ એક સરખા ગણવેશમાં સળંગ થઈ દરેક દેશના જ્વજ સમૂહ ઉભાં હતાં. અમે સૌ બેઠાં, તેવાં જ એ પંખીડાં જેવાં બાળકો પતંગીઓની માફક ઉડતાં અમારી તરફ દોડી આવ્યાં અને સૌના હાથમાં ફૂલના ગજરા આપી સ્વાગત કર્યું. એ દૃશ્ય અદ્ભૂત હતું. ત્યારબાદ જુદા જુદા દેશનાં પ્રતિનિધિઓએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. બાળકોએ રાષ્ટ્રગીત ને લોકગીતોનાં કાર્યક્રમે આપ્યાં. લગભગ બે કલાક સભા ચાલી. ત્યાં સુધી સૌ શાંતિ-પૂર્વક પોતપોતાના સ્થાને ઉભા રહ્યાં. સભાની વ્યવસ્થા માટે પોલીસ કે સ્વયંસેવકો નહતા. સભા પૂરી થતાં અમે આવેલાં તે જ માર્ગથી પસાર થયાં. એટલી જ જગ્યા વચ્ચે ખાલી રાખીને ઉભેલાં બી-પુરોએ પ્રથમની પેઠે જ તાળીઓના તાલબદ્ધ સૂરથી અમને વિદાય આપી.

બીબે પ્રશ્ન પૂછ્યો: “નેહરૂ?”

“હા, નેહરૂના જ દેશમાંથી આવીએ છીએ.”

અને એ દોડીને અમને ભેટી પડ્યો. હર્ષના આવેશમાં એણે ભાંગી તૂટી ભાષામાં અને અભિનય સાથે એનાં હૃદય ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું:

“નેહરૂ અહીંઆ છે.” (નેહરૂ દિવર)

અને એ ગળગળો થઈ ગયો. પછી તો ઘણું બોલ્યો, પણ તેની ફોનીશ ભાષા અમે સમજી શક્યા નહિ. ભારતીય લોકો તરફનો તેનો પ્રેમ માત્ર અનુભવી શકાતો હતો.

હેલ્થસીટી છોડવાને માત્ર એ દિવસ જાણી હતા.

આજે સાંજે મિસ્ટર ક્લારિશ: અને તેની બ્રેડેન માહિસા આવવાનાં હતાં. બોયર્ગ, તેમનાં પંતની અને મિસ મેરી પણ આવવાનાં હતાં. સારાથે ફ્રીન્ડેન્ડમાં આજે સંજા જડોન ઉત્સવ હતો. અમારે પણ એ પ્રસંગ માણવો હતો. ફ્રીન્ડેન્ડવાસીઓનો સંપૂર્ણ પરિચય હજી મળ્યો નહોતો.

મિ. ક્લારિશ આવ્યા. બારે ખીજવાયેલા હતા. અમારી હોસ્ટેલના નિવાસનાં પગથીયાં ચડતા હતા. અમે કહ્યું: “આનો નીકળશું આપણે?”

ક્લારિશ: “બહુ ખરાબ!”

અમે: પૂછ્યું: “શું બન્યું, કેમ અકળાયા છો?”

ક્લારિશ: “દાર પીને આ જીવાનો રીતબાત જૂલી જાય છે.”

પાછળથી ખબર પડી કે દારૂ પીધેલા કેટલાક જીવાનોએ મજાકમાં વયોવૃદ્ધ ક્લારિશનો ટોપો ઉડાડ્યો હતો.

સરોવરના કાંઠે અમે પહોંચ્યા. અમારા નિવાસની નજીક જ ઉત્સવ હતો. ત્યાં પ્રવેશવાની ટિકિટ હતી પણ અમારે લેવાની જરૂર પડી નહિ. સાગરકાંઠા પાસે મોટો નૃત્યખંડ હતો, તેમાં મંગીત આણતું હતું. ચિત્રવિચિત્ર અને રંગીલા અવાજો બહાર મૂકેલું લાલિત રૂપીકર રેલાવતું હતું. હજારો યુવક-યુવતીઓ જોડીમાં એકમેકને વિંટળાઈને ઉભાં ઉભાં સરોવર કાંઠે હિંદી વિજળી બહુનો અને ફૂટતું દારૂખાતું જોતાં હતાં. મોટો ભાગ દારૂમાં મસ્ત હતો. નૃત્યખંડમાં સેંકડો જોડી, વાગતાં વાજિત્ર અને ગીતના નાલ સાથે ડગ ભરી નૃત્ય કરતી હતી. આટલા બધા દારૂ પીનેલાં વચ્ચે અમે જ ડાલ્યા લાગ્યા. તેમના લોકોની આ દશા જોઈ ઓખર્ગ મુઝાતા હતા; તેમને ભય રહેતો હતો કે દારૂથી ઘેના થયેના આ લોકો અમારું પણ કદાચ નાશ લેશે.

જર્મનીથી આવેલાં પ્રતિનિધિઓને આ સમારંભમાં પણ મુકવાની પણ મનાઈ હતી. છેલ્લી લડાઈ પછી ક્રીન્સ્કવાસીને જર્મનો સામે બેહદ ઝનૂન વધ્યું છે આ દેશ પર તેમણે ગુજારેલા જુલ્મો તેઓ જૂંયા નહોતા. અમે તો ભય વિના ફરતા હતા, પણ ઓખર્ગ હંપનીએ અમને વધુ ફરવા ન દીધા.

અમને ક્રીન્સ્કવાસીઓનાં નિર્મલ હૃદયનો પારાવાર અનુભવ હતો. પણ શ્રી હાઉસ હંમેશા તેમના બાંધવો તરફ બળાપો કાઢતા હતા. તેઓ ભોળા છે, પણ ઝનૂની છે. જૂનવાણી છે, પણ દારૂ ખૂબ પીવે છે.

શાંતિ પરિપક્વ પૂરી થઈ હતી. હાઉસની સાથે અમે બંદર ઉપર ફરવા ગયા. રશિયા તરફ જે ચાર દિવસમાં નીકળવાનું હતું, એટલે રશિયન ભાષાનો પ્રાથમિક પરિચય મેળવતા હતા. પાઝ ફરતાં જરા મોડું થયું, રાતના સાડા અગિયાર થયા હશે.

સૂરજ તો ત્યાં આથમતો નથી એટલે રાતની નિશાની તરીકે અજવાળું ઓછું થયું. માણસોની હરફર પાંખી થતી ગઈ, પણ લથડતા પગે સ્ત્રી અને પુરૂષોને પસાર થતાં અમે જોયાં. ભોજન લઈને ખૂબ દારૂ પીધને આ લોકો ઘર તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. બંદરના રસ્તાથી એક માણસ અમારી પાછળ પગ્રો હતો. તેની ભાષામાં બોલ્યા કરતો હતો. અમારી સાથે બે ત્રણ પ્રતિનિધિ બહોને હતા. તેની પાસે આવીને વાતચીત કરવા પ્રયાસ કરતો હતો. હાઉશ એને પાછો વાળવા પ્રયાસ કરે, પણ તેનું પરિણામ આવતું નહોતું.

અર્ધો રસ્તો અમે કાપ્યો હશે તો પણ એ માણસ હાથે તેમ બોલતો હતો ને અમારી પાછળ આવતો હતો. અમે થોભી ગયાં. અમારી પાછળ આવતા બીજા એક સળંગને રોકાયા. જો આ દારૂડીઓ અમને હેરાન કરવા આગળ આવે તો દરમ્યાનગીરી કરવા તેઓ પણ ઉભા રહ્યા હતા. અંતે એ આવરણ દૂર થયું.

ઓતાનેમી હોસ્ટેલ છોડી અમે હોસ્ટેલમાં આવી ગયાં હતાં. અમારું કામ પતાવી અમે બહાર સટારે નીકળ્યાં. એક પછી એક સ્ટોર જોતાં જઈએ, તેમાં પડેલી વસ્તુઓ રસથી જોઈ લઈએ. કાચ સોંસરી તેની કિંમત વાંચીએ અને તે જ વસ્તુ ભારતમાં શા ભાવથી મળે છે તેની સરખામણી કરતાં જઈએ.

ફૂટપાથ પર અમે ગજ ગતિએ પસાર થતાં હતાં અને એક ટ્રીડ ફીન્લેન્ડવાસી અમારો રસ્તો રોકીને ઉભો રહ્યો. તે અમને કંઈ આપી રહ્યો હતો. અમે જોયું કે ૧૦૦૦ માર્કસની નોટો તેના હાથમાં હતી.

અમે કહ્યું: "અમારે પૈસાની જરૂર નથી."

છતાં એ આગ્રહ રાખીને ઉભો. એની ભાષા અમે સમજતાં નહોતાં. એક કાગળ અમને આપ્યો તેમાં અંગ્રેજીમાં લખાયું હતું કે “હિન્દનાં બાળકો માટે.” આભારની લાગણી સાથે અમે હસી પડ્યાં. “કો....તોસ” કહીને તેનો આભાર માન્યો. તેનું સીરનામું લીધું.

એ પૈસા વિકાસ વિલાસના અનાય બાળકોને તેવસીકીથી જ મોકલી આપ્યા. પણ ભારત તરફનો ફીન લોકોનો રનેક તેમનાં ઘરોમાં અને તેમની બજારોમાં અપ્પૂટ પડેતો હતો.

—નો દિવસ હતો. બજારમાં રખડી રખડીને અમે યાકી ગયાં હતાં. અમારો સામાન હેલસીંકીના બગ્ગેજ રેશન બહાર ખડકાયો હતો. મજેલી બેટોથી સામાન વધતો જતો હતો. હેલસીંકીને આજ અમારે સલામ કરવાની હતી. રેશને હાથેશ આવી શક્યા નહોતા. મિસ ફાગરટન તેમનો સંદેશો લઈને આવી હતી. જોઅર્ગ દ પની હજુ દેખાતા નહોતા. મુબઇના ફીદમ નિર્માતા અને લેખક શ્રી. અત્રે તેમના ફોન મિત્રો સાથે રેશન કિપર આંટા મારતા હતા. અમે પ્લેટફોર્મ પર બેઠો વતનમાં પત્રો લખી રહ્યાં હતાં, ત્યાં બજાર આવ્યા કે લેનિનગ્રેડ જવાની રેપેક્સલ પ્રતિનિધિએ માટે ૨૦૦ વાર દૂર ઉભી છે. અમે અમારો સામાન ઉપાડ્યો, પણ હાથથી લઈ શકીએ કેટલો? અચાનક અબપ્યા સન્મિત્રોના હાથ આવ્યા. તેમણે સામાન અમારા હાથમાંથી આંચકી લીધો? અને સાથે ચાલીને પ્લેટફોર્મ બહાર ઉભેલી એ ઉંચી સોવિયેત ગાડીના ડબ્બામાં અમારો સામાન મોકલી દીધો, અને અમે તેમનો આભાર માનીએ કે આવજો કહીએ તે પડેલા તે તેઓ ચાલતા થયા.

ટ્રેઈન ઉપડવાને જરા વાર હતી અને શ્રી જોઅર્ગ અને તેમનાં પત્ની આવ્યાં, ભાંગી વૂટી લાપામાં જોઅર્ગે ભારત

આવવાનો તેમનો ઈરાદો બતાવ્યો. ગાંધીબક્ત મિસીસ. જોબર્ગે આંખમાં પાણી સાથે વિદાય માગી. મિમ ફાગરટનની સાથે હાઉશને સંદેશો મોકલ્યો. સદ્ગુનાં હૃદય બાપાના અંતરાય સાથે બોલતાં હતાં. “અમને ખબર નથી ક્યારે મળીશું? પણ એક દિવસ જરૂર મળશું—” નિકેમીન—નિકેમીનના અવાજોથી પ્લેટ-ફોર્મ તરબોળ થયું હતું. પંદર દિવસના પરિચયે કાયમી સ્વગ્ગતો બનેલાં એ મિત્રો અમારી વિદાય સમજી નયને જોઈ રહ્યાં.

ફીનિચેન્ડ દેશ ૧,૭૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં ફેલાયેલો છે. જેમાં ૧૦ હજાર સરોવરો છે; ૪૨ લાખની વસ્તી છે. દર ૧૦૦ સ્ત્રીએ ૯૨ પુરુષની સરેરાશ છે. ૧૦ ટકા લોકો ગામડામાં વસે છે.

૧૭ વર્ષની વયથી મોટી ૧૪,૫૭,૬૫૦ સ્ત્રીઓમાંથી ૪,૧૫,૨૨૦ કુમારી, ૭,૯૬,૮૦૭ પરણેલી, ૨,૦૬,૨૦૭ વિધવા અને ૨૬,૪૧૬ ત્યકતા છે.

ફીનિચેન્ડ ગુસ્સે યાય છે ત્યારે છરી હલાવે છે. સ્વીસ ગુસ્સે યાય ત્યારે જીભ હલાવે છે.

લેનિનના બાવલા નીચે હજારો સ્ત્રી પુરુષોએ અમારું સ્વાગત કર્યું

લેનિનગ્રેડ - પહેલો દિવસ

[૯]

પોરના ત્રણ વાગ્યા હતા. જુલાઈ માસનું ખુશનુમા હવામાન લેનિનગ્રેડના સ્ટેશન ઉપર પથરાયેલું હતું. ટ્રેકન ઉભી રહે તે પહેલાં જ તાળીઓના અવાજથી આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. સ્ટેશન ઉપર રંગબેરંગી ફૂલોના ગજરા લઈ દશ હજાર નેટલાં લેનિનગ્રેડવાસી અમારા સ્વાગત માટે ખડા હતા.

મનમાં ગીતની એક ઠડી ધૂમવા લાગી.

ભારતે ભાણ્યું આંગણું તારું,
બોમ્બમારાથી બન્યું આણું;

જન્મ તારા રૂઝવા લાગ્યા,

દોસ્તી કરી બેટ-લેનિનઝેડ, લેનિનઝેડ, લેનિનઝેડ.

સામાન ટ્રેકનમાં રહેવા દીધો. ડાખા હાથે ઓવરકોટ અને જમણા હાથમાં હેન્ડ બેગ લઈને ઉતર્યો. સામે દશ હજાર ઉત્સુક નર-નારી અને બાળકો રંગબેરંગી ફૂલગુચ્છ લઈ અમને બેટ આપવા દોડ્યાં. આ દોસ્તીની બેટ સ્વીકારનારાં અમે માત્ર ૮૦ હતાં. જેટલા હાથમાં સમાય તેટલા લીધા. આગળ ધપતા ગયા, અને ગજરા બથમાં બરાય તેટલા બરતા ગયા. અનાદર કરવો આકરો લાગ્યો. એટલામાં કોઈ ઓવરકોટ ખેંચી ગયું. વધુ ફૂલગુચ્છ સ્વીકારવા હાથ નવરા પડ્યા, પણ મસ્તક વિચારોથી ઘેરાવા લાગ્યું. ઓવરકોટ અને બેગ કોણુ લઈ ગયું? આ દશ હજારની મેદનીમાં કોને ક્યાં ગોતીશું? આ તો અમને રાહન આપી કે આફત દિબી કરી?

પ્લેટફોર્મ ઉતરી સ્ટેશન બહાર નીકળ્યાં. લેનિનઝેડના મેયર અમને દોરીને લઈ જતા હતા ને ગીરદીમાં માર્ગ કરી આપતા હતા. અમે ધીરે ધીરે ચાલતાં હતા. એટલામાં પાછળથી અવાજ આવ્યો : ‘આપ મરાઠી જાનતે હૈ?’

પાછળ ફરીને જોયું, તો એક અદાર-ઓગણીશ વર્ગની રશિયન બાળા પૂછી રહી હતી! કોઈ સ્વપ્નભૂમિ ઉપર તો નથી ને? મનમાં વિચાર આવ્યો. સોવિયેત ભૂમિ ઉપર હિન્દીમાં બોલતી એક બહેન મરાઠીભાષી હિન્દીની તપાસ કરે છે.

- લેનિનઝેડની ધરતી અને બલાબોળા માનવીનાં દર્શને બાનુભાઈના અંતરમાં આ શબ્દો ગુંજ્યા અને પછી રશિયન મિત્રોએ તેની કવિતા માણી.

અમે કહ્યું : ‘હા. અમારી સાથે ઘણાં ભાઈઓ મરાડી જાણે છે, આપને શું કામ હતું ?’

‘હું મરાડીનો અભ્યાસ કરું છું.’

‘આપ હિન્દી પણ જાણો છો ?’

‘હા, યુનીવર્સિટીમાં હિન્દીનો અભ્યાસ કર્યો છે.’

‘કઈ યુનીવર્સિટીમાં ? શું આપ ભારતમાં આવ્યા છો ?’

‘ના જી, લેનિનગ્રેડ યુનીવર્સિટીમાં ભારતીય ભાષા શીખવાય છે.’

‘આપનું નામ ?’

‘તાન્યા’

અમારો વાર્તાલાપ આગળ ચાલે તે પહેલાં ધસારામાં અમે છૂટા પડી ગયા. લેનિનના ભવ્ય સ્ટેઝ્યુ પાસે અમે આવીને ઉભા હતા. હાથમાં રહેલા ફૂલોની લેનિનના પૂતળા સમક્ષ અમે બેટ ધરી.

સામે લેનિનગ્રેડવાસીઓ ઉભી સભામાં ગોઠવાઈ ગયા. સ્ત્રીઓ તેમનાં બાળકોને તેડીને આવી હતી. વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો ઉભ ગયાં અમારા તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. સહુનાં વસ્ત્રો સાદાં હતાં. પ્રશ્નોનાં વસ્ત્રો વધુ જડાં અને ભૂખરાં હતાં. ફ્રીન્ડ્સ અને બીજા પ્રોપાગન્ડ દેશોની ફેશન અને ટાપટીપ અહીં જણાતી નહોતી. એક જ ઢાળાનાં નરનારી લાગતાં હતાં. માત્ર તેમનાં બાળકોને વિવિધ વસ્ત્રોથી સજ્જવાં હતાં.

સભામાં પ્રવચન શરૂ થાય તે પહેલાં જોમ અને આવરકોટ કોઈ આવી ગયું. તેનો ભાર હાથમાં લઈ પ્રતિનિધિ મંડળથી

વિખૂટા પડી લોકો વચ્ચે ધૂમવા લાગ્યા. પ્રવચનો શરૂ થયાં. લેનિનગ્રેડના મેયરે સ્વાગત પ્રવચન કયું. ‘ફ્રગી ધ્રુજ્યા,’ ‘જાગ્રુમાં ઉમેલા દુભાષિયાએ હિંદી કયું’ ‘ખ્યારે દોસ્તો’ અમારી જાગ્રુમાં ઉમેલા હિંદીગિતોમાં ગણગણાટ શરૂ થયો. અહીં સ્વાગતપ્રવચનનો વળતો જવાબ અંગ્રેજીમાં આપવો. અનુચિત ગણાશે. વક્તાએ- ભારતની શાંતિપ્રિયતાને બિરદાવી. ભારત તરફથી જેંગાલના યુગાન્તરના તંત્રી વિવેકાનંદ મુકજીએ જેંગાલીમાં ‘પ્રવચન આપ્યું. તેનું રશિયન અનુવાદકે રૂસી બાપામાં બાપાંતર કયું. બાપાંતરનો ગદ્ગરો પ્રવાહ આસતો હતો ત્યારે રશિયન લોકોની વચ્ચે ફરતા અમારામાંના એક જણનો ઓવરકોટ નીચે પડી ગયો. એ બાઇ ઓવર-કોટ લેવા નીચા નમે તે પહેલાં એક રશિયન ‘યુવકે’ ઝડપથી કોટ ઉપાડીને તેમના હાથમાં આપ્યો. આ દરમિયાન સભા પૂરી થઈ હતી. ગિદાં વચ્ચેથી ખેંચી જતા માટે એક બાઇ અમારી પાસે આવી પહોંચ્યા અને જ્યાં બસ ડોળી હતી ત્યાં સુધી દોરી ગયા.

હેલસીંકીથી લેનિનગ્રેડ સુધી ટ્રેઈનમાં સફર કરતા અમારા મસ્તકમાં સોવિયેટ બૂમિ અંગે હજારો વિચારો આગ્યા હતા. હેલસીંકીના પ્લેટફોર્મ ઉપર જ્યારે સમાજવાદી રાજ્યની સોવિયેટ ટ્રેઈન ઉભી હતી ત્યારે એ ટ્રેઈનના ડબ્બા અંદરથી કેવા હશે? પહેલો અને બીજો વર્ગ હશે કે નહિ? લોકોને બાકું આપવું પડતું, હશે કે મક્ત મુસાકરી કરતા હશે?

ટ્રેઈનમાં અમને ચારને એક કેબિન આપવામાં આવી હતી. એ કેબિનમાં સામસામાં બે પાટિયાં હતાં. - બારી પાસે ટેબલ ઉપર ટેબલ લેમ્પ હતો. કેબિન બંધ કરવા માટે સરકતું બારણું હતું. કેબિન બહાર સળંગ લોખી હતી. જે લોખીમાં આવી બાર નેટેલી કેબિનો આવેલી હતી. લોખીમાં મૂકવામાં આવેલ લાઉડ-સ્પીકર દ્વારા સંગીત રેલાવવામાં આવતું હતું. રશિયાની બૂમિ

તરફ લઇ જતી આ ટ્રેનમાં પ્રથમ જ અમને 'આવારા' રેકડે સભળાવવામાં આવી. ટ્રેનના દરેક ડબ્બાના પ્રવેશદ્વાર એક બીજા સાથે જોડાયેલાં હતાં. દરેક ડબ્બા ઉપર એક એક બહેન મદદનીશ તરીકે નૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

ફિનલેન્ડની ભૂમિ અદ્વચ થવા લાગી. રૂપકડા મકાનો ઓછા થયાં, અને ખેતરો વચ્ચે જોએલા જુખરા મકાનોની હાર માળાં શરૂ થઈ. વચ્ચે બંને દેશની સરહદ બદલાતા વાદળીયા સ્ટેશને પાસપોર્ટની તપાસથી માટે અમારી ટ્રેનને પાંચ કલાક રોકવામાં આવી હતી. સાંત્વિયેટનું પહેલું સ્ટેશન ગોઝિક પસાર થયું. ટ્રેન લેનિનગ્રેડ તરફ દોડ્યે જતી હતી. સોવિયેટની ભૂમિ અમે જોઈ રહ્યા હતા. બોમ્બમાસથી પડેલા મકાનો ઉભા થઈ રહ્યા હતા.

વીઅર્ગ સ્ટેશને ટ્રેન ઊભી રહી નાસ્તાને માટે અમેનીચે ઉતર્યાં. લોકો ફૂલો સાથે અમારું સ્વાગત કરવા માટે આવ્યા હતા. પ્લેટફોર્મ બહાર સ્ટેશનના પ્રવેશખંડમાં લેનિનની ભવ્ય શિલ્પમૂર્તિ હતી. તેની બાજુમાં રેડોરા હેન્ટુ સરહદના ગામ ઉપરના લોકો અમારા તરફ સ્વેચ્છ કૃતજ્ઞતાથી જોઈ રહેતા હતા. હેલમીકી સાંજના સાત વાગ્યે અમે છોડ્યું હતું. ત્યારે લેનિન-ગ્રેડ પહોંચ્યા ત્યારે બપોરના ત્રણ થયા હતા.

લેનિનગ્રેડની આસ્ટોરિયા હોટેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે રાત્ર પડી ગઈ હતી. એક સાથે દસ મોટરો લાઈનબંધ દોડી શકે તેના વિશાળ રસ્તાઓ હતા. રસ્તા ઉપર ચાલનાર માણસોની મજબા ઘણી ઓછી દેખાતી હતી.

૯૦૦ દિવસ મુધી આ લેનિનગ્રેડ દુરમનોથી ઘેરાયેલું હતું. ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બર મહિનાથી ૧૯૪૪ના જાન્યુઆરી માં મુધી

લેનિનશ્રેડના જે વિભાગ પડી ગયા હતા. ૪૦૦ વખત આ શહેર પર હુમલા થયા હતા, પરંતુ ટપ્પી નહ્યું. શ્રેરીએ શ્રેરીએ લડાઈ ચાલી, પરંતુ લોકોનું નૈતિક બળ ભાંગ્યું નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૦૩માં આ શહેરની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૨માં નેપોલિયન બોનાપાર્ટ આવ્યો અને તેને પાછો કાઢ્યો. તેની સ્મૃતિમાં વિજય અગ્નિની શિષ્ટકૃતિ અહીં રાખવામાં આવી છે.

લેનિને ક્રાંતિની જ્વળા અહીંથી પ્રગટાવી. ૧૯૧૭ માં એપ્રિલની ૨૭ તારીએ લેનિન ફ્રિન્કેન્ડથી અહીં આવ્યો. તેને એક ગાડી આપવામાં આવી હતી, તેના ઉપર એ બેઠો, પણ લોકો અને જોઈ શક્યા નહિ. આખરે લશ્કરી ગાડી ઉપર પોતે ઉભો રહ્યો ને લોકોને દર્શન આપ્યાં. ગાડી ઉપર ઉભા રહીને તેણે ઘોષણા કરી:—

Long live revolution

“ ક્રાંતિ અમર રહે ! ”

જૂનાં સમરણો અને એ લેનિનશ્રેડની વાતો કરતાં અમે અમારા નિવાસની હોટેલ આસ્ટોરિયા બહાર ફરી રહ્યા છીએ. લેનિનશ્રેડની કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી બહેન નતાશા અને બહેન ઇરિના અમારી સાથે છે. ૨૮ વર્ષની વયની નતાશા શહેરના પથ્થરે પથ્થરનો ઇતિહાસ હિન્દીમાં કરેલી જાય છે. ઇરિના વચ્ચે વચ્ચે સૂર પૂરાવતી જાય છે.

જે લશ્કરી ગાડી ઉપર લેનિને પ્રથમ ઉભા રહી ‘ ક્રાંતિ અમર રહે ! ’ ની ઘોષણા કરી તે ગાડી અહીં નજરે જોઈ. પાસે એક રશિયન કિશોરને ઉભો રાખી તેની છાત્ર લીધી. લેનિનશ્રેડની સડક ઉપર પગે ચાલીને રખડતા રખડતા બદર ઉપર પહોંચ્યા ત્યાં કાયમી લંગર રાખીને એક સ્ટીમર બાંધી રાખી

હતી. લેનિને આ સ્ટીમર ઉપરથી ક્રાંતિની પહેલી વીસલ વગાડી હતી અને આક્રમણનો પહેલો તોપમારો ચલાવ્યો હતો.

નીવા નદીને કાંઠે અમે રખડીએ છીએ આખું શહેર નીના નદી ઉપર વસેલું છે. ૧૦૧ બેટ છે નદી ચારે બાજુ ફરી વળે છે, અવરજવરનો માર્ગ પુલ બાંધીને કઢ્યો છે. ૪૦ લાખની વસ્તી ઘગવતા આ શહેરનો ઘેરાવો ૫૦ મઈલ છે. ૧૦ વર્ષ પહેલાં આ સારૂં શહેર બોલ્શ્વેવિકો તારાજ થઈ ગયું હતું. આજે આજના મરડાને ઉજું અચેલું દેખાય છે આમ જા ઝખી મકાનો અને લડાઈની ગ્લાની નજરે તરે છે. હસતાં ફીલેન્ડને છેડીને કેઈ શોકમગ્ન દેશમાં આવીને જિભા હોઈએ તેવું લાગે છે.

નીવા નદીને કાંઠે રખડીએ છીએ. લોકો સામા મળે છે અને પસાર થાય છે. અમારા સાથે તાકીને જોઈ રહે છે. આજે કંઈક કહેતી હોય તેમ લાગે છે પણ હસી શકતાં નથી આકાશમાં આજે સૂરજ મહારાજના દર્શન થતાં નથી. થોડે દૂર એક જિઆ પથ્થર પર વિરાટકાવ અશ્વનું શિલ્પ માત્ર એક જ પગ ઉપર જીતુ રાખેલું છે. બાજુમાં સીટી બોલિયેટનું મકાન છે તેનાથી થોડે દૂર ઝારનો મહેલ આવેલો છે. સાજના સાડા છ થયા. નતાશા અને ઇરિના અમારી સાથે જ છે પહેલી જ વાર મોટી સખ્યામાં લોકોના ટોળાને રસ્તા ઉપરથી પસાર થવું અમે જોઈએ છીએ સાજના છ વાગે અહીંયાના બધા જ કારખાના અને દુકાનો બંધ થઈ જાય છે અને લોકો પોતાના ઘર તરફ જતાં હોય છે.

સાજના સાત થયા હશે, અમને કહેવામાં આવ્યું કે તૈયાર થઈ જાઓ. નાટક જોવા જવાનું છે. કોઈએ કહ્યું બેબે છે. રશિયન રંગભૂમિને જોવાનો પહેલા જ દિવસે આ પહેલો અવસર

હતો. જ્યાં અંકુષ છે ત્યાં કલાની ખીલવણી નથી તેવાં એક સામન્ય ગુરુ હતા.

ગણેમાનને ગેસેરીમાં રાખવામાં આવેલી કલા કારીગરીવાળી યોક્ષમાં જગ્યા આપવામાં આવી. આ યોક્ષમાં જાર અને જરીનાં જોડાને નાટકો જોતાં હતાં. ચિયેટરને નિરોધ નહીં આપવામાં આવ્યું હતું, રાશનીથી જાક જમાળ હતું. ચિયેટરના ચારે ખૂણે ફોલો લાફટ ઝળહળતી હતી. અદર પણ ભાતભાનની વિજળી લાફટની ગોડવણી હતી. અમારી બાજુમાં જોડેની સમજણ આપવા માટે નતાશા અને ઇરિના જોડાં હતાં. શરૂ થતાં મહેલાં તેની પ્રાથમિક સમજણ આપી દેવામાં આવી હતી. નાટિકા શરૂ થઈ.

ગીત-નૃત્ય નાટિકા હતી. નાયક રોજ ઉપર આવે છે. તેને આઠઠાઠક કંઈ હેય છે. સારી દુનિયા તેના ગીત ઉપર મુગ્ધ છે. દરબારમાં ગાયક આવે છે. સારી કચેરી તેના ગીતથી મુગ્ધ છે. નાયક પ્રવાસે જાય છે. તેની વહાલસોઈ પત્નીથી વિખૂટા પડે છે. સાગરમાં સમુદ્રની રાણીનું ગીત સંભળે છે. જાને પ્રેમમાં પડે છે. પણ અચાનક સમુદ્રની રાણી અદૃશ્ય થાય છે. અહીં નાયક જૂરે છે, ઘેર પત્ની વિરહમાં જૂરે છે. નાયક પોતાના ઘેર આવે છે. તેની પત્ની ઉમંગકાથી મળવા જાય છે, પણ નાયક દાદ આપતો નથી. વર્ષોથી રાહ જોતો વિરહીણો પત્ની પરપ્રેમી પતિરૂપી પથ્થર સાથે અથડાય છે. પત્ની તરફ નાયક અભાવ દર્શાવે છે. ઉંચટે નાયક ઘર છોડી વહાણવટે નીકળે છે, મધદરિયે નાવ ડોલવા લાગે છે. વહાણનો ભાર હળજો કરવા બધી કિંમતો વસ્તુ નાખી દે છે. અવેરાતની પેટીઓ નાખી દેવા છતાં વહાણ ડૂબવા લાગે છે. નાયક પોતે સમુદ્રમાં કુદી પડે છે. મગર માછલાં ને બીજા અંતરંગોને વટાવતાં નાયક સમુદ્રને તળીએ પહોંચે છે, જ્યાં સમુદ્રની રાણી

તેને મળે છે. ગીત વર્ગો શરૂ થાય છે. ગ્રેમનું પ્રગટ વાતાવરણ જામે છે. પરંતુ નાયક પૃથ્વી લોકનો માનવી અને નાવિક પાતાળ લોકની દેવી. નાયક સમુદ્રમાં ન રહી શકે અને નાવિક પૃથ્વી પર ન રહી શકે. નાયકને તેની વિરલો પત્ની પાસે પાછો મોકલે છે. સમુદ્રનો રાણો નાયક પાછળ ઝૂકી આંધ્રુ મારે છે અને છેલ્લે સમુદ્રનો રાણો પૃથ્વી ઉપર આવે છે ને નવી બનીને આંખનાં આંધ્રુ વધારી કૃતાર્થ થાય છે.

એક પ્રારંભથી અંત સુધી ગીત અને અભિનયમાં ગરકાવ હોય છે. ગીતની રશિયન તરજો, આનંદ, કથા, બયાનકતાના મૂર અને શબ્દો પણ કવિ ખૂબ અનુકૂળ જોડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આનંદ, શોક, હાથ, વિરલ અને જીજ્ઞાસુ માનવ સહજ જાણ દુનિયાનાં અવચિત્રો અને બારતની રંગભૂમિ ઉપર જોવા હોય તેનાથી જ ન પણ પાછા પડતા નડેતા, પરંતુ ચડિય તા હતા.

બીજી વાર રંગભૂમિની મજાસટની : પ્રારંભનો દરબાર બરાબર હતો. એક પછી એક એમ આટું પાત્રો એક જ વખતે આવીને તેમનો અભિનય આપતા હતા. પરંતુ તેની મનિ, તેનાં એક સૂત્રના અને તેના લયમાં કયાંય ફરક આવતો નડેતો.

આકાશના તારા, વિજળી અને વરસાદનાં ગર્જના, બયાનક સાગર, સાગરના ઉછળતા મોજાં, રૂમનું નાવ, સમુદ્રમાં ફરતો નાયક, દુનિયાના પાણી નીચેનો પ્રવાહ એ બધું રંગભૂમિ ઉપર જાનાવનું કેટલું વિઠક છે. અને જ્યાં આ બધું કોઈ થિએટરમાં જોઈએ છીએ તેવા ખ્યાલ પણ ન આવે પણ સાચો સાચો જોતા હોઈએ તેવા ખ્યાલ આવતો હોય.

રશિયન રંગભૂમિ પર કેવી વસ્તુની પસંદગી થતી હશે તેવા વિચારને હવે અવકાશ રહ્યો નડેતો. આરશાહી વખતનો દરબાર,

તેનો હાડ, તેવો રજવાડી પોશાક, પરી કથા જેવી સમુદ્રરાણીની વાત, કવિના સમી સમુદ્રરાણીની સ્વાર્પણ કથા - કે પૃથ્વી પર નદીનો અવતાર ધારણ કરી આંમુના જ્વાહરપે વહી આજ પણ તેની પ્રેમ કથા કહી રહી છે.

થિયેટર બહાર લોખીમાં આવ્યા તો સિને કેમેરામાં અમારી તસ્વીરો ઝડપાવી શરૂ થઈ. નવાથાને અમે કહ્યું કે:-

“જલ પીના હે!”

“કયા, આપ કે કયા આહીએ?”

“પાની પીના હે!” ઉઘલાવીને કહ્યું.

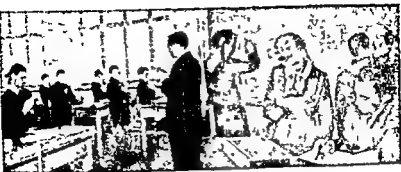
“વોદા” કરીથી કહ્યું. અહીં પાણીને વોદા કહે છે. જ્યાં અમને ધાસ્તો રહેતી હતી કે વોડકા સમજ ન બેસે. વોડકા દારૂનો રંગ સફેદ પાણીના જેવો જ હોય છે.

અમે થિયેટરના રેસ્ટોરાં પાસે જઈને ઉભા. પાણીને બદલે સોડા આપવામાં આવી. અમે કહ્યું. “પાણી આપો!”

એણે જવાબ આપ્યો: “હજુ તમને જવતો રાખવા છે. કાચું પાણી પીવાય નહિ.”

અહીં આ કેમ પાણી-તો પીવે જ નહિ.

લેનિનઝેડને કૌતુક થયું હતું. થિયેટર બહાર લોકોની હડ અમી હતી. ભારતના લોકો બેઝે બેવા આવ્યા છે. થિયેટર બહાર નીકળતા લોકો પણ વિંચરાતાં નહોતાં. રૂઝ-પુરૂષો ગીરદીમાં ધક્કામુકકી કરતાં અમને બેવા ઉભાં હતાં. કૂટપાથ જોળંગતા અમને ભારે મુશ્કેલી પડી. ફેટલાક લોકો ધસારો રોકવા આડા ઉભા રહ્યા. માંડ માંડ જસ મૂઘી પડેલાં. નિવાસસ્થાને અગ્રે-રિયા ફેટલ પર પડેલાં ત્યારે રાતના સાડા આર વાગ્યા હતા.

સોવિયેત શાળામાં નમસ્કારની ક્રિયા
અને હિન્દી ભાષા શીખવે છે.

મેઘદૂત બોલવા લાગી

[૧૦]

બીજે દિવસે સવારમાં લેનિનગ્રેડની અરોરિયા હોટલમાં
બોંયતજિયાના ખંડમાં મેજા બરાયે. બંગાળના સંસ્કારી દંપતી
ગધારાણી તે નરેન્દ્ર દેવની આસપાસ જોતજોત યુવક - યુવતિઓ
બંગાળીમાં વાતચીત કરતાં જોઈ હતાં. શ્રી અત્રેજી સાથે એક
બહેન મરાઠીમાં વાતચીત કરી રહી હતી. અમે એથે માજેથી લીફટમાં
નીચે ઉતર્યાં ત્યારે અમારી હિન્દી અનુવાદક બહેન નતાશા તોલ-
સ્તોય રાહ જોઈને ઊભી હતી. તેની સાથે બહેન ધરીનાયે હતી.

અમને જોતાં જ તે સ્મિત કરીને બોલી : "આમ્રએ."

'આપણે ક્યાં જવાનું છે?' અમે પૂછ્યું.

'મારા ગુરુ પાસે.'

‘કોણ તમારા ગુરુ?’

‘જેની પાસે હું ભારતીય ભાષા શીખી’

‘હિન્દી ઉપરાંત તમે બીજી કઈ ભાષા જાણો છો?’

‘પંજાબી, એના બ્લાકરણ ઉપર હું થીમીઝ લખું છું.’

‘સંસ્કૃત જાણો છો?’

‘હા, કંઈ નહીં.’

‘મેઘદૂતનું નામ જાણ્યું છે? અને કાળીદાસ...’

આ માટે વાક્ય ધૂંધ થાય તે પહેલાં તે મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોક સુપ્ત ઉચ્ચાર અને રાગબદ્ધ રીતે એ જોણવા લાગી :

“કથિત્ કાતાધિરહગુરુણા .”

ઉપાખડેને ખબે હાથ મૂકીને કહે, ‘તમે મને સંસ્કૃત શીખવશો ને?’ ઉપાખડેને કહ્યું : ‘મને બહુ નથી આવડતું, પણ મારા પિતાજી શીખવશે’

‘એમ, તો તો બહુ સમસ! એમની પાસેથી હું સંસ્કૃત શીખીશ. મારા પિતાજી પણ તમારા પિતાજી જેવા જ પ્રેમાળ હતા.’ અને આ વાતાવરણમાં જ અમે પૌર્વાત્ય ભાષાઓના સંશોધન ધામને દરવાજો જઈ પડોઆ.

નિવાસીના દરવાજે કેટલાક જ્ઞાન વૃદ્ધ અધ્યાપકોએ અમારું ઉમંગકાબેર સ્વાગત કર્યું. પરસ્પર પરિચય કરાવવામાં આવ્યે — તેમાં સંસ્કૃતના પંડિત શ્રી કલ્યાણોદ્ધ (કલ્યાણમિત્ર) અમારી અનુવાદક બહેનો નનાશા અને એરિનાના ગુરુ હતા. તેમણે અમારી માથે સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરી. તેમણે સહાભારતના આદિગર્વ અને વનપરનો રશિયન ભાષામાં અનુવદ કર્યો હતો. ઉપરાંત મેઘદૂત, દિનોપદેશ, પંચતન્ત્ર, શાકુતલ વગેરેનાં ભાષાતંત્રો

પણ ક્યાં હતા. સને ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૮ સુધી સતત અગિયાર વર્ષ અનુનાદનું મહાકાર્ય કરનાર એ, ઋષિ સમા અધ્યાપકને અત્યંત મદુમાનપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. પ્રાચીન ભાગ્યવીર ભાષાઓનું અગ્રોધન કાર્ય અમને બતાવનાર આપ્યું સંસ્કૃત ઉપરાંત પાલી, માગધી, અરબી, ગર્મી, તિમેટિયન, ચીની વગેરે પૂર્વની ભાષાઓનું મશોજી બહુ ઝીણવટથી મળેલ અંધોના આધારે ત્યાં કરનાર આવે છે. ભાગ્ય, બર્મા, નેપાલ, તિમેટ, ચીન, જાપા, મુમાત્રા વગેરે દેશો માંથી અનેક જૂના અંધોની હસ્તપ્રતો અહીં ખૂબ જલ્દેમત ઉઠાવીને સમૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે. સંસ્કૃત, હિન્દી, પંજાબી, બંગાળી, મરાઠી, તામિલ ભાષાના નિદાનો આ કાર્ય કરી રહ્યા છે વિદ્યાપ વખતે શ્રી કલ્યાણોદયે હાથ મેળવના કલ્પે.

‘તમે મને સંસ્કૃતમાં પત્ર લખજો તમને સંસ્કૃતમાં પ્રત્યુત્તર લખીશ.’ ચિ. ઉપાધ્યક્ષેનની નોંધપોથીમાં હસ્તાક્ષર આપતા તેમણે સ્વરચિત શ્લોક પણ લખ્યો.

અહીં આપ્યા બાદ તેમણે શ્રી રામભાષના સંસ્કૃત પત્રના જનામમાં લખેનો પત્ર સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેમનો કાબૂ અને ભારતપ્રેમ દર્શાવે છે.

ત્યાંથી જારેના શબ્દ મહેન જોના ગયા નીવા નગરે કિનારે ઉભેનો એ બંધ પ્રામાદ યુગેપની પ્રાચીન શિલ્પ કલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે તેમાં નાના મોટા ૧૧૦૦ ખંડ છે. અત્યારે તેમાં સમૃદ્ધ સ્થાન ગોળવામાં આ યુ છે લગભગ ૧૫૦ લાખ તૈલ ચિત્રો અને શિલ્પ કલાના નમૂના ત્યાં રાખવામાં આવ્યા છે. યુરોપના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓની કલાકૃતિઓથી સમૃદ્ધ સ્થાન મમ્મદ છે, જેમાં ઇટાલીયન શિલ્પી રોકક્સી ચિત્રકાર ત્રાપાનીન, ઇટાલીયન હુદ્દોદય વગેરેના ચિત્રો મુખ્ય હતા.

ધશુનું એક ભાવવાહી બીંત ચિત્ર જોતાં જ એ પ્રેમના પયગમ્બરનું કાર્પય હૃદયમાં ઉભરાયું. ચિત્રકાર રથકોવનાં પ્રાકૃતિક ચિત્રો જોયાં, જેમાં નીપર નદી ઉપર પૂર્ણિમાં, મેઘ-ધનુષ્ય, ખીજનો ચંદ્ર, નદી તીરે ઘોડેસ્વાર મુખ્ય હતાં. 'ચિત્રકાર રેપીનનું ઇશુ, યુવાન સ્ત્રીને સજીવન કરે છે તેનું આમેજીબ ચિત્ર, અને ચિત્રકાર પોલેનોફની પીંછીમાંથી સાક્ષાત્ કાર્પય નીતરતું 'અપરાધી.'નું ઇશુનું આત્મજનનગૃતિ પ્રેરક હૃદય સ્પર્શી ચિત્ર; આમ એક પછી એક પ્રસંગોને જીવંત બનાવતાં ચિત્રો નિરખતાં અમે એક પછી એક ખંડ ફરી વળ્યાં. આખરે સમય થતાં અમારે ન છૂટકે સંગ્રહ સ્થાન છોડવું પડ્યું.

મ્યુઝિયમમાંથી બહાર નીકળી શહેર નીરખતાં અમે આગળ ચાલ્યા. ૧૬૧૭ ની કાન્તિની યાદમાં આજાદ મેદાનના દરવાજા ઉપર ઘોડેસ્વારનું કાન્તિ દર્શક શિશ્ય ખડું ક્યું છે. આગળ જતાં ચાર રસ્તાઓ વચ્ચે પીટર પહેલાનું ઘોડેસ્વાર બાવલું પાછળના બે પગ ઉપર ઉભું છે. જાહેર બગીચા વચ્ચે ઘોડાની લગામ પકડીને ઘોડેસ્વાર ભારે ખૂબીથી આડો પડ્યો છે. શિશ્યકારની કલાનો એ અપૂર્વ નમૂનો છે.

આગળ જતાં કેથેડ્રલચર્ચ, પાર્લામેન્ટ હાઉસ, ટ્રામ ટર્મી-નસ, સંગીતકાર ચિકરકોનું મકાન વગેરે જોતાં નવા બગીચા પાસે યકને અમે કિરોફ રોડીઅમ પહોંચ્યાં. એક ટેકરી પર ૮૦ હજાર પ્રેક્ષકો સમાઈ શકે તેવું વિશાળ રમત ગમતનું આ મેદાન છે. ત્યાંથી ચોગેર સુંદર દ્રશ્ય નજરે પડે છે. એક બાજુ ફીનલાન્ડનો અખાત અને બે બાજુ લેનિનગ્રેડ શહેર પથરાયેલું હતું. લગભગ એકસો જેટલા ટાપુઓમાં વહેંચાયેલું આ નગર પહાડી ઉપરથી મનોરમ લાગતું હતું.

સ્ટેડીઅમની સાથે જે ક્રાન્તિકારી નેતાનું નામ જોડાએલું છે, તે કિરોફ ડોમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીના મોટા આગેવાન હતા. ક્રાન્તિ પછી રાષ્ટ્રના પુનરુત્થાનમાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો. સને ૧૯૩૪ માં એક ત્રાસવાદીને હાથે લેનિનગ્રેડમાં તેમનું ખૂન થયું. તેમની યાદગીરીમાં આ સ્ટેડીઅમ સાથે તેમનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે.

આખા યુરોપમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાય 'તેવું' વિશાળ અને રમ્ય સ્ટેડીઅમ બાધવા પાછળ કેટલો ખર્ચ થયો હશે એમ પૂછવામાં આવતાં અમને જવાબ મળ્યો. "આવડા મોટા કામ માટે ખર્ચ કરવાની અમારી નગર પંચાયતની અથવા મધ્યસ્થ સરકારની શક્તિ નથી. અમે લેનિનગ્રેડમાં તારાજ થયેલાં મકાનો જોયાં. એ મકાનો અને સ્ટેડીઅમ લોકોએ સમૂહ શ્રમથી ત્યાર કરેલાં છે. દર અઠવાડિયે એક દિવસ આ કામ માટે ખાસ ફાળ પાડવામાં આવતો. તે દિવસે હજારો માણસો કામે લાગતાં. કોઈવાર વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો, કોઈ દિવસ વેપારીઓ, મજૂરો, ખેડૂતો એમ સહુ સ્વેચ્છાએ કામ કરી જતાં. સ્ટેલિનગ્રેડ અને કીવ જેવાં લાખોની વસ્તી ધરાવતાં શહેરો નાઝીઓના અત્યાચારના ભોગ બનેલાં સાત ખંડિયેર બની ગયાં હતાં તેને ઉભાં કરવા હજારો સ્વયંસેવકોની જરૂર માગણી કરવામાં આવી. પુરૂના મમયની પેઠે જ આ નવરચનાનાં કામ માટે હજારો યુવક યુવતીઓ મેદાને પડ્યાં, અને રાત દિવસ એક કરીને ભાંગી ગએલાં શહેરોને જોનજોતામાં ઉભાં કરી દીધાં. 'તમે આગળ જશો ત્યારે આ વસ્તુ જોવા મળશે. અમારા આ લેનિન ગ્રેડ શહેર ઉપર ચારસો હવાઈ હુમલા થયેલા. અઢાળ માસ સૂધી નાઝીઓની બોમ્બ વર્ષા આ શહેર ઉપર સતત વરસ્યા કરી છતાં આ પુરાણું શહેર અડીખમ ઉભું."

‘તમે એ વખતે કેટલાં વર્ષનાં હતાં?’ અમે નતાશને પૂછ્યું.

‘બાર તેર વરસની.’

‘તમને હર લાગતો ખરો?’

અમને મુદ્દલ હર ન લાગતો પણ અમારાં મા બાપ અમ બાળકોને કારણે કોમ્પાર ગભરાતાં ખનં.

‘આ શહેર ખાલી નહીં કરાવેલું!’

‘ના જેવટ મુધી નહિ. કીવમાં જમન કળતે થયેલો પરંતુ અહીં તેમને પગ પણ મૂકવા નહોતો દીધો.’

એના આ જવાબમાં દ્રવતા અને દેશ પ્રેમ બનેનો સમાન પડ્યો પડતો હતો.

શહેર ભેદને અમે છેક સાંજે હોટેલ ઉપર પાછાં ફર્યાં. ક્રાન્તિ પછી લેનિન એક વર્ષ લેનિનગ્રેડમાં રહ્યો હતો. અમે તેનું એ રહેઠાણ જોવા ગયાં. ઝારના જમાનામાં ત્યાં રાજકુટુંબની કન્યાઓની નિશાળ હતી. અત્યારે ત્યાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની વડી શાખાનું મુખ્ય મથક છે. લેનિન એ આલેશાન મહાસભના ફક્ત બે ઓરડા વાપરતો. એ ઓગડાઓને રશિયના તારણદારના સ્મારકરૂપે સાચવી રાખ્યા છે. સાદા શણગાર વગરના એક ઓરડામાં રંગરોગાન વિનાનો એક સોફા, એક ટેબલ, અને બે ત્રણ ખુન્શીઓ એટલું જ રાચરચીલું ત્યાં હતું. ટેબલ ઉપર ૧૯૧૭ ની સાલનું ‘પ્રવદા’ યદી રૂપે ત્યાં પડ્યું હતું. જાણુમાં પાર્ટીશન કરીને શયનગૃહ બનાવ્યું હતું, તેમાં લોખંડના બે ખાટલા હતા. લેનિન અને માદામની બે પથારીઓ હતી. ગાદલામાં વાળ જેવું ધાસ બેસેલું હતું. ઓદવાના કાળા કામળા ખંખચડા હતા.

સાત પાટિયા જડીને માળુમા એક બચ્ચમ કયો હતો મે પન
ગની વચ્ચે ટેમલ ઉપર એક નાનુ આભયું હતુ અમને કહેવામા
આયુ કે એ અરીસો એક લશ્કરી સિપાઈએ તેમને ભેટ આપેલો
હતો એ જોઈને અમને ગાંધીજીની સાથે આવી. લેનિન
એમના જેવો જ લોકોત્તર પુરુષ હતો ફેશના કરોડો ગરીબો સથે
જેમના હૃદયના તાર જોડાયેલા હતા, જેઓ તેમની માથે સમ-
સવેદના અનુભવતા હતા, એના એ રહાન સેરકતુ જીવન
અત્યંત સાદુ હોય, એ સ્વાભાવિક હતુ ગાંધીજી અને લેનિનની
સરખામણી કરતા મહર્ષિ રામારોનાએ બાપુ તેમને મળવા ગયા
ત્યારે કહેનુ 'આપ, જો લેનિનને મળી શક્યા હોય તો કેનુ સાડે'
એની સત્યનિષ્ઠા આપના જેવી જ હતી પણ એને અહિંસા
નહોતી જડી. આજનુ યુરોપ સંસ્કૃતિના વિનાશને આજ બેનુ
છે તમે બન્ને જો મળી શક્યા હોત તો કદાચ આ મહા વિનાશ
અટકી જતો.'

અમે લેનિનની એક એક ચીજ, એક એક વાત, અને રમરણુમા,
ગાંધીજીની સન્માધ, ભાગ, માનવકલ્યાણની લાગનાના દર્શન કર્યા
એક ખંડમા તેના હસ્તાક્ષરવાગા પત્રો, દસ્તાવેજો વગેરે ગાંધી
વામા આપ્યા હતા. તેમના એક દસ્તાવેજ પત્રમા લેનિને સહી
કરતા પહેલાં ત્રણ લીંટા કરેના તે નિરે પૂછતા અમને લેનિનની
મહત્તા અને સત્યનિષ્ઠા દર્શાવતો એક પ્રસંગ જાણુના મળ્યો.

(કાન્તિ પછી તરતજ મધારણુ વિરે ચચાં ચતા લેનિનને
મિત્રો સાથે મતભેદ પડ્યો)

‘આ પત્રમા લીંટા કેણે દોર્યા છે?’ અમે પૂછ્યુ.

‘લેનિને પોતે.’

‘શા માટે?’

‘બંધારણના મુદ્દા ઉપર મિત્રો સાથે લેનિનને મતભેદ પડ્યો.’

‘ક્યા મિત્રો?’

‘સ્તાલિન, ટ્રોટસ્કી, મોલોટોવ, કલાનિન વગેરે દાન્ટિના મુખ્ય સાર્થીદારો.’

‘પછી?’

લેનિન પોતાના વિચારમાં મગ્ન રહ્યો. એણે કહ્યું, ‘તો ફરીથી ખીજ કાન્ટિ યશ અને તેમાં લેનિન અને જનતા એક બાજુ હશે.’

‘પછી શું થયું?’

‘શું થાય? લેનિનનો સામનો કરવાની કોઈની મજા ન હતી. સૌએ લેનિનની વાતનો સ્વિકાર કર્યો.’

આ પ્રસંગે ફરી અમને બાપુનું સ્મરણ થયું. અનાજનું રેશનિંગ કાઢી નાખવાના મુદ્દા ઉપર પંડિતજી, સરદાર અને રાજેન્દ્ર બાપુ જેવા સાર્થીઓ સાથે બાપુને મતભેદ પડેલો. એ વખતે બાપુએ કહેલું, ‘તમે રેશનિંગ કાઢી નાખો તો હું ગામડે ગામડે ફરી લોકોને એ વસ્તુ સમજાવીશ; મને ખાતરી છે કે જનતાનો સાથ મને મળશે.’

લેનિનએડમાં કાન્ટિ પછી અનેક મોટાં કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં છે, તેમાં ટર્બાઈન ફેક્ટરી મુખ્ય છે. પંડિત નહેરૂ રશિયા ગયા ત્યારે તેમણે એ કારખાનાની મુલાકાત લીધેલી. અમને પણ એ બતાવવામાં આવ્યું.

ત્યાં એ જાતની ટર્બાઈન બને છે. સ્ટીમ અને હાઇડ્રોલીક. વિજળી બનાવવાનાં સાધનોમાં દરબાર્ધન એ મહત્વનો ભાગ

ભળવે છે. બન્ને સાધનો બનાવવાના કારખાના જુદા જુદા છે. બનાવેલ ટરબાઇન મુખ્યત્વે રશિયામાં અને થોડી બહાર જાય છે. ક્રાન્તિ પછી આ કારખાનું તુરંત શરૂ થયું છે. આ કારખાનામાં પાવરફૂલ ટરબાઇન બને છે, જેની કેપેસિટી ૮૫૦,૦૦૦ કીલો-વોટની ગણાય. લડાર્ક પહેલા હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રીક પ્લાન્ટની શરૂઆત કરેલી લડાર્ક પછી હાઇડ્રો ટરબાઇન બનાવવી શરૂ કરી અને સાથેસાથ પૂરી પાડવી જે શરૂ કરી. વેનિનગ્રેડની નીના નદી પર મુકાયેલ હાઇડ્રો ટરબાઇનના પ્લાન્ટ આ કારખાનામાં બનાવેલા છે ૨,૫૦,૦૦૦ કીલોવોટ માટેની ટરબાઇનો બાધવાની ખાફેશ છે. આ કારખાના તરફથી શીખનાની અને રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની સગવડતા અપાય છે, અને કામ ઉપર લેખવામાં આવે છે. કારખાના તરફથી કામદારો માટે સમર હાઉસ અને બાળકો માટે પાંચોનીઅર કેમ્પની સગવડતા કરી આપવામાં આવી છે અહીં કામદારોની સંખ્યા ૧૪,૦૦૦ લગભગ છે પગારની એવરેજ ૧,૦૦૦ રૂબલ છે. નીચામાં ૬૦૦ થી શરૂ થઈ ૩૦૦૦ રૂબલ સ્કેલ લેમરરને મળે છે ડાયરેક્ટરને ૫૦૦૦ કે અંથી વધુ જે મળે. અડામિયાના કામના ૪૮ કલાક છે. મુખ્ય ઇજનેરને માથે સહીમલામતી અને સ્વચ્છતાની જવાબદારી છે. ટરબાઇનનો સોરિયેન રશિયામાં આ મોડેલમાં મોટો પ્લાન્ટ છે. કારખાનું ઘણું મોટું છે.

લેનિનગ્રેડમાં અમે હોઝિયરી ફેક્ટરીની મુલાકાત લીધી હતી તેને અંગે કરેલી નોંધ ઉપરથી એ કારખાનાનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકશે. આ ફેક્ટરી ઘણી મોટી છે. સુતરાઉ અને આર્ટ સિલ્કની હોઝિયરી, દરેક જાતના સીવેલ કપડા, ગરમ તૈયાર કપડા, મસ્જીદાનીઓ વગેરે બને છે. મશીનરી અને સ્ટાર્પમાં આપણા કરતા ખાસ કામ નવું નથી. આંતરિક વ્યવસ્થા નવા પ્રકારની હોય તો કહી ન શકાય પગારની એવરેજ ૮૦૦ રૂબલ

છે. ૬૫ ટકા સ્ત્રીઓ અને ૩૫ ટકા પુરૂષો કામ કરે છે. સામાન્ય કારીગરોને ૫૦૦ રૂપિયા અને કુશળ કારીગરોને ૮૬૦ રૂપિયા પગાર મળે છે. એપ્રિલ-ટાઇમ તરીકે આવનારને ૫૦૦ રૂપિયા મળે છે. કોઈ કામ ઉધડ હોય તો પણ મીનીમમ નહીં કરેલ પગાર તો મળે જ છે, અને આવી વ્યક્તિઓ પણ કામદાર તરીકેના પૂરા હક ભોગવતા હોય છે. ડાયરેક્ટરોની નિમણુંક સરકાર કરે છે. આ કારખાનાઓમાં 'ટ્રેડ યુનિયન' અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અહીં જુદાં જુદાં ટ્રેડ યુનિયનો હોનાં નથી. કામદારો ચુંટણી કરીને ચેરમેન અને એક્ઝીક્યુટીવ કમીટી ચુટે છે. ટ્રેડ યુનિયનના ચેરમેનને ૧૮૦૦ રૂપિયા મળે છે. ટ્રેડ યુનિયનો મજૂરોના પ્રશ્નોનો યોગ્ય રીતે નિકાલ લાવે છે. દરેક કારખાના માટે ઉત્પાદનનું લક્ષ્યાંક નક્કી કરેલું હોય છે અને તે પ્રમાણે મજૂરોનું વ્યક્તિગત લક્ષ્યાંક દૂરાવેલું હોય છે. દુર્ગવેલા લક્ષ્યાંક કરતાં જે વધારે ઉત્પાદન કરે તેને બોનસ મળે છે. ઉપરાંત સર્વત્રેય કામ કરનાર મજૂરનો ફોટો કારખાનાના પ્રદર્શન ખંડમાં મુકવામાં આવે છે. મજૂરોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કેટલાંક સૂત્રોએ મુકવામાં આવ્યાં છે.

‘દેશને ખાતર કર કસરથી કામ કરો.’

‘ઉત્પાદન વધારો.’

‘પક્ષને મજબૂત બનાવો.’

સોશિયલ ઈન્સ્યુરન્સની યોજના સહુને લાગુ પડે છે. પગારના ૪ ટકા ફેક્ટરી આપે છે. મજૂરોએ કશું આપવાનું હોતું નથી. આ ફંડનો ઉપયોગ મજૂરો માટે ચાલતાં આરોગ્ય ગૃહ, આરામ ગૃહ અને પાયોનીઅર કેમ્પની વ્યવસ્થામાં થાય છે. અકસ્માતના પ્રસંગે પગાર ચાલુ રહે છે. ખાસ માંદગીમાં ઈન્સ્યુરન્સમાંથી ત્રણ મહિનાનો પગાર મળે છે. સામાન્ય રીતે

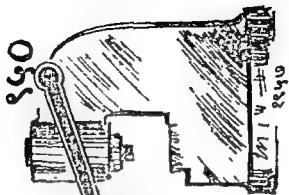
કારખાનામાં 'ઓવર ટાઇમ' ભરવાનો રિવાજ નથી. કદાચ કોઈ અનિવાર્ય પ્રસંગે વધારાનું કામ કરવું પડે તો તેનું મહેનતાણું ખૂબ હોય છે. એ કલાક વધારાના કામ માટે દોઢ રોજ ચૂકવાય છે. (રોજ ૮ કલાકનું હોય તેથી વધારાના કલાકનું ૭ ગણું મહેનતાણું થયું). હોઝીઅરીની ફેક્ટરીમાં બધી નાની નાની વસ્તુઓ બનતી હતી, છતાં સુપરવાઈઝીંગ સ્ટાફ ઘણો ઓછો હતો, અને દરવાજો પણ ન હતો. આખું કારખાનું મજૂરો ઉપરના સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી ચાલતું હતું.

છેલ્લે દિવસે લેનિનગ્રેડ શાંતિ સમિતિ તરફથી ભારત, જાપાન વિગ્રેટનામ વગેરે પ્રતિનિધિઓને વિદાય આપવાનો મેળાવડો થયો. ખૂબ ઉલ્લાસમય વાતાવરણ વચ્ચે પ્રવચનો થયાં, ગીતો ગવાયાં અને પરસ્પર પરિચયો થયા.

રાતની ગાડીમાં લેનિનગ્રેડથી મોસ્કો જવા નિકળ્યાં. સ્ટેશન ઉપર વિદાય આપવા આવેલાં બાઇ બહેનો જાણે વર્ષો જૂનો સંબંધ હોય તેમ ટ્રેન ઉપડતાં ગળગળાં બન્યાં. હાથ મેળવતાં સૌની આંખો ભીની થઈ. અનેક હેતાળ હૈયાં અને રમરણીય ચહેરાઓ સાથે અમે એ ઐતિહાસિક નગરની વસમી વિદાય લીધી.

૪ થો માળ : ૩૫ નં. ૪૩૭ અને ૪૩૯.

જે તમે ૨ જી જુલાઈ ૧૯૫૫ ના રોજ અમને લેનિનગ્રેડ માંથી કામળ લખ્યો હોત તો ત્યાંની આસ્ટોરિયા હોટેલમાં ઉપરના સિરનામે અવરથ મળી જત. સમાજવાદી રાજ્યની હોટેલ સાદી નબળી હતી તે અમારી માન્યતા અમારા પહેલા નિવાસે જડમળથી ઉખેડી નાખી. ૨૦x૧૫ ના એના ૩૫માં ટેલીફોન, રેડિયો, ટેબલ લેમ્પ, કબાક, ત્રણ બેઠક ટેબલ, બેન્ટો કર્ટન્સ, મોટો પલંગ, મજબૂતના જે હંચા ઓસિકા આ ઓસિકા પર માથું મૂકીએ એટલે માથું ખુચીને જાણે પાતાળ પહોંચી ગયેલું લાગે. જટન દબીએ એટલે પરિચારક આવીને ઊભો રહે: એ હોટેલનું નામ આસ્ટોરિયા હતું અને એ દિવસ હતો ૧૯૫૫ ના જુલાઈની બીજી તારીખ.

007

સોશિયલ ઈન્સ્ટિટ્યુશન
[અનુભવ પ્રમાણ મેળવેલ]

008

રના ૭ ટકા ફેક્ટરી આં,
નથી. આ ફંડનો ઉપયોગ.
આરામ ગૃહ અને પાથોનીઆ
અકસ્માતના પ્રસંગે પગાર
ઈન્સ્યુરન્સમાંથી ત્રણ મહિનાં

अस्यत्परिचयेन भवतो मनोविजयेण चानुभाषितं हृदयं
 गगनदत्तं हृत्प्रेतं परितःपूर्यते । पश्यन्तो जेतुराजोत्तरं पथं
 तिलं चेतः प्रेष्यते तद्वद्वत्तं ये भवान् । यत्र भार्या मृगं
 व्याधिरासीत् गुर्गो च व्यस्रज्जिया तथा लोटा । अत एव न
 नेलितुं नाशक्यत । इदानीं ता उभोः जनैरादोषं लभते ।

एवं भवत्सत्येन सर्वमात्मगतं निर्लक्षणम् । अपि च
 शोकदुःखमेतत् —

नववर्षे प्रत्यासत्ते येत्रये हृदयायतः ।

अभिगन्दति भवत्तुमुषादेवोऽत्र शोभनाम् ॥

कल्याणमित्रः कल्याणं कुशलं च सर्वगम् ।

इदृति भावविशं आर्त्तं सर्वभूमौ तथा ॥

शुभफलं वः । निरुद्धं मष्टं संलुप्तभाषायामेव ।

भवत आत्मतामुषादेवो प्रहरीः प्रेषयामि ।

चिरं तौवनु असदीय-भावनमिनाहि ।

भवतः पत्न्यपेक्षयाः

प्रेहाधीनः

कल्याणमित्रः ॥

કલ્યાણોદ્ધે લેનિનચેદ્ધી શ્રી રામભાઈ પાઠક પર
સંસ્કૃતમાં લખેલ પત્રનો અનુવાદ

લાડીમીર ઇયાનોવીચ

કલ્યાણોદ્ધે.

ઝોરીયે-ટ મન્દીટયુટ ઝોઃ
ધી ઝેકેઝી ઝોઃ સાયન્સીઝ
ઝોઃ ધી યુ. એમ. એસ. આર,
૧૮ દારતોઝેગા, નાવાઝેગા
લેનિનચેદ્ધી યુ. એસ. એમ. આર.

‘ મર્ત્ય સાતિ વિસ્તરે. ’

માન્યદર સુદેઃ, પડિતવર્ધ, શ્રીમતી ઉપાદેવી સહાય, શ્રી
રામનારાયણ પાઠક મહાશયઃ સન્નેમ વંદન !

આપનો માધાણ પત્ર મળ્યો. વાંચી અત્યંત હર્ષ થયો.
આપના તીર્થસ્વરૂપ પૂ, પિતાશ્રી નાગરદાસ જગનલાલ પાઠકે રચેલ
પુસ્તક મને વખતસર મળી ગયું છે. આપના સૌજન્યથી હૈયું
ભરાઈ આવે છે. આપના સદ્ભાવ બદલ કૃતજ્ઞ છું.

અમારા વિદ્યાલયને આપની સેવાનો લાભ મળે તે માટે
અમે અત્યંત ઉત્સુક છીએ. એ બાબતમાં તપાસ કરતાં જણાયું
કે, આપની સરકારદ્વારા જ એ શક્ય બને. ભારત સરકાર
આ બાબત યોગ્ય કરી શકે.

હવે થોડી અંગત વાત લખું. આ વરસે અમારા પૂરોગામી
મારતતરવ વિશારદ શ્રી. શીરવાયે તૈયાર કરેલ ઋષિ બાધાનો
મેં અનુવાદ કરી તેનું સંપાદન કર્યું. ઉપરાંત અમારા વિદ્યાલય

માટે સંસ્કૃત પાઠ્ય પુસ્તક તૈયાર કર્યું હમણાં જ શ્રી મહાભારતન સમાપર્વનો અનુવંદ મેં કરી ક્યો છે.

આપણા પરિચયથી, આપના સદ્ભાવથી, માફ હૃદય તૃપ્તિ જન્યું છે. આપનાં પત્રનો ઉત્તર આપવામાં વિલંબ થયો છે તે માટે ક્ષમા આપું છું. મારાં પત્નીને ગંભીર બિમારી ગઈ. તેને મોટું ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું, તે કારણે પ્રત્યુત્તરમાં વિલંબ થયો. હવે ધીમે ધીમે તેની તબિયત સારી થતી જાય છે. આપના રહેઠાણે લીધે આટલી અંગત વાતો લખી છે. બાકી તો આ બે શ્લોક :

પ્રાપ્ત આ નૂતને વર્ષે, મિત્ર રહેહ પરાયણ,
ઉપાદેવી અને આપ, સુખી હો સર્વ વાતથી.
કહ્યું કહ્યાણ મિત્રોનું, પામે કહ્યાણ સર્વથા
સર્વ ભારતવાસી, ને પામે સંસાર શાંતિને.

આપનું કહ્યાણ થાઓ. સંસ્કૃત ભાષામાં જ મને ઉત્તર લખશો. આપની પુત્રી ચિ. ઉપાદેવીને મારા પ્રણામ.

અમારા ભારતીય મિત્રો દીર્ઘાયુ હો !

આપના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોતો

નેહાધીન,

કહ્યાણ મિત્ર

દેનિનનગર. તા. ૨૦-૧૨-૫૫

લેનિનગ્રેડથી દૂર પાચોનિયર ક્ષેત્રમાં લેખક બાળકો સાથે

હું નહિ છોડું !

[૧૧]

લેનિનગ્રેડમાં થોડા દિવસ અગાઉ વહેલી સવારમાં અમારી મોટરગસ લેનિનગ્રેડની ઉત્તરમાં એક પછી એક ગામડા વટાવતી જતી હતી. રસ્તામાં ખેતરો વચ્ચે ઉભેલાં નાનાં રમકડાં જેવા મકાનો આવતા હતાં. નાનકડાં શહેરોમાં લડાઈથી ખંડિત થયેલા મકાનો હજુ એમનાં એમ બિલા હતાં. બસમાં ક્યાંક પમાર થઈ ગયો હશે. અમારી માથે રહેલા અનુવાદક એન્ડ્રી અને શિક્ષિકા ગ્નાલા

અંગ્રેજીમાં અને બહેન તાનિયા હિન્દીમાં આ પ્રદેશનો પરિચય આપી રહ્યાં હતાં. થોડે દૂર ગયા પછી બસ એકાએક થોભાવવામાં આવી. અમારે ત્યાં જવું હતું ત્યાંથી અમે દૂર નીકળી ગયાં હતાં. પાછળ દોડતાં અને હાંફતાં બાળકોનું એક ટેળું અમારી પાસે આવ્યું. અમારા સ્વાગત માટે અર્ધી કલાકથી બસ પગે બારણાં પાસે આ બધાં બાળકો તેમના નાયક સાથે ઊભાં હતાં

ત્યારે અમે આ બાળકોના પાયોનિયર કેમ્પમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ફૂલો સાથે ત્રણસો બાળકો સામસામી કતારમાં ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. અમારી સાથે લાંબો પરિચય હોય તેમ એમની આંખો હસી ઉઠતી હતી. રંગપેરંગી ફૂલોની એટ અમને આપી આ બાળકો એમના સ્થાને પાછાં દોડી ગયાં. ત્રીસેક વર્ષની પહેલવાન સમી એક મુવાન સંચાલિકા બહેન આ બાલકવણીમાંના બગીચામાં અમને દોરી ગઈ. જંગમલની અંદર મંગલ હોય તેમ આ વગડામાં બાળકો માટે ઊભાં કરેલાં પાયોનિયર કેમ્પના બગીચામાં ફરતાં મકાનો હતાં. મકાન વચ્ચેના ચોકમાં જેવો અમે પગ મૂક્યો કે તુરત જ એક ભારતીય ગીતની રેકોર્ડ અમારા સ્વાગત માટે ચાલુ કરવામાં આવી. રાજકપૂરનો અવાજ નીકળ્યો કે :

‘આવારા હૈ, આવારા હૈ

મં આસમાનકા તારા હૈ, આવારા હૈ.’

સૌ અમારા તરફ એકીટરે જોઈ રહ્યાં હતાં. આ ગીતની અસર અમારાં મુખ ઉપર શું થાય છે તેનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં હતાં. ભારતીય હિલ્મની માતા સર પી. કે. અન્ને ગીતના અંત સાથે પગનો ઠેકો લેતાં હતાં.

અને હકમ છૂટ્યો : ‘એટેન્શન !’

બાળકો ધ્વજ સામે એક કતાર ઉભાં રહ્યાં. મહેમાનોને ધ્વજની એક બાજુ હિલા રાખવામાં આવ્યાં. માર્ચીંગ શરૂ થયું. બાજુમાં એઠેલાં બાળકોએ બેન્ડ વગાડયું. ધ્વજને સેલ્યુટ આપવામાં આવી. પાયોનિયર કેમ્પના એક બાળકે આવીને બાપણ કયું. સૌ વિખરાયાં. એ પછી તો વિખરાયેલાં બાળકો મહેમાનોને વોટી વળતાં હતાં, તેમની સાથે વાતો કરવાનો પ્રયાસ કરના હતા. ભોજનમાં જવાનો વખત થયો હોવા છતાં બાળકો છૂટાં પડનાં નહોતાં.

એક મોટા ખંડમાં ભોજનનાં ટેબલો ગોઠવાયેલા હતાં. દરેક ટેબલપર ચાર બાળકો હતાં, અને દરેક ટેબલ ઉપર એક એક મહેમાનને બેસવનું હતું એક ટેબલ પર અમારે બેસવાનું બન્યું. બાળકોનું સામ્રાજ્ય હતું. પરદેશી મહેમાન ચાર બાળકોથી વિંટળાઈ વળ્યા હતા. હવે કઈ બાપામાં વાતચીત કરવી ? અમારી પાસે રહેલી રડીખડી રશિયનનો ઉપયોગ કરી ચારમાંથી એક બાળકીને સવાલ કર્યો :

‘ કાક વારની જેવુથ ?—’ (તમારું નામ શું ?)

‘ દ્યુસા ’ તુરત જ ખુશ થતાં તેણે જવાબ દીધો.

‘ કકાયા કલાસે વી. હિચીચીસ ? ’ (તમે શું બજો છો ?)

એણે કંઈક કહ્યું અમારાથી સમજાયું નહિ પણ વળતી બાપા સમજવા જેટલી અમારી રશિયન બાપા સમજી નહોતી. અમે નહોતા સમજતા એટલે છોકરીઓને મુંઝવણ થતી હતી. બાજુની છોકરી દ્યુદા સમજાવવા કોશીય કરતી હતી. છેવટે હાથના આંગળા કરીને મને બતાવ્યા એટલે હું સમજી ગયા કે તે એાયું ધોરણ બણતી હતી. એ પછી એક છોકરીને એ જીએ સવાલ ‘ રકવેલા વામ લિપય ? ’ (તમારી વય કેટલી છે ?)

આંગળાં ગણાવી સમજાવ્યું, પણ આથી અમારી વાતચીત આગળ ધપી. અભિનયની બાપામાં વ્યવહાર ચાલ્યો. બધું પીરસાયું, પણ શાકાહારી હોવાથી અમે એક પણ વસ્તુને અડક્યા નહિ. સામે બેઠેલી લ્યુસા, લ્યુદા, ગ્રાલા મુંઝાવા લાગી. તેમનાં મહેમાન ન જામે અને તે ભોઠો કેવી રીતે ખાય ? તેમને અમારી વાત સમજાવવાની કોશીશ કરીએ કે અમે દંડા, મચ્છી કે માંસ ખાતાં નથી, પણ આ બાળકોએ સમજે નહિ ને ખવરાવવા ખૂબ આગ્રહ કરે ને પોતે ખાય નહિ. છેવટે તેમના પ્રિન્સિપાલને બોલાવી આવ્યા. એ બહેને પણ ખૂબ આગ્રહ કર્યો. અમે તો ‘પજાહુસ્તા ન્યત’ મહેરબાની કરીને ના, એ સિવાય બીજું શું કહી શકીએ ? તે પછી એક અંગ્રેજી જાણનારને એ પ્રિન્સિપાલ બહેન હોવાની આવ્યાં. તેમને સમજાવ્યું કે અમે ઇંડા, માંસ કે મચ્છી ખાતાં નથી, શાકાહારી છીએ. તે પછી અમારા માટે કોફી અને જ્યેડ આવી. ત્યાં સુધી પેલી નાની બહેનો તેમના મહેમાન ન જામે ત્યાં સુધી નહિ જમવાની હક લઈ બેઠી હતી.

બોજન પૂરું થયું. આ પછી એ બાળકો અમને વિંટળીને ઊભી હતી, હાથ પણ હોડતો ન હતી. ક્યાં સૌરાષ્ટ્રનો એક ખૂણો અને ક્યાં સોવિએત યુનિયનમાંના લેનિનગ્રેડનાં આ બાળકો. બંને હેડા વચ્ચે મેળ ફેલો હતો ! સ્નેહનો પ્રવાહ દરેક જગ્યાએ ફેટલી સ્વભાવિક રીતે વહેતો હતો.

એ પછી સારા બગીચામાં અમે ફર્યા, પણ આ ચાર બાળકોએ કેડો છોડ્યો નહિ. અમે તેમની તરતીરો લીધો.

એ દરમિયાન સંગીત શરૂ થયું. સહુને તૃત્યની આરાધના. આ ચાર બાળકોએ જ્યાં સુધી અમે તૃત્ય ન કરીએ ત્યાં સુધી બેઠાથ નહિ, અને દરજ્યાત આંકડા ખીટી ગોળ ફરતાં

કરવાનાં નૃત્યમાં અમારે જોડાવું પડ્યું, ત્યારે યાદ આજ
જાણવાડ અને સોરઠના લોકો વચ્ચે જો આ નૃત્યનું પુનરાવરણ
કરું હોય તો !

૩૦૦ કિલોગ્રામનાં બાળકોને છોડી જવાની વેળા આવી
કલાક પછી આવી. તેમની સલામી ઝીલી, તેમની સલામી
તેમની સાથે જોજન લીધું. એટલા, નૃત્ય કરું, પણ નીકળી
પડેલાં મનમાં સવાલ ઉભો ન થયો કે આ આજ ક્યાંકમા
માહિની શું મેળવી ? જે કેળવણી સમાનતા અને રસ
કરે છે તે સારી કેળવણી. આ બાળકો જુનિયાદી હતા કે
વાની એની ઝીણવટમાં ઉતરવાની જરૂર ન લાગી બાળકો
નિકટના ચાર ક્યાંકના સપર્કમાં જે મુગ્ધ અને ગ્લ
અભિજ્ઞાત્ય મેળવ્યું તેની સુવાસ જીવનભર ટકવા સમર્થ હતી

જવાની વેળા આવી. અર્થો માધ્યમ ચાલીને એક બાળક
જવાનું હતું. જુમા, વાલ્યા, જ્યાગિના અને ગાદ્યા કેડો છે
નકોતા. અમારા હાથે વળગીને ચાલતી હતી. તેમને એમ લાગ્યું
હમણા આ લોકો ચાલ્યા જશે. બધાય બાળકો ઉભા રહ્યાં.
આગળ ચાલવા લાગ્યા, તો પણ આ બાળકો અટક્યાં
તેમના પાયોનિર કેમ્પના પ્રિન્સિપાલ આવ્યા, તેમણે
બાળકોની પામેથી હાથ છોડાવવા પ્રયાસ કર્યો. જુ
મેહું ચાલીને તેના પ્રિન્સિપાલ સામે જોયું, જણું તેણે
કર્યો હોય કે હું નહિ છોડું.

કુસ્મીરની પાડોશમાં આવેલ સોવિએત સંઘના એક રાજ્ય તાઝીકીસ્તાનના સ્તાલીનાબાદનો આ પ્રસંગ છે.

અમે એક નાનકડા બાલગૃહમાં પહોંચ્યાં ત્યારે પચ્ચીએક બાળકોની એક કતાર ઝોરડામાં ખડી હતી. અમને મોટી સંખ્યામાં જોવા છતાં બાળકો નિર્બચ રીતે ખડાં હતાં. તેમનાં માથાં એક પછી એક પરિચારિકા બહેન પાસે ધરાંતે એ બોળાવતાં હતાં.

એક બાળકની પાસે ગયા. રશિયનમાં પૂછ્યું : 'કાક વાસની જેવુંય' (તમારું નામ શું છે ?)

બાળકે જવાબ આપ્યો 'થૂરા' અને સહુ બાળકો હસી પડ્યાં.

સ્તાલિનાબાદની આ વાત છે. અફઘાનિસ્તાન અને ભારતની સરોસગ આવેલ સોવિએત સંઘના તાઝીકીસ્તાનનું એ પાટનગર છે. તેની મોટી વસ્તી મુસ્લમાનોની છે.

૧૯૨૮ માં તાઝીકીસ્તાન રીપબ્લીક બન્યું. ત્યારે આ રાજ્યની હજુ દેકા વસ્તી નિરક્ષર હતી. આજે ત્યાં એક પણ માણસ અમણુ નથી.

ત્યાંની કાપડની મિલની મુલાકાત લઈને આ મિલના કામદારોનાં બાળકો માટે ચાલતા કિન્ડર ગાર્ટનની અમે મુલાકાત લીધી હતી.

આ બાળકો ઉનાળામાં ખુશ્કી હવામાં જમે છે.

'કેટલાં બાળકો છે ?'

‘દોડસો છે.’

ખીન પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં ત્યાંના આચાર્યા બહેને જણાવ્યું કે શિક્ષકના સ્ટાફ ઉપરાંત એક ડોક્ટર અને એક નર્સ હોય છે.

શાળામાં અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી.

એટલામાં અમારા દીમાગમાં ઝબકારો થયો, અને એક સવાલ પૂછ્યો : ‘અહીંયા તો કામદારોના બાળકો બહુવા આપતાં હશે, એન્જિનિયર અને મિલના મેનેજરનાં બાળકો ખીજી શાળામાં જતાં હશે.’ આ પ્રશ્નથી ત્યાંની આચાર્યા ચમકી ઉઠ્યા.

તેણે એક બાળકને બોલાવ્યું. ૩ વર્ષનું નાનકડું બાળક હતું. અમારી બાબુમાં જ કૂત્સેન્કા કરીને એ ટેક્સટાઈલ મિલની એન્જિનિયર બહેન ઉભી હતી. આચાર્યાએ જણાવ્યું કે આ બાળક અમારી મિલના એન્જિનિયરનું છે. તે સફૂ મજૂરોનાં બાળકો સાથે ભણે છે. અહીંયા દરજ્જા જેવી વસ્તુ નથી.

અમે આ શાળા જોયા પછી અનેક સ્થળે પ્રાથમિક શાળા પહેલાનાં બહુતરની ચર્ચા કરી હતી. સોવિએત લોકો તેમનાં બાળકને શાળામાં મોકલતાં પહેલા ડેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપે છે તે અમારે જાણવું હતું.

બાળકને ૩ વર્ષ સુધી નર્સરી સ્કૂલમાં મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેમની તંદુરસ્તી જોવામાં આવે છે, અને તેના પ્રાથમિક માનસિક વિકાસ તરફ જોવામાં આવે છે. કારખાનાં અગર ફેક્ટરીમાં કામ કરનાર બહેન નિર્ભય રીતે એકથી ૩ વર્ષના બાળકને આવીને શાળામાં મૂકી જાય છે.

ત્રણથી સાત વર્ષ કિન્ડર ગાર્ટન સ્કૂલમાં મૂકે છે. તેનો હેતુ બાળકનો સર્વદેશીય વિકાસ સાધવાનો હોય છે. બાળકની

આ રીતે રાજ્ય સંભાળ લે તેથી તેમની માતાઓ ઔદ્યોગિક, સાંસ્કારિક, પ્રજાકીય અને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં છૂટથી બાગ લઈ શકે છે.

સોવિયેત સંઘની કિન્ડર ગાર્ટન શાળા :-

(૧) બાળકની તંદુરસ્તી અને શારીરિક વિકાસ તરફ ધ્યાન આપે છે.

(૨) બાળકનાં માનસિક વલણ, ભાષા, ઇચ્છાશક્તિ અને ચારિત્રનો વિકાસ કરે છે.

(૩) સંગીત, ચિત્રકલા, અને બીજી કલા તરફ અભિમુખ કરે છે અને આનુબાણીનાં જગતથી માહિતગાર કરે છે.

(૪) બાળક સ્વાશ્રયી, સ્વચ્છ, અભિમુખ અને કામ કરવાની ટેવવાળો બને તેની તાલીમ આપે છે.

(૫) બાળક માતૃભૂમિ અને સોવિયેત લોકો તરફ પ્રેમ ધરાવતું બને તેનું શિક્ષણ આપે છે.

બાળકનાં મરતકમાં પડેલી આ ભૂમિકા તેને કિન્ડર ગાર્ટન પંક્તીના અભ્યાસમાં ઝડપી મદદ કરે છે.

આ બાલશાળામાં ત્રણ કે ચાર મંડળીઓ હોય છે તે દરેક મંડળીમાં પચીસથી વધારે બાળકો હોતાં નથી. દરેક મંડળી સમાન વયનાં બાળકોનીજ બનેલી હોય છે.

બાળકો દિવસે ૯ થી ૧૨ કલાક બાલશાળામાં ગાજે છે. બાળકે કેટલા કલાક બાલશાળામાં રહેવું તે તેમનાં માબાપની કામની પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. માબાપને સામાન્ય

રીતે કારખાનાં અગર દુકાનમાં આઠ કલાક કામ કરવાનું હોય છે. તે પછી બાળકને લાવવા લઈ જવાનો સમય પણ જોઈતો હોય છે.

રાતપાળીમાં કામ કરતા માણસો માટે રાતના કિન્ડર ગર્ટન પણ હોય છે. બાળક ત્યાં રાતે પણ રહે છે.

બાળશાળામાં રહેનાર બાળકને ત્રણ વખત જમવાનું મળે છે.

દરેક મંડળીને એક તાલીમ પામેલી નિષ્ણાત શિક્ષિકા આપવામાં આવે છે. આ હિગ્ગાંત એક સંગીત શિક્ષક, એક ડૉક્ટર અને એક નર્સ આપવામાં આવે છે.

દર વર્ષે માબાપ સમિતિ ચૂંટાય છે, જે આ બાલશાળાને મદદ કરે છે.

સ્વચ્છ અને આરોગ્યપ્રદ સ્થળે બાલશાળા હોય છે. તેને ચોક્કસ સમય પત્રક પણ હોય છે.

બાળકને પોપણ મળે, તેનું શરીર લેખાંડી થાય, તેની ક્રિયાનો વિકાસ થાય અને ગ્વચ્છાની તથા ચોક્કસાઈની ટેવ પડે તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

બાળકની માનસિક ક્રિયા બરોબર ખીલે તે આ બાલશાળાનો મૂખ્ય હેતુ છે. આ હેતુ સાથે બાળકની અનુભવવાનાં, સાંબળવાની અને જોવાની વગેરે સમજ પૂરેપૂરી વિકાસ પામે તે પણ લક્ષમાં લેવામાં આવે છે. બાળક પોતાની વિવેક શક્તિ અને સારાસાર સમજ પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર રીતે વિકસિત કરે, યાન મેળવવા માટે

તત્પર અને, તેની માનવબાધાનો સ્પષ્ટતાથી ઉચ્ચાર કરે, કુદરત અને સમાજ માટે બાળકની સમજ વિશાળ અને તે માટે આ નિષ્ક્રિય શિક્ષક બાળકને મદદ કરે છે.

બાળકના નૈતિક વલણ તરફ સોવિયેત સંઘની શાળા ઉદ્દાસિન નથી તેમ અમને જણાવવામાં આવ્યું હતું. સ્તાલીનાબાદ, મોસ્કો અને લેનિનગ્રેડ તથા રયજે રયજે બાળકોને એલદિલીથી અમે રમતાં જોયાં. તેમનાં સ્વભાવની નિડરતા તરી આવતી હતી.

બાળકને તેમના મા-બાપ અને વડીલો તરફ રોહ રાખવાનું અને આદર આપવાનું તથા આત્મિક બનવાનું શીખવે છે.

ક્રમશઃશક્તિ, હિંમત, ધીરજ અને આત્મબળનો ધીરે ધીરે આ બાળકોમાં વિકાસ કરવામાં આવે છે. બાળકો પોતાનાં કામ તરફ સાચા, નમ્ર અને જનમન બને તેવું વાતાવરણ સરળ છે.

વાર્તાસાપ, લોકગીતો અને સંગીત વગેરે દ્વારા આ ઉગતાં બાળકો શરૂથી જ તેમનાં દેશ અને કુદરત તરફ મિત્રાચારી કરે, સોવિયેત સંઘના તથા દુનિયાના કામ કરનાર લોકોને આજે તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

બાલશાળા, ગીત, સંગીત, ચિત્રકામ અને માટીકામ દ્વારા કલારુચિ કેળવે છે.

રમતો પણ આપવામાં આવે છે. આ રમત એવી રાખવામાં આવે છે કે જેથી બાળકનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ થાય. 'બાળકનું' નૈતિક જીવન, અને સમગ્રદષ્ટિ કેળવાય. સામુહિક રીતે કામ કરતાં અને જીવતાં શીખવે છે.

જ્યારે બાળક કિન્ડરગાર્ટન શાળા છોડે છે ત્યારે તેને માત્ર ૩૦ સુધી ગણવાનું શીખવ્યું હોય છે. એકથી દસ સંખ્યા સુધીનો સરવાળો અને બાદબાકી શીખવવામાં આવી હોય છે.

જુદા જુદા માપ શીખવવામાં આવે છે. બાળકો અઘવાડિયાના દિવસ, ઘડિયાળનો સમય, પોતાના વિચારો સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવાનું, સારી રીતે વાક્યો બોલવાનું, બીજા સમજી શકે તેવી રીતે વાર્તાઓ કહેવાનું, પોતાનાં જીવનમાં બનેલા બનાવોનું ખ્યાન આપવાનું અને સમજીને શીખેલી કવિતાઓ જણાવવાનું હોય છે.

ત્રણથી સાત વર્ષ બાળકો બાલમંદિરમાં પસાર કરે છે. પરંતુ ત્યાં અક્ષરજ્ઞાન સદંતર આપવામાં આવતું નથી તેમજ કોઈ ઉત્પાદક ઉદ્યોગ તેમને આપવામાં આવતો નથી.

- (૧) વિદ્યાર્થી સાતથી દસ વર્ષ સુધી ચાર વર્ષ માટે પ્રાથમિક શાળામાં રહે છે.
- (૨) અગિયારથી ચૌદ વર્ષની વય સુધી તે મિડલસ્કૂલમાં ચાર વર્ષ માટે અભ્યાસ કરે છે.
- (૩) ચૌદથી સત્તર વર્ષની વય સુધી વિદ્યાર્થી એકંડરી શાળામાં અભ્યાસ કરે છે.
- (૪) સત્તર વર્ષ પછી ત્રણ કે પાંચ વર્ષ સુધી હિન્દુ શિક્ષણ માટે જાય છે.

સામાન્ય રીતે સહુ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ એકંડરી સ્કૂલ સુધી અભ્યાસ કરે છે અને પછી એન્જિનિયરીંગ, અગર કોષ્ટ ટેકનિકલ લાહનમાં જાય છે. આખરે ત્યાં જેવો ઉદ્યોગ પ્રાથમિક

શાળાથી અપાય છે તેવો અહીં અપાતો નથી. આમ છતાં ત્યાં ૮૦ ટકા ઓપરેશો ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં જ કામ કરતાં હોય છે.

દુનિયાદી તાલીમનો અર્થ જે એવું જ્ઞાન આપવાનો થતો હોય કે શોષણવિહીન સમાજરચના તરફ વિદ્યાર્થી અભિમુખ બને તો તેવું જ્ઞાન ત્યાં અભ્યાસદ્વારા આપવામાં આવે છે. તેના કોઈ અલગ પિરિયડ ક્ષેત્રમાં નથી આવતા, પરંતુ ઇતિહાસ, ભાષા, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન આપવામાં જ સમાજવાદી વિચારનો વળાંક આપવામાં આવે છે.

સોવિયેત રશિયાની મધ્યસ્થ સરકાર ૧૬ પ્રબલતાકે રાજ્યોની બનેલી છે. મધ્યસ્થ સરકાર સાથેના સબધોથી મુક્ત થવાનો રાજ્યોને અધિકાર બધારજે આપેલો છે.

સુપ્રીમ સોવિયેત ઓફ યુ. એસ. એસ. આર. એ સોવિયેત યુનિયનમાં મુખ્ય સત્તા ધરાવતું તંત્ર છે. તેને ચાર વર્ષ માટે ચૂંટાયેલી બે ચેમ્બર્સ હોય છે. સુપ્રીમ સોવિયેત એક પ્રમુખ અને ૧૬ ઉપ-પ્રમુખો ચૂંટે છે.

સોવિયેત રશિયામાં ટોચ કારોબારી કાઉન્સીલ ઓફ મીનીસ્ટર્સ છે.

સોવિયેત રાજધાની મોસ્કો

[૧૨]

લેનિનગ્રેડના મીઠા સરભરણો યાદ કરતા મોડી રાત્રે આખી મળી. સવરના આઠ વાગ્યાના સુમારે કલાનિન સ્ટેશન આવ્યું. સોવિયેત પ્રજાતંત્રના પ્રથમ પ્રમુખ કલાનિનનું 'બાવલું' સ્ટેશન ઉપર મૂકેલું હતું. સ્ટેશનમાં નાનકડો બગીચો હતો. શહેરમાંથી શાંતિ સમિતિના સદ્યો ફૂલ ગજરા સાથે સ્વાગત કરવા આવ્યા હતા. ટ્રેઇન થોડો વખત રોકાઈ. આ પાણી, નારતો લીધા ને આગળ ચાલ્યાં. બંને બાજુ ખેતરો ધનધાન્યથી ઉભરાતાં હતાં. ખેતરની વચ્ચે કોઈ કોઈ ડેકાણે મકાનો દેખાતાં હતા. વચ્ચે વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામડાં આવતાં. ગ્રામજનોનાં ઘર લાકડાની બનાવટનાં હતાં. મકાનની બાજુમાં ઘાસનાં છાજવાળા ઢોર

અમને બતાવવામાં આવ્યો, આ પ્રદર્શનને તૈયાર કરતાં દશ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. જે જોવા માટે દુનિયાભરના દરેક દેશમાંથી સેંકડો લોકો આવે છે, અને મહાનાઓ સુધી રોકાઈ પ્રદર્શન જુએ છે. અમે ઉપર ઉપરથી જોઈ તેનો આછો ખ્યાલ મેળવ્યો. રાત્રે ફરી જોવા ગયા. વીજળીના પ્રકાશમાં મંડપોની કળા કારીગરી આર દીપી ઉડી હતી.

બાગ-મગીચા, લોજ-ફૂવારા, કુશળ શિળીઓના હાથે તૈયાર થયેલી શિલ્પકૃતિઓ, ઠેકઠેકણે મૂકેલી માનવીઓની આકૃતિઓ અને ફૂવારામાંથી નીકળતી તેજરેખાઓ, આપણે અલકા પુરીમાં વિહરતા હોઈએ એવો ભાસ કરાવતી હતી.

સોવિયેટ સંઘના ૧૬ પ્રજાતંત્રોના ૧૬ મંડપો ઉપરાંત જર્મનિયન, મશીનરી વગેરે યંત્રો, થેટાં, ગાયો, થોડાં વગેરે પ્રાણીઓ, પંચવર્ણિય યોજનાની પ્રગતિના આંકડાઓ અને તેના સાહિત્યના મંડપો એમ બધા મળીને નાના મોટા ૩૦૦ મંડપો ઊભા કરવામાં આવેલા છે. દરેક પ્રજાતંત્રે એકએકથી ચડિયાતા મંડપો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેકે પોતાના વિભાગમાં જૂત, વર્તમાન અને ભાવિની પ્રગતિના આંકડા અને નકશાઓ આકર્ષક રીતે ગોઠવેલાં છે. દરેક વસ્તુ પદ્ધતિસર અને કલાત્મક રીતે ગોઠવેલી હતી.

અમે ત્રણ ચાર મંડપો જોયા—ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ ચારેક કલાક ચર્ચા એ ઉપરથી કરવાના આવી શકે કે આખું પ્રદર્શન જોતાં કેટલા દિવસ જોઈએ? અને એ કેટલું વિપુલ અને સમૃદ્ધ હશે? એ પ્રદર્શન જોયા પછી અમને એવા સોવિયેટ પ્રદેશની, આંકડા, નકશા, અને નમૂનાઓમાં જોઈએલી પ્રગતિ નજરે નિહાળવાની તાલાવેલી જાગી. મોરકો શહેર જોઈ લીધા બાદ અમારે સોવિયેટના અંદરના ભાગમાં જવાનું હતું.

સોવિયેટ સરકારના મુખપત્ર 'પ્રવદા' નું છાપખાનું અમે જોવા ગયા. એકી સાથે બાર શહેરોમાં તે છપાય છે. તેની ૩૦ લાખ નકલો તો માત્ર મોસ્કોમાં જ છપાય છે. સોવિયેટનું એ મોટામાં મોટું પ્રેસ છે. ઓટોમેટિક મશીનથી કમ્પોઝીંગ થાય છે તમામ મશીનરી લેનિનગ્રેડમાં બનાવેલી છે. દરેક ક્રિયા મશીનથી થાય છે. આપણે ત્યાં કલકત્તા, મુમ્બઈમાં એ જાતના મશીનો છે. 'પ્રવદા' પ્રેસમાંથી બીજા અનેક સામયિકો નીકળે છે. લગભગ ૫ હજાર માણસો ત્યાં કામ કરે છે, જેમાં અર્ધી જેટલી બહેનો છે. પગારનું ધોરણ લગભગ સમાન છે. કમ્પોઝીટર, એન્જીનીઅર અને મશીનમેનને લગભગ ૧૫૦૦ રૂબલ મળે છે ડાયરેક્ટર, સ પા-દક અને મુખ્ય મેનેજરને ૨૫૦૦ રૂબલ, ન્યારે કેટલાક હોશિયાર કમ્પોઝીટરો હિઘડ કામમાં ૨૫ થી ૩ હજાર રૂબલ મેળવી શકે છે, સારા કમ્પોઝીટરો સાત કલાકમાં ૭૫૦૦ હજાર ટાઇપ ગોઠવે છે. 'પ્રવદા' ના મંપાદક મંડળ સાથે અમારો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. બાળકોના, બોબોના, ખાસ માસિકો ચલાવનારી બહેનો અહીં દેશની પ્રગતિ અર્થે રાત-દિવસ મહેનત કરે છે. 'પ્રવદા' એ સોવિયેટ સંઘની એક પ્રબળ શક્તિ છે.

સાંજે અમે ટ્રેડ યુનિયનની વડી કચેરીની મુલાકાતે ગયા ટ્રેડ યુનિયનો સોવિયેટ પ્રજાસંઘના વહિવટમાં અને અર્થકારણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેના ચાલકોનું સ્થાન પ્રજામંદળના પ્રધાનો જેટલું મહત્વનું અને જવાબદારીભર્યું ગણાય છે.

ટ્રેડ યુનિયન એ બિનપક્ષીય સંસ્થા છે. જુદી જુદી જાતના ૪૩ યુનિયનો એની સાથે જોડાયેલા છે. તેની કાર્યવાહક સમિતિ ૨૧ સભ્યોની બનેલી છે. જુદા જુદા વિભાગના ૬ ચેરમેન છે. ટ્રેડ યુનિયન હસ્તક સંખ્યાબંધ દલ્દરદલ હાઉસ ચાલે છે. દસ હજાર જેટલી કનમો છે, ન્યા નિષ્ણાતો દ્વારા ઉદ્યોગ મંદાને લગતા

વ્યાખ્યાનો અપાય છે. યુનિયનનાં ૧૭ હજાર પુસ્તકાલયો છે. ૯ હજાર સિનેમાઝૂકો છે. કામદારોને હવાફેર માટે હીલરેશન્સ ઉપર તથા ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થળોના પ્રવાસો માટે યુનિયન તરફથી ૭૦ ટકા ખર્ચ આપવામાં આવે છે. ઝારના જમાનામાં જે સ્થળોએ માત્ર રાજકુળો, અમીર ઉમરાવો ને ધનપતિઓ જઈ શકતા તે સ્થળોએ આજે મજૂરો, ખેડૂતો, સિપાઈઓ અને સમગ્ર જનતા સહેલાઈથી જઈ શકે છે. ટ્રેડયુનિયન હસ્તક ચાલતા મજૂરોના કામદારોનું સ્પેશીઅલ ઇન્સ્યુરન્સ બજેટ સને ૧૯૫૫માં ૨૪,૪૦,૦૦૦ મીલીઅન્સ રૂબલનું હતું. કામદારોનાં મકાનોની વ્યવસ્થા યુનીઅન કરે છે. કામદારોનું કાર્ય, આરોગ્યગૃહ, રેસ્ટ હાઉસ, જન્મવાની વ્યવસ્થા, લોન્ડ્રી વગેરે તમામ યુનીઅન મંભાજે છે. કામદારોને માટે હજારો રાત્રિશાળાઓ યુનીઅન ચલાવે છે. કામદારોનાં બાળકોને માધ્યમિક શિક્ષણ મફત અપાય છે. પ્રધાનો, ડાયરેક્ટરો, મોટા અધિકારીઓ ટ્રેડ યુનીઅનના સભ્યો હોય છે. ટ્રેડ યુનીઅનની વાર્ષિક આવક ૪ કરોડ રૂબલ છે. યુનીઅનના સભ્યપદનું લવાજમ પગારનો એક ટકો છે. સ્ટેટ ફામ ઉપર ૫૦ લાખ કામદારો કામ કરી રહ્યા છે, જેમાંના ૯૦ ટકા ટ્રેડ યુનીઅનના સભ્યો છે. ટ્રેડ યુનીઅનની પ્રગતિનો આંક નીચેના આંકડા ઉપરથી આવી શકે છે.

૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૪૦ માં ૧૩ ગણી અને ૧૯૪૦ કરતાં ૧૯૫૧ માં ૨૭ ગણી આર્થિક પ્રગતિ નોંધાઈ છે. સોવિયેતમાં ૧૫થી કિયાઓ યોજનાબદ્ધ રીતે ચાલે છે. જેને ભારે કામ કરવાનું હોય છે તેને ઓછા કલાક કામ કરવાનું હોય છે. કામદારોનું કામ, વેતન, બોનસ, રજાઓ વગેરે તમામ બાબતોનાં જુદાં જુદાં કમિશનો હોય છે.

વેધજીઝ કમિશન, મોશિવલ વેલ્ફેર કમિશન, લેબર પ્રોટેક્શન કમિશન, માસ કન્ટ્રોલ કમિશન, ટ્રેડ યુનિયનનો સંપર્ક રાખીને

દરેક વિભાગ વાર કામ ચાલે છે. સોવિયેટ અર્થકારણમાં ટ્રેડ યુનિયન એ કરોડરજીનુ સમાન છે.

યુનિવર્સિટીનું બધા મકાન બહારથી જોયેલું હતું. ખીજે દિવસે આંદરથી જોવા ગયાં, નવું મકાન ૧૯૪૯થી ૧૯૫૩માં પૂરું થયું. આસપાસ મુંદર બાગબગીચા વચ્ચે ટેકરી ઉપર બત્રીસ માળનું મકાન, ૬ હજાર ઓરડાઓ ને ૨૨ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં બણે છે. ૨૫૦૦ શિક્ષકો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ ૫૧% બહેનો અને ૪૯% ભાઈઓ છે. પ્રોફેસરો રોજના ૬ કલાક (અડવાડિયે ૩૬ કલાક) કામ કરે છે. યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયમાં ૫૦ લાખ પુસ્તકો છે, જેનો લાભ દરેક વર્ગના લોકો લે છે. એક વિભાગ લેનિનના પુસ્તકોનો ખાસ રાખવામાં આવ્યો છે. લીફ્ટમાં જોગીને અમે ૨૪ મે માળે ગયા. લીફ્ટ એટલી ઝડપી હતી કે આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલીવારમાં ત્યાં પહોંચી ગયા. ૨૪ માં માળની અગાથી ઉપરથી મોસ્કો શહેરનો દેખાવ અત્યંત રમણીય લાગતો હતો. માદલોમાં પથરાયેલું વિરાટ નગર, વચ્ચે વહી જતી મોસ્કો નદી, વિશાળ રાજમાર્ગો, દૂર દૂર દેખાતાં હવાઈ મથકો, દરમાંથી સર્પ નીકળે તેમ જમીનમાંથી બહાર નીકળતી બૂગભૂં રેલ્વેઓ. આ બધા દેખાવ મનોરમ હતો. યુનિવર્સિટીના ઉપરના ખંડમાં દેશ વિદેશની નાનકડી ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન હતું. તેમાં પુણી ને તકલી, ભગવદ્ ગીતા, તાડપત્રો. ગાંધીમામ જેવાં. પંડિત નહેરુનું ડીસ્કવરી ઓફ હિન્ડીઆ પણ જોયું, જેમાં તેમની તાજેતરની મુલાકાત વખતે સહી લીધેલી હતી. યુનિવર્સિટીની સાથે એક મોટો ન્હાવાનો હોજ હતો તેમાં યુવક યુવતીઓ તરતાં હતાં, કૂદકા મારતાં, લંડરથી તરતાં અને ડૂબકી દાવ રમતાં હતાં. યુનિવર્સિટીનાં એ કુમાર કુમારીકાઓનાં શરીર કસાયેલાં, તંદુરસ્ત અને પ્રફુલ્લ હતાં. યુનિવર્સિટી જોઈને અમે શંકરમાં પાછાં ફર્યાં.

મોસ્કો રશિયાના સમુદ્રોથી દૂર અને વિખૂટું પડેલું હતું. તેને સમુદ્રો સાથે જોડવા માટે મોસ્કો નદીથી વોલ્ગા સુધી નહેર બનાવવામાં આવી છે. ક્રાંતિ પછીનું એ એક ભગીરથ કામ ગણાય છે. ૧૨૮ કિલોમિટર લાંબી એ નહેર દુનિયાની મોટી નહેરમાંની એક છે. એ સમૂદ્રથી નિર્માણ કરવામાં આવી છે. એની ઉંડાઈ વધુમાં વધુ ૨૮ અને ઓછામાં ઓછી ૫ મીટર છે. પહોળાઈ વધુમાં વધુ ૧૦ કિલોમિટર અને ઓછામાં ઓછી ૮૫ ફીટ મિટર છે. નહેરમાં ૫ હજાર ટન સુધીનાં જહાજો આવે જઈ શકે છે. આસપાસના ગામડાંઓને નહેરોદ્ધાર પાણી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત ૮ હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રિક સ્ટેશનો બાંધવામાં આવ્યાં છે. નહેર પર ૭ રેલ્વે લીન, ૧૨ વાહન વ્યવહારના પુલ અને બે ટનલો બાંધવામાં આવ્યાં છે. આ નહેરથી મોસ્કોને વોલ્ગા સાથે જોડતાં રશિયાના પાંચ સમુદ્રો બાલ્ટિક, બ્લાક, કાર્પીઅન, ઇન્ડિયન, અને આઝોક સેંકડો માછલુ દૂર હોવા છતાં મોસ્કો બંદર બની ગયું. આ નહેરની પાછળ ૨૦ મિલિયન રૂબલનું ખર્ચ થયું. તેને બાંધતાં ૪ વર્ષ ૮ માસ લાગ્યાં, ત્યારે સુએઝને ૧૦ અને પનામાને ૨૫ વર્ષ લાગેલાં હતાં.

એક સાંજે અમે મોસ્કોની જૂગર્ન રેલ્વે જોવા ગયાં. જમીનની અંદર ૧૦૪ ફીટ નીચે રેલ્વે બાંધવામાં આવેલ છે. નીચે જવા તથા ઉપર આવવા માટે વિજળીથી ઓટોમેટિક ચાલતા દાદર રાખવામાં આવ્યા છે. દર દોઢ મિનિટ ટૂર્ન આવે છે. અંદર ગયા પછી ૨૫ કોપેકમાં નીચેના ભાગમાં જેટલું ફરવું હોય તેટલું ફરી શકાય છે. જૂગર્નના સ્ટેશનોમાં બીંતો ઉપર ઉત્તમ ચિત્રકળાના નમૂનાઓ દ્રષ્ટીગોચર થાય છે. અમે કલાકેક ફર્યા. નીચે ટૂર્નમાં જતાં આવતાં ખૂબ મજા પડી. જૂગર્નમાં રેલ્વે, એ રશિયાની વિશિષ્ટતા ગણાય છે. લંડન કરતાં આ જૂગર્ન રેલ્વે કેટલીક રીતે ચાંડયાની પણ મનાય છે.

જેને વિષે દેશ વિદેશમાં અનેક કંપનાઓ અને અટકળો ચાલતી હતી, અને અમે પણ જે જોવા માટે ઈતેજાર હતા તે કેમલિન જોવા એક સવારે અમે જઈ પહોંચ્યા. મોસ્કો નદીને કિનારે ઉમેરો એ ભવ્ય કિલ્લો આપણા દિલ્હીના યમુના તીરે ઉમેરો લાલ કિલ્લાની યાદ આપતો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં એ બંધાયેલો. જારના જમાનામાં અનેક રાજદ્રોહી માથુસોને એ કિલ્લાની દિવાલો પાછળ ગારદ કરવામાં આવેલા. વિપ્લવ પછી ક્રાંતિના વિરોધીઓને આ દિવાલો પાછળ સદાને માટે બંધ થવું પડેલું, અને તેને લીધે જગતમાં અનેક પ્રકારની વાતો ફાટી કથાઓની ષેડો વહેતી થયેલી.

અમે કેમલિનના દાખલ થયા. વિશાળ મોગાનમાં થઈને સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયાં. આ સંગ્રહસ્થાનમાં પ્રાચીન સમયની અનેક વસ્તુઓ, ખાસ કરીને રાજ્ય વંશની ઉત્તમ કળાકારીગરીની ચીજો રાખવામાં આવી છે. જૂનાં હથિયારો, રથ, હાથી, ઘોડા, સિંહાસન, વગેરે અનેક વસ્તુઓ જેઈ તેમાં એક સોનાની ટ્રેઈન હતી, જેમાં પુરૂષનો ડબ્બો, સ્ત્રીનો ડબ્બો, રેરટારંટ કાર વગેરે દર્શાવેલ છે. બારિક સહ સામગ્રી દર્શાવતું વહાણ, મોટામાં મોટો કાયપરથર, અને એક પ્રાચીન ઘડિયાળ, હાથીની અખાડી ઉપર મૂકેલું છે. હાથી માથું અને આંખો હલાવે તેમ ટકોરા વાગે. કમાન સિવાય બધા ભાગો લાકડાના બનાવેલા છે. એક ઘડિયાળ એવું હતું કે ચાલે ત્યારે એની આસપાસ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ ફેલાય. દર પાંચ મિનિટે મધર ઇગલના મોઢામાંથી ચાક્રક ઇગલના મોઢામાં વસ્તુ પડે અને દર ત્રણ કલાકે બારણા ખુલે અને ઝરણા જેવો પ્રકાશ રેલાય. જાપાન તરફથી બોટ મળેલ ઇગલ (ગરુડ) જેનાં હાથીદાંતનાં પીછાં ફૂટા કરતાં હોય ત્યારે છટાં થઈ શકે અને

ઉઘાડીને વાતો કરશે. કમ્મરથી સ્ટેન્ડ ઉપરે સુધી કપડું ઓઢાડેલું હતું. બન્ને હાથ બાજુમાં રાખેલાં હતાં. ઠોટ, ખમ્મીસ અને નેકટાર્થ એની દર્શનની દ્રષ્ટિ પડેરાવેલાં હતાં. અમે સ્થિર-અનિચેય નજરે નીરખતાં ધીમે પગલે બાજુમાંથી પસાર થયાં. લેનિનની બાજુમાં જ સ્ટેલીન ચિરનિદ્રામાં પોડેલો હતો. અમે બન્ને મદાપુરોને નમન કરી બહાર નીકળ્યા. બગીચામાં થઈને કેમલિનની દિવાલ પાસેની ઢેડી ઉપર આલતાં અમે અમારી બસ ઉપર પડેલાં, લાંબા વખત સુધી અમારા મન ઉપર એ સમાધિરથાનનાં દર્શનની અસર ચાલુ રહી.

મોરકોનું મોટામાં મોટું પુસ્તકાલય લેનિન પુસ્તકાલય છે. તેમાં ૧ કરોડ ૮૦ લાખ પુસ્તકો છે. એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં પુસ્તકો ઓટોમેટિક સાધનદ્વારા મોકલી શકાય છે. આબાલવૃદ્ધ સહુ તેનો લાભ ઉઠાવે છે.

મોરકોમાં અનેક રંગીન કાર્પેટો અમે જોયો તેમાં 'પેપેટ શો' એક નવીન ભાત પાડનારી વસ્તુ હતી. એમાં માણસને બદલે ઢાંગલી જેવાં, નાનાં નહોં તેમજ માણસ જેવાં મોટાં નહોં એવાં મધ્યમ કદના પેપેટ બનાવેલાં હોય છે. આ 'પેપેટ' એવી રીતે બનાવેલાં હોય છે કે એની આંખો હલે, મોઢું, હોઠ વાત કરે એવી રીતે ચાલે. હાથ પગ એ બધાનું ચાલન બદલ કુશળતા પૂર્વક કરેલું હોય છે.

આ 'પેપેટ' નાચે, ફરે, જાલે, પિયાનો વગાડે, સરકસના જાદુના ખેલ બતાવે. આપણે ત્યાં ઢાંગલીઓના ખેલ બતાવે છે, પણ એ નાના કદની અને અબોલ હોય છે. જ્યારે અમે ત્યાં જોયેલી તે લગભગ માણસ જેવું જ કામ કરે છે.

મોરકોમાં લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો અને સંગીતકારોનું મિલન ગોઠવ્યું હતું. લેનિનમૈત્રીમાં પણ અમે લેખકો અને

કવિઓને મળેલા. આજના સોવિયેટ સંઘને રશિયાના પૂનર્ધટનાના કાર્યમાં આ કલાકારો બારે અગત્યનો સાથ આપી રહ્યા છે. સામૂહિક ક્ષેત્રે, તેમજ સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ સમૂળી ક્રાન્તિ કરવામાં તેઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અમે તેમની સાથે વિચાર વિનિમય કર્યો. રશિયામાં ખેડૂતો, મજૂરો અને અન્ય ધંધાદારીઓ કરતા આ કલાકારોનું મહત્વ ઘણું બારે છે, અને તે પ્રમાણે કાવ્ય અને લેખનના પુરસ્કારનું વારણ પણ ઘણું ઉંચું હોય છે.

મોસ્કોમાં અમે એક વસ્તુ બંડાર જોવા ગયા એક મહોલ્લા નેટલો લાખો અને પહેળો એ ભંડાર હતો. જરૂરીઆતની લગભગ દરેક વસ્તુ ત્યાં મળતી હતી. દરેક વસ્તુના ભાવ નિયત કરેલા હતા. દર કલાકે ૨૦ હજાર માહડો ખરીદ કરી શકે છે એવો અંદાજ છે.

સોવિયેત રશિયાની જમીનનો વિસ્તાર ચૂર્વ યૂરોપ, ઉત્તર એશિયા અને મધ્ય એશિયામાં આવેલો છે. તેની સરહદે નોર્વે, ફીન્લેન્ડ, પોલાન્ડ, ઝેકોસ્લોવાકિયા, રુમાનિયા, ટર્કી, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, મોંગોલિયા, ચીન અને કોરિયા આવેલા છે. ૨,૨૩,૬૩,૦૦ ચોરસ કીલોમીટર તેનો વિસ્તાર છે.

એ મિલકત મારી નથી

[૧૩]

જ્યાં સમાજની મિલકત
પોતીછી ગણી જીવાને
કામ કરે છે.

સો વિશેષ રસિયામાં અમારે

ઘણું જોવાનું હતું, ઘણું જાણવાનું હતું. પગે ચાલીને ફરીએ, મરજી
પડે ત્યાં જઈએ તો આ થોડા દિવસમાં કેટલું જોઈ જાણી શકીએ ?
નિવાસ સ્થાને અમારી પાસે યોજના આવી. બીજો દિવસે સવારે
ત્રણ મંડળો પડી જશે. કોને ક્યાં જવું છે તે જણાવવું. આર-
નીય પ્રતિનિધિઓમાં લેખકો, પત્રકારો, ડૉક્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો,
કાર્યકરો, કલાકારો અને વેપારીઓ ખચુ હતા. જેને જે જે વિષ-
યમાં રસ હોય તે જતાવવાની ગોઠવણ કરી આપવામાં આવતી
હતી. કાથે અનુવાદક ખચુ આપવામાં આવતા હતા. લેનિનમંડળી
જ આ પ્રયાસ યશ. વિદ્યાર્થીઓના પાથોનિયર કેંપ, લેખકો,
શિક્ષકોનાં મકાનો, કમ્પ્યુટર ગાર્ડન, કારખાનાંઓ, સંમલ્લસ્થાનો,
અને ઐતિહાસિક સ્થળો જતાવવાનાં હતા. જુદે જુદે સ્થળે લઈ
જનાર ત્રણથી ચાર બસ સવારે અને સાંજે જહાર રાખવામાં
આવતી હતી. તેના નંબર નિયત કરવામાં આવતા હતા. સડુ
પોતપોતાની પસંદગીનાં નામ આપી દેતા. આથી જે બધું જ
જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતાં તે બધું જ પ્રત્યક્ષ જાણી ન શકતા.

પરંતુ બારતમાં એવું કહેવામાં આવતું કે તમારે જે જોવું દશે તે નહિ જતાવે. સાચી માદિતી આપવામાં નહિ આવે. લોખંડી પડદા નીચેનું કંઈ જ જણવા નહિ મળે. તમે તરવીરો નહિ લઈ શકો. અમે અમારી માગણી મૂકતાં ગયાં, તે તે વસ્તુ જોવાની સગવડતા મળતી ગઈ. મીઠા સવાલ જવાબને પૂરતો અવકાશ હતો.

લેનિનએડમાં અમે શિક્ષકોનાં મકાન જોયાં, પાથોનિયર કેંપ વનયા, કારખાનાં જોયાં, સંત્રદરયાનો જોયાં, સીટી સોવિયેતમાં જઈ પ્રશ્નોની ઝડીઓ વરસાવી, કલાગૃહો અને થિયેટરો જોયાં, નિરંકુશ રીતે તરવીરો ચે લીધી.

રશ્મકુની જેમ અનુવાદકની સદાય વિના રસ્તા ઉપર ફર્યો. રસ્તાની બાપાની પ્રાથમિક તૈયારી તરીકે રશિયન બાપાનાં કેટલાંક વાક્યો પણ અમે શીખી લીધાં હતાં. અમારા રશિયન બાપાના આ અણુધડ અભ્યાસને કારણે અમે હજારડા પણ વાળ્યા. ત્યારે રસ્તા ઉપર દોઢ મળી જાય અને અમે કહીએ કે ‘યા શુખીયમ રૂરકી’, (એટલે અમને રશિયન ગમે છે.) ત્યારે એકદાં થયેલાં — લોકો અમારી રશિયન બાપાથી ખુશખુશાલ થઈ જતાં હતાં. એકવાર ખેતીવાડીનું વિશાળ સંત્રદરયાન જોવા જતાં રસ્તામાં વીસપચીસ નરનારીઓ અને બાળકો અમને જોઈને દોડી આવ્યાં. અમે પૂછ્યું ‘ગોવોરી ચિલીવી પો ઇન્કુરી’ (તમે હિન્દી જાણો છો ?) જવાબમાં ‘ન્યેન્યેત’ (ના). એ પછી એમણે સામેથી પૂછ્યું — ‘ગોવોરી પો રૂરકી’ અને અમે કહ્યું ‘ના’. આમ છતાં એમણે માન્યું નહિ અને અમારી સાથે રશિયન બાપામાં વાતચીતની ઝડીઓ વરસાવી.

આ રશિયન બાપા અમને બાપાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નહોતી થઈ પડી, લોકોના પ્રશ્નો સમજવા માટે પણ અમને મદદગાર

નહોતી પરંતુ એમનીજ ભાષા બોલતા ભારતીયોને જોઈને રશિયન
અળ અમારા તરફ ભાઈ જેવું વહાલ ઉભરાવતી હતી.

અમને ખબર હતી કે દેશમાં સોવિયેટ યુનિયન માટે ભાત-
ભાતના ખ્યાલો છે. સોવિયેટ યુનિયન આખું એક કદખાનું છે
એવો પણ એક ખ્યાલ પ્રવર્તે છે. આ દેશમાં ગરીબાઈ છે,
જીવન જરૂરિયાતની ખેંચ છે, લોકોને પૂરતું મળતું નથી,
અસમાનતા છે. શું બોલવું અને શું લખવું એના પર જાતો
છે, ધર્મ ઉપર પ્રતિબંધ છે, ટ્રેનમાં અને મોટરમાં મક્ત મુસાફરો
કરવાની હોય છે, લોકોમાં મક્ત ખાવાનું મળે છે, દરજી મક્ત
કપડાં સીધી આપે છે, હળમ મક્ત હળમત કરે છે,
કારખાનાંમાં નોકો આવે એ મજૂરો વહંચી દે છે વગેરે અનેક
ખ્યાલોથી અનેક વ્યક્તિઓ ભરપૂર હતી અને અમને ખબર હતી
કે ભારતમાં અમારે આ પ્રશ્નોના જવાબ સાથે જવાનું છે; એટલે
અમે આગેવાનોને મળ્યા અને કોઈની આગેવાની વિના લોકોને
પણ મળ્યા.

અમારે ફિન્લેન્ડની ધરતી વટાવી સોવિયેટ જમિ આવી
ત્યારે અનેક પ્રશ્નો કરવાની હઠ્ઠા થઈ, પણ જવાબ આપનાર
કોઈ કેબીનમાં હતું નહિ.

લેનિનગ્રેડમાં શહેર જેવા નીકળ્યા. હારબંધ વિશાળ મકાનો
હિમાં હતા. અમારા અનુવાદકને પૂછ્યું : “આ કોનાં મકાન ?”

‘સરકારી.’

હરા આમળ ગયા. વસવાટનાં મકાનો આખ્યાં. અમે પૂછ્યું
‘આ મકાનો કોની માલિકીનાં છે?’

જવાબ : ‘મ્યુનિસિપાલીટીનાં.’

અમે અનુવાદકને પૂછ્યું : 'તમારું મકાન કયાં છે ?'

તો એક રફાટનું નામ આપ્યું.

'તમારી માલિકાનું છે ?'

અને એ દર્મી પડ્યો. લેનિનમેડમાં તમે જેટલાં મકાનો જુઓ તેમાં એક પણ ખાનગી માલિકાનું નથી.

આવું જ મોરકોમાં હતું. શહેરોમાં અંજન માલિકાનું મકાન એકે નહોતું. મોરકોની રેલ્વેસ્ટેશનમાં એકા એકા એક વિકાન બહેનની આવકની વાત નીકળી. તેમને પૂછ્યું : 'તમને શું પગાર મળે છે ?' તો કહે 'માસિક ૨૦૦૦ રૂપિયા.'

'ખીજ આવક ખરી ?'

'હા, રેલ્વેના નાટકમાંથી પણ થોડું ધાતું મળે છે.'

'કેટલું મળે છે ?'

'બધું થઇને મારા અધિકારીને મળે છે તેનાથી સવાય.'

'એ પૈસાને શું કરો ?'

'જેંકમાં જમા કરીએ.'

'સરકાર કયાં મુધી જેંકમાં રહેવા દે ?'

'મને તેવડી રકમ જેંકમાં જમા કરાવી શકાય, સરકારને તેની સાથે નિઃશ્ચય નથી.'

'તો તો જેંકમાં ખૂબ મોટી રકમ થતી હશે !'

અને એ બહેન અમારા પ્રશ્નના ગાંડપણ સાથે ખડખડાટ હસી પડ્યા અને આશ્ચર્યથી એમની સાથે જોધુ રહ્યા.

એ બહેને મબલકમાં કહ્યું : 'પૈસા એકઠા કરીને અમે શું કરીએ ?'

‘ખપ લાગે ને ?’

‘શેમાં ખપ લાગે ? અમે કદી બેકાર બનીએ નહિ. સરકાર કામ આપવા બંધાયેલી છે. ન્યાં કામ કરીએ છીએ તે લોકો અમને મકાન પૂરાં પાડે છે. માંદ પડીએ તો વિના ખર્ચે વૈદ્યકીય સારવાર મળે છે. સામાજિક વિમાનાં પ્રિમિયમ સરકાર તરફથી ભરપાઈ થાય છે. સ્કૂલની ફેવલ્ટીનું કાંઈ ખર્ચ હોતું નથી. ચડતા પગારે રમઝો મળે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં પેન્સન મળે છે. વૃદ્ધાવસ્થા પછી હોય છે. લગ્નવરમાં કાંઈ ખર્ચ હોતાં નથી. તો પછી પૈસા કોના માટે બેંકમાં જમા રાખીએ ?’

‘પૈસા વધે તેનું શું કરો ?’

‘શું કરો ? જાહુ તો ગામડાંમાં એક સમર હાઉસ લઈએ. મોટર વસાવીએ.’

‘એ ખાનગી રીતે વસાવી શકાય ?’

‘હા, સમર હાઉસ અમે ખાનગી વસાવી શકીએ. મકાનમાં રેડિયો અને ફરનીચર પર પણ અમારી માલિકી. બેંકમાં જે રકમ જમા હોય તેની માલિકી પણ અમારી. પરંતુ, જેના કરતાં જાહેરમાં રેસ્ટ હાઉસ, રમત ગમતના સ્ટેડિયમ અને બીજી જાહેર સવલતો એટલા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે કે અમારી અંગત સગવડો કાંઈ વિસાતમાં નથી.’

ટરખાઇન ફેક્ટરી જોઈ. મોસ્કોમાં જુગર્જરેલે જોઈ. આ બધું સરકારની માલિકીનું. પણ ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર તો સરકાર નિયમન રાખે જ ને.’

કિરોવ યિયેટરમાં બેલે જોયું. જોપનએર યિયેટરમાં કેટલાંક દર્શ્યો જોયાં. કિવ અને સ્તાલિનાબાદમાં ચલચિત્રો જોયાં. આ બધું કાણ ચલાવે છે એમ અમે પૂછ્યું.

આપણા સાયર્જનિક કુવાની ગરગડી કેટલાય દિવસથી કિચૂડ કિચૂક રહ્યા કરે છે. કહે છે મારું તેલ ખૂટી ગયું છે, હું ઘસારાના તાપથી બળી મરું છું, મને કોઈક છાંટો તેલ તો હિંગો ! તમે મારું રહ્યું કાને નહિ ખજો તો એક દિવસ કોઈને કહ્યા વિના હું ઘસારા ઘસાઈને કુવામાંજ પડતું મૂકાશ.

ગામની પરબડી જાહેરની : એટલે એ ઠાઠની નહિ એને ધાંભિતો પડું પડું થયો હોય તો પણ એના સામે કોણ જુએ ?

ગામનું તળાવ જાહેરનું : એના ઓવારા પર ગાળ ભરાઈને કાદવ કીચડ કે કચરો થાય છતાં એ કાદવાનું કામ કોણ કરે ?

આ સ્થિતિ આજે આપણાં જાહેર સ્થળો, જાહેર ચાંને તથા જાહેર કામોની થઈ ગઈ છે."

જ્યારે સોવિયેત યુનિયનમાં બધી જ વસ્તુનું સરકાર સંચાલન કરે અને તેની યોજના મુજબ બધું ચાલે જાય. લોકો કામ કરે આજસ મરડે નહિ. આ બધું ચાલે છે કઈ રીતે ? આ કોણ ચલાવે છે ? આ સરકાર શું છે ? કોઈએ કહ્યું કે તેનો જવાબ તમને "ટ્રેડ યુનિયન" વાળા આપશે.

જુલાઈની ૮ મી તારીખની એ બપોર હતી. મોસ્કોમાં આવેલા મધ્યસ્થ ટ્રેડ યુનિયન મંડળનું વિશાળ મકાન હતું. તેની જુદી જુદી શાખાના હોદ્દાઓ હાજર હતા. સોવિયેત યુનિયનના બધા વ્યવસાયની જવાબદારી આ ટ્રેડ યુનિયનો છે. વ્યવસાયનું સંચાલન આ મંડળ દ્વારા ચાલે છે.

જેને સરકાર કહેતા હતા તેના ખર્ચા તરીકે આ મંડળો કંઠી શકીએ. મોસ્કોની યુગોમા હોટેલમાં જે હજાર બહેનોએ

હજમત કરી તેને અને સરકારને શી નિશાન ? એક હજમ-
મતના જે રૂપીઆ લે તો આ રકમ પોતાની પાસે નહિ રાખતાં
કાને આપે ? તેની વ્યવસ્થા શી રીતે ને કાણુ કરે ?

યુનિયનના સંચાલક તરફથી ખુલાસા મળતા હતા. જે
વ્યવસાયમાં કામદારો હોય તે પોતાના મંડળો રચે છે. આ મંડળો
તેમના વ્યવસાયનું મંચાલન કરે છે. સરકારની સાથે તેનું ઉત્પાદન,
કામના કલાક, મજૂરોનું વેતન, તેમનું પેન્શન, બાળકોના અભ્યા-
સની વ્યવસ્થા, રહેવાનાં મકાન, અને ખીજી સવલતો અંગે કરારો
થયા હોય છે. તેના વિકાસની ગતિ પણ નક્કી કરવામાં આવી
હોય છે, એટલે હજમ, ધોખી કે કાપડના વ્યવસાયમાં કોઈ સરકારી
પગારદાર નોકર આવીને એની વ્યવસ્થા નથી કરી આપતો,
પણ જેના પરસેવાથી એ વ્યવસાય ચાલે છે તેના પ્રતિનિધિઓ
જ તેનું સંચાલન કરે છે, પણ તેમાં સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે
ડીરેક્ટર હોય છે, જે સરકારી યોજના મુજબ બધું થાય છે,
તેનું ધ્યાન રાખે છે, અને સરકાર તથા કામદારોની કડી બનાવે
રહે છે.

દરેક વ્યવસાયનું અલગ મંડળ હોય છે જ તેમ નથી હોતું.
દાખલા તરીકે ધોખી, હજમ અને ગટરના કામમાં રોકાયેલાઓનું
એક ટ્રેડ યુનિયન હોય છે, ઝાડવાળાઓનું એક અલગ ટ્રેડ
યુનિયન હોય છે. કાપડનાં કારખાનાંઓનું અલગ ટ્રેડ યુનિયન.
તેવી રીતે રાજ્યના જુદા જુદા વ્યવસાયોના ટ્રેડ યુનિયનો
હોય છે.

ટ્રેડ યુનિયનની આ વડી કચેરી હતી. રાજ્યના વહીવટમાં
અને રાજ્યના અર્થકારણ ઉપર આ યુનિયન મહત્વનો ભાગ ભજવે
છે. ટ્રેડ યુનિયન ખીનપક્ષીય સંસ્થા છે તેમ કહેવામાં આવ્યું.

જવાબ : ધારો કે ગ્લાસના એક કારખાનામાં એક મજૂર તેની પાળીમાં ૩૦ ગ્લાસ પેદા કરી શકતો હોય. તેટલી તેની શક્તિ હોય. તે મુજબ એક ગ્લાસનો એક રૂબલ દરાવ્યો હોય, તો ૩૦ ગ્લાસ સાંજ પડ્યે બનાવીને ૩૦ રૂબલ મેળવે. જો તે કાર્યદક્ષતા અને મહેનતથી ૩૦ થી વધુ ગ્લાસ પેદા કરે તો ૩૦ ઉપર વધુ જેટલા ગ્લાસ પેદા કરે તેના ઉપર તેને દોઢી રકમ મળે, એટલે કે દોઢ રૂબલ મળે. તેથી તે હંમેશા વધુ પેદા કરવાની અને વધુ રકમ મેળવવાની કોશીશ કરવાનો.

પ્રશ્ન : “ આ પદ્ધતિએ દેશની આવકને શી અસર પડેલી છે ? ”

જવાબ : ૧૯૧૩ થી ૧૯૪૦ સુધીમાં રાષ્ટ્રની ૧૩ ટકા આવક વધી. ૧૯૪૭થી ૧૯૫૧ સુધીમાં રાષ્ટ્રની ૨૭ ટકા આવક વધી છે. ૧૯૫૧ થી ૧૯૫૫ સુધીમાં રાષ્ટ્રની ૬૦ ટકા આવક વધી છે.

પ્રશ્ન : “ કામદારોને નફામાં ભાગીદારી કેટલી મળે છે ? ”

જવાબ : “ સુડીવાદી દેશો જેવું બોનસનું ધોરણ અહીં આ નથી. અહીં ખાનગી માલિકી નથી, એટલે ખાનગી નફો નથી. નફામાં ભાગીદારી હોતી નથી.

પ્રશ્ન : દરમાયાનું ધોરણ જણાવશો ? ”

જવાબ : અમારે ત્યાં દરમાયાનું પણ આયોજન થાય છે. તેના આદિ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ભારે ઉદ્યોગોમાં વધુ દરમાયો મળે છે. હળવા કામમાં ઓછો દરમાયો મળે છે. ખાણ ઉપર કામ કરવું, યંત્રો બનાવવાં, તેલ કાઢવાના કામ ઉપર રોકાવું તે ભારે કામ ગણાય છે.

પ્રશ્ન : “ પેન્સન આપવામાં આવે છે ? ”

જવાબ : “ હા, જી. ભારે ઉદ્યોગોમાં ૨૫ વર્ષ કામ કરનારને ૫૦ વર્ષે પેન્સન મળે છે, અને હળવા ઉદ્યોગમાં ૨૫ વર્ષ સુધી કામ કરનારને ૫૫ વર્ષે પેન્સન આપવામાં આવે છે. કેટલાક કિસ્સામાં ૬૦ વર્ષ પણ હોય છે.

પ્રશ્ન : “ કેટલું પેન્શન આપવામાં આવે છે ? ”

જવાબ : “ મળતા દરમાયાના ૫૦ ટકા ”

ટ્રેડ યુનિયનના ચેરમેનો એક પછી એક ઊભા થઇને જવાબ આપતા હતા. પગાર બાબત એક જવાબ આપે, વિમા બાબત બીજા ચેરમેન જવાબ દે. કામના કલાક અને નીતિના પ્રશ્નોની ત્રીજા ચેરમેન છજીવટ કરે. અમારી પ્રશ્નોત્તરી અટપટી હતી, કેટલીક પ્રાથમિક પણ હતી, છતાં ખૂબ ધીરજથી સતત અઢી કલાક જવાબો અપાયા, જરા પણ થાક્યા વિના.

અને અમે વિદાય લીધી.

સમાજવાદી રચના કેમ ચાલે છે તેનું દર્શન સ્પષ્ટ થયું. પરંતુ સીતમ મોવતારી અમારા મનમાં કેમેય બેસતી નહોતી. ભારતમાં નારંગી લેવા જઇએ તો મળતી બે આલમની મળે. અહીંઆ એક રોલમાં તેની કિંમત લખેલી હતી ચાર રૂપિયા. (ત્યાં કિંમત રૂબલમાં લખેલી હતી. ભારતના રૂપિયા ૧૧૫-૮-૦ બરાબર ૧૦૦ રૂબલ ગણાય છે. ૧ પાઉન્ડ બરાબર ૧૨ રૂબલ ગણવામાં આવે છે. એટલે અહીંઆ રૂબલના બદલે રૂપિયાની અંદાજ ગણતરી કરવામાં આવેલ છે, જેથી વાંચનારને તેનો તાત્કાલિક ખ્યાલ આવે). તરસ લાગે અને પાણી જડે નહિ. પૈસા ખરચી બજારમાં જો લેવા જઇએ તો પાણીના બદલે રૂ. ૧-૨-૬માં સોડાની બાટલી પીવા મળે.

મોટી કોલેજના

પ્રિન્સિપાલ ૬૦૦૦ ૧૦૩૬૫-૦-૦

શિક્ષક ૧૦૦૦ થી ૩૦૦૦/૧૧૫૫-૦-૦ થી ૩૪૬૫-૦-૦

પ્રોફેસર ૧૫૦૦ થી ૨૫૦૦/૧૭૩૨-૮-૦ થી ૨૮૮૭-૮-૦

સામાન્ય મજૂર ૬૦૦ થી ૨૫૦૦/ ૬૬૩-૦-૦ થી ૨૮૮૭-૮-૦

ઝાડુ વાળનાર ૬૦૦ થી ૧૦૦૦/ ૬૬૩-૦-૦ થી ૧૧૫૫-૦-૦

વિમાની પાયલોટ ૪૦૦૦ ૪૬૨૦-૦-૦

મોટર ડ્રાઈવર

કક્ષા ૧ ૧૫૦૦ ૧૭૩૨-૮-૦

મોટર ડ્રાઈવર

કક્ષા ૨ ૧૦૦૦ ૧૧૫૫-૦-૦

મોટર ડ્રાઈવર

કક્ષા ૩ ૮૦૦ ૬૨૪-૦-૦

ટ્રેન્સપોર્ટ કાર-

ખાનાનો કામદાર ૬૦૦ થી ૩૦૦૦/ ૬૬૩-૦-૦ થી ૩૪૬૫-૦-૦

હોઝીયરી કાર-

ખાનાનો કામદાર ૫૦૦ થી ૮૬૦/ ૫૭૭-૮-૦ થી ૧૦૨૩-૬-૦

એક ટ્રેક્ટર યુની-

અનના ચેરમન ૧૮૦૦ ૨૧૦૬-૦-૦

રશિયન કુટુંબ સામાન્ય રીતે દંપતી અને બાળકોનું બનેલું હોય છે, એટલે એક ઘરમાં બે જણ કમાનાર હોય છે. કામના જથ્થા પ્રમાણે ૭૫ ટકા ઉદ્યોગમાં હોય છે એટલે જે ઉમેદવાર કામ શરૂ કરે ત્યારે નિષ્ણાત હોતો નથી તેને ૫૦૦ થી ૭૦૦ રૂપીયા મળતા હોય છે, તે નિષ્ણાત બનતાં ૧૭૦૦ થી ૨૪૦૦ રૂપીયા સુધી પગાર મેળવી લેતા હોય છે.

નિષ્ણાત જનવા મારે સ્વયંશાળાઓ હોય છે. દિવસે ઉમેદવાર તરીકે કામ કરે અને સાળે તાલીમશાળામાં જાય.

ગાકુવાળાની કલ્પના આપણે ત્યાં છે તેવી સોષીએત સંઘમાં નથી. યંત્ર ગાડીઓથી ત્યાં રસ્તા સાફ થાય છે. ગટર મેલુ લાક જાય છે. ગટર સાફ કરનારાનો દરમાયો બારે કામમાં મૂકાયો છે, એટલે તેને ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ રૂપિયા સુધી મળતા હોય છે.

જેમને ગરમીમાં, જોખમી ઉદ્યોગમાં, ખાણમાં અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કામ કરવનું હોય છે તેમનો દરમાયો વધારે હોય છે. મધ્યમ વર્ગમાં કારકુનીનું કામ હંમેશા ઓછી આવક આપતું હોય છે. શિક્ષક કરતાં ત્યાંનો મિલ મજૂર સારી રકમ મેળવી શેતો હોય છે.

સોવિયેત સંઘમાં સારામાં સારી રિયલિ લેખકો અને કલાકારોની હોય છે. અલગલગ આવક તેમને ચાલી આવતી હોય છે. કોઈ ભારતીય રશિયામાં જાય અને પોતાને લેખક કહે તો લોકો માને કે બારે તપંગર માણસ આવ્યો છે.

એક નવલિકા છપાય તેના રૂ. ૧૭૩૨ થી રૂ. ૮૦૮૫ સુધી મળે છે.

નવતરકવિની કવિતા છપાય તો તેની એક કડીના આદ રૂ.૧૯. રૂ. ૬-૪-૦ મળે. અને થી. ઉમાશંકર કે સુદરમ જેવાની કવિતા છપાય તો તેની એક કડીના રૂ. ૨૩-૨-૦ મળે. દૈનિક સમાચાર પત્રનું એક પાનું બરાબ તેટલી મેટરનું નવલિકા સિવાયનું અન્ય લખાણ લેખક આપે તો તેટલી જગ્યાના તેને રૂ. ૧૩૩૨-૮-૦ મળે છે.

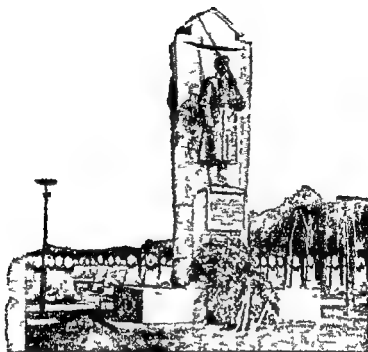
પણ અમે જોયું કે જેમ સોવિયેત સંઘમાં પ્રાથમિક જરૂરીયાત સસ્તી મળતી હતી તેમ હયાં બીજી બીજી વસ્તુ ખરીદતાં માણસો

સારી સામગ્રી એક દિવસમાં ખપી જવા કાબેલ હતી. ઠરકસર અને મુડીની જમાવટની જરૂર નહોતી. ધનનું મૂલ્ય જેવું અન્ય દેશોમાં છે તેવું મૂલ્ય નવા સોવિયેત નાગરિકના મસ્તકમાં નહોતું.

સોવિયેત રશિયામાં અમારે ઘણું જોવાનું હતું, તે પૈકી ત્યાંની અર્થરચનાનું ચિત્ર પણ હતું. જેને સંપૂર્ણ રીતે જાણી ક્ષીધાનો દાવો નથી, પરંતુ કોઇપણ પૂર્વગ્રહ વિના અમે એ દેશમાં ગયા હતા. ભિન્ન ભિન્ન રુચિની વ્યક્તિઓ અમારી સાથે હતી. ત્યાંની મોટીગોમાં જે પ્રશ્નોત્તરી થતી તે ઘણી આકરી હતી. સોવિયેત સંઘના ભાઈઓની રિયલિસ્ટ સાક્ષીના પીજરામાં મૂકાવા જેવી થતી હતી.

મોસ્કો અમે છોડ્યું, પણ સ્ટાલિનાબાદથી પાંછા દરવાના હતા, તે પહેલાં અમારી પાસે સોવિયેત અર્થરચનાનું ચિત્ર હતું અને તેની જુમિકામાં તેના પ્રશ્નો સમજવા સરલ થતા હતા. ત્યારે અમારા ભિન્ન એક્ષીશે વને એની મિલકત ઉપર અમે પ્રશ્ન પૂછતાં ત્યારે જવાબ આવતો કે એ મિલકત મારી નથી સમાજની છે. એ ધૂમતો પ્રશ્ન પ્રશ્નાર્થ મટી આજે પૂણું વિરામ થયો છે. હવે અમે એને બંદુ કનડતા નથી.

સોવિયેત રશિયામાં ૧૯૫૦ માં તેને લશ્કરી ખર્ચ બજેટના કુલ ખર્ચનાં ૧૯ ટકા હતો. ૧૯૫૭ માં ૧૬ ટકા થયો છે અને ૧૯૫૮ માં ૧૫ ટકો ખર્ચ થયો છે.

[૧૪]

એવું કરો કે લડાઈ ન થાય

બહુ દિવસો પહેલાંની વાત નથી

ભોરકોના સ્ટેશને આવીને અમારી ગારી ઉભી રહી
 એવિયેત યુનિયનના પાટનગરના ભાઈ-બહેનો અને બાળકોની
 હા સ્ટેશન બહાર જામી હતી એક જગ્યા પ્રવચન માટે પસંદ
 કરવામાં આવી હતી. બાળના સાહિત્યકાર સચિનસેન ગુપ્તા
 તેમજ પ્રવચન ભોરકોના સડેરીઓ સમક્ષ આપતા હતા.

બાપણે સાંભળીને અમે થાકી ગયાં હતાં. પ્રવચનોમાં સમય ગાળવાથી લોકોની સાથે સંપર્ક કરવાનો સમય અમને નહોતો રહેતો તેથી જનસંપર્ક કરવાનો પહેલો પ્રયોગ મેરકોમાં જ અમે કર્યો. અમારા પ્રતિનિધિમંડળના બાઇઆથી છૂટાં પડી બહાર આવીને અમે ઉભાં; સાથે ઉપામેન અને વજુબાઇ મહેતા પણ હતાં.

મેરકોના રેશન બહાર અમે ઉભાં રહ્યાં જરા દૂર પ્રવચનો ચાલતાં હતાં. અમને જોઇને લોકોનું ટે.ગું એકઠું થયું. ઉપામેનના કપાળમાં પસા જેવડા ચાંદ્રો હતા. એક બહેને આવીને પૂછ્યું : “આ શું છે ?” અંગ્રેજી, ગુજરાતી, અને હિન્દીમાં સમજાવવા અમે કોશિશ કરી પણ તે લોકો તો સમજ્યાં નહિ લોકોનો સંપર્ક અમને મળી ગયો, પણ બાપા મળી નહિ. એક માતા એક બાળકને લઇને ઉભી હતી-એને રશિયનમાં અમે પૂછ્યું : “આ બાળકનું નામ શું ?”

તો કહે “ચૂરો”

“શી ઉંમર છે ?”

તો કહે “ત્રણ વર્ષ”

અને પછી તો પ્રશ્નોની ઝડોએ વરસી. સહુ રશિયનમાં બોલે. અમે સમજીએ નહિ. અમને એમ લાગ્યું કે રશિયન ભાષાનો પ્રયોગ કરવા જતાં રોઝડી તો થઇ. ત્યાં એક બહેન આવી ચડ્યાં, તે અંગ્રેજી બોલતાં હતાં. જે દ્વારા જોડી તેમને કહ્યું કે “હવે આમને અમારી વાત સમજાવો.”

પ્રથમ વાત એ કરી કે અમે બાંગ્લુ વૃક્ષ રશિયન બોલી શકીએ છીએ, પણ સમજતાં નથી.

આ પછી અમારો વાર્તાલાપ ચાલ્યો.

એક બાઇએ પૂછ્યું : “તમે રશિયન કેમ નથી જાણતા?”

જવાબ : “અમે શીખ્યાં નથી.”

પ્રશ્ન : “ભારતમાં શીખવવામાં આવે છે ?”

જવાબ : “ના, છ.”

આ દરમિયાન એક બાઇ બોલ્યા કે અમારી યુનિવર્સિટી તો હિન્દની ભાષાઓ શીખવે છે.

જવાબ : “અમે પણ રશિયનને હવે દાખલ કરવાના છીએ.”

ત્યારે તો આવી વાતની ખતર નહોતી, પણ હવે એ કથન ખરું પડતું જાય છે.

એ પછી એ લોકોને અમે સવાલ કર્યો :

પ્રશ્ન : ભારતમાં તમે કોને ઓળખો છો ?

જવાબ : પંડિત નેહરુને.

પ્રશ્ન : ખીન કોઇને જાણો છો ?

જવાબ : રવિન્દ્રનાથ ટાગોરને.

પ્રશ્ન : ખીનું શું જાણો છો ?

જવાબ : ભારત શાંતિ માટે ખૂબ મહેનત કરે છે એ.

આ દરમિયાન એક બહેન આગળ આવી; તેણે પૂછ્યું :

પ્રશ્ન : “રશિયન લેખકોને તમે વાંચ્યા છે ?”

જવાબ : “હા.”

પ્રશ્ન : “કયા લેખકો ?”

જવાબ : “ટોલ્સ્ટોય, એખોવ, ગોર્કી.”

પ્રશ્ન : “નવા લેખકોમાંથી કોઇનાં પુસ્તક વાંચ્યાં છે ?”

અમે મૌન પાળ્યું.

સોવિજેત યુનિયનમાં આ રીતે અમારો જનસંપર્ક વધતો આવ્યો. ત્યાં જઈએ ત્યાં ટોળે-વળી લોકો આવનાં હોય. અમારી સાથે વાતચીત કરવા નવરા હોય. લેનિનગ્રેડ કરતાં મોસ્કોના લોકો જરા અકકડ હતા, પરંતુ એકવાર વાતચીત શરૂ થાય તે પછી તો લાગતું હતું કે માનવી તો જયે એકસરખા જ છે.

મોસ્કોની યુનિવર્સિટીને ૩૫ માળ છે, ૬૦૦૦ ઓરડા છે. તેમાં ૨૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થી બેઠે છે. ૨૫૦૦ પ્રાધ્યાપકો બેસાવે છે. એક સવારે અમારો સારો ચે કાફલો એ યુનિવર્સિટી જોવા ઉપડ્યો. આકાશનાં વાહાણોઆમાં જાણે હમણાં ગુપ્ત યર્ધ જશે તેવું પિરાટ-કાય મકાન આવીને ઉભું રહ્યું. અમારી બસ જિંમી રહી ને અમે ઉતર્યાં. સામસામાં બાર જેટલાં લીફ્ટ ઉપર જતાં હતાં. પ્રારંભમાં એક મધ્યસ્થ ખંડમાં અમને લઈ ગયા. ત્યાં મોસ્કો યુનિવર્સિટીની સામાન્ય હકીકત આપવામાં આવી.

જુલાઈની ૬ મી તારીખ કિદાય જીવનમાં વાદગાર રહેશે. છેક છેલ્લે માળ અમે સહુ સાથે-ચડ્યાં. ત્યાંથી મોસ્કો શહેરની રચના જોઈ. એક સ્થળે કલકત્તા. યુનિવર્સિટીએ આપેલી બગવદ-ગીતાની ભેટ અને પાંડિત નેહરૂની તસ્વીર જોઈ એ દરમ્યાન લીફ્ટમાં બેસી વચ્ચે કોઈ સ્થળે આવ્યાં. હોસ્ટેલની ઓરડીઓ જોવા રોકાયાં. અમે ત્રણ હતા. એક 'બ' ઇમનાં બારણું ખખડાવ્યાં. એક વિદ્યાર્થીની બહાર આવી. એને અમે કહ્યું કે અમારે તારી ઇમ અંદરથી જોવી છે. બાપા તો ન સમજી પણ ઈશારાથી કંઈક સમજ પડી. ઇમ જાંઘને અમે બહાર નીકળ્યા તો અમારા બધા સાથીદારો આવ્યા ગયા હતા. ક્યાં ગયા હશે? અડધી તેમને શોધવા પંદર મિનિટ પ્રયાસ કર્યો. જેમ શોધવા આગળ ફરીએ તેમ અમે જ ગુંચવાતા જઈએ. અમે કેટલાંકે માળે અને કઈ દિશામાં ઉભા છીએ તે જ પરિભ્રમણથી વિસરાઈ ગયું. એક

બહેનને વિનંતી કરી કે જ્યાં ભારતીય પ્રતિનિધિઓ હોય ત્યાં અમને લઈ જાઓ! તે શું સમજી હશે તે ખબર નથી, પણ પછી તો આગળ એ બહેન અને પાછળ અમે. દશ મિનિટ પછી ખીજા બે ગ્રંથુ ભાઈ-બહેન આ સ્વયં ભોમિયા બહેનને મળ્યાં. તેમણે પૂછ્યું—“શું છે?” સ્વયં ભોમિયાએ રશિયનમાં જવાબ આપ્યો અને એ અમારી દયા ખાઈને સાથે જોડાયાં, વખત ઠીક ઠીક ચાલ્યો ગયો. પણ ૩૫ માળ અને ૬૦૦૦ એરડાવાળા મોટા નગર જેવડા આ મકાનમાં અમારા ભાઈઓ ક્યાંઈ જડ્યા નહિ. થાકીને છેવટે અમને રેન્જેરો તરફ લઈ ગયાં. અમને કહે નારતો કરો! પણ અમે નારતાના ભૂખ્યા તો નહોતાં જ, બહાર બસ આવી ન જાય એટલે તેને મેજરીને શેકવાની ભૂખ હતી.

છેવટે બહારનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. પૂરી પિરુલીસ મિનિટે અમે દરવાજા બહાર નીકળ્યાં એ વેળા અમને મદદ કરનાર સમુદાય પચીસ-ત્રીસનો તો થઈ ગયો હશે બહાર અમારી બસો ઊભી હતી. અમે નિર્ગતનો દમ એ ચ્યો. હવે કોઈ કહે કે મોરકો યુનિવર્સિટી બહુ વિશાળ છે તો તેનું પ્રમાણ અમારે શોધવા જવું પડે તેવું રહ્યું નહોતું. કોઈ કહે કે યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ લલા અને મદદશીલ છે, તો અમે તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવ્યો હતો. ભારતીયજનો તરફ તેમનો ઉમળકો એ અવર્ણનીય હતો.

યુનિવર્સિટી બહાર એટલે અમે ખેડાં. ફરતા સડું ઉભા રહ્યાં. એક અગ્રેજી જાણતા બહેન આવી ચડ્યાં. રશ્મીતરી ચાલી. ક્યાંથી આવો છો? કેટલા દિવસ રહેશો? ભારત અમને ગમે છે. રાજકપુર શું કરે છે? રાજકપુર તમારી સાથે છે?

અને કોઈએ કહ્યું : આવારાના ગીત ગાઓ. સડું અમને વળગી પડ્યા. “ના બસ, ગાઓ અને ગાઓ.” અમને તો

તો કહે "ના."

"તો કેમ રહે છે?"

જવાબ : "લડાઈમાં એના ત્રણ જીવાન દિકરા મરી ગયા છે. આજે આ દુનિયામાં પુત્ર પરિવારથી એ સાવ પરવારી એકો છે."

ભારતીય ભાઈ-બહેનોને લખતે બસ ઉપડી. એ વૃદ્ધનાં ડૂસકાના પડધા, બસનો કવનિ પાડી રહ્યો હતો. આજે પણ શાંતિ ઝંખતા એ વૃદ્ધનાં ડૂસકાના પડધા આકાશની દરેક દિશાએ જાયે પાડી રહી છે.

મોરકોની યુવોપા હોટેલમાં મોરકોવાસી જવાબેન-રોય મળવા અ બ્યાં. તેમને અમે પૂછ્યું : પંડિતજીને રશિયાએ કેવું માન આપ્યું? અમારા પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર આપવાના બદલે તેમણે કહ્યું :

"પંડિત નેહરૂને જોવા મારી ગાડીમાં હું પણ નીકળી. સાંઈએ મોરકો બહાર નીકળી પડ્યું હતું. રસ્તા ઉપર મારે ગીરદી હતી. ચાલતા લોકો સ્તિવાય કોઈ વાહનને પસાર થવા દેતા નહોતા. પગે ચાલનાર લોકોએ વાહન યંભાવી દીધા હતા. મારી મોટરને પણ યંભાવી. અંદર બેયું કે ભારતીય બેનની ગાડી છે એટલે એને પસાર થવા દીધી. પંડિતજી તો ચહેલા પસાર થઈ ગયા હતા. મોંડા આવનાર લોકો નિરાશ થયા. તેમણે અમારી ગાડી બોલ. પંડિતજી નહિ તો છેવટે તેમના દેશની પુત્રીને ફૂલ-ગજરા ધર્યાં. મારી ગાડી ફૂલ-ગજરાથી ભરાઈ ગઈ."

પંડિતજીના આવી ગયા પછી અમે મોરકો પકોંચ્યા હતાં. લોકોના હિમાગમાં હતું તેમની મુઠાકાત લહરો લેતી હતી શાંતિને

જંખતા દેશનો ફિરસ્તો મુલાકાત લઈ ગયો હોય તેના પડધા ઠેર ઠેર પડતા હતા. 'રસી હિન્દી બાઈ બાઈ' ના સ્વરો ચારે દિશામાંથી હજુએ ઉડતા હતા.

મુકેશનના પાટનગર કીચમાં કુદરત તો રણિયામણી હતીજ, પણ કુદરતની ખખર પડે તે પહેલાં ખીલેલાં ગુલામનાં ફૂલ સમાં લોકોનાં ચહેરા અને ફિલનો પરિચય થયો. સ્વાગત માટે મોડું જુથ આવીને ઉભું હતું. પાસે આવીને વાતચીત કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. એ વેળા અમે પણ અમારો પ્રયોગ કર્યો. એક ભાઈને પૂછ્યું :

“કકાયા પ્રોફેસ્યા ?” (તમે શું કામ કરો છો ?)

આસપાસ ઉભેલાં ભાઈ-બહેનો ખુશ થયાં. તે લોકો સમજ્યા કે અમે રશિયન ભણીએ છીએ. તેમણે શું ઉત્તર આપ્યો તે ખખર ન પડી. કેટલાકે ધંધાનાં રશિયન નામ ભણ્યાં હતાં તે આ મુજબ હતા.

ગુજરાતી નામ		રશિયન નામ
શિક્ષક	—	ઉચીચીય
લેખક	—	પિયાચીલ
મજૂર	—	રજુચી

વગેરે, વગેરે, અને અમારા જ્ઞાન પૈકી કોઈ રશિયન શબ્દ એ ભાઈ પાસેથી નીકળ્યો નહિ. એ પછી તેણે નિશાનીથી સમજાવવા કોશિશ કરી અને અમે પૂછ્યું : “વેદા” એટલે પાણી. અને હથેલી મારવાનો નિશાની કરી તેની સફેદ ટોપી બોધી. સૂચ્યું કે કદાચ તે ખવાસી હશે, અને તે સાચું પડ્યું.

અમારાં મનમાં એમ તો થયા જ કરતું હતું કે ૫ દેશી
ઓની સાથે આ લોકો આટલી મિત્રતાથી વાતચીત કરવાની
કોશિશ શા માટે કરે છે ? પણ બીજી બાજુ વિએટનામ અને
ધતર દેશના લોકો હતા, તેમની સાથે આ લોકોને ભારતીય
નૅટલી નિરૂપત નહોતી.

કીવમાં અમારો ઉતારો ગામની મધ્યમાં એક હોટેલમાં
હતો. હોટેલ બહાર અનેક છોકરાં છોકરી એકઠાં થયાં હતાં
તેમાં એક તેર વર્ષનો વિદ્યાર્થી યૂરો અમને કીવના રેશનેથી જ
બટકાઈ પડ્યો હતો. તેનું ભાંગ્યું તૂટ્યું અંગ્રેજી અમારી સાથે
કડીરૂપ બન્યું હતું.

સવારે એને મળવા આવવાનું કહ્યું હતું. ઉઘડતી સવારે
તે અને તેનો એક મિત્ર હોટેલ બહાર રખડતા હતા. ઉપર
આવવાની તેમની હિંમત આસતી નહોતી. બે કલાકમાં ઉપામેનની
મિત્ર બની ગયેલી ત્રણ બહેનો પણ ઉભી હતી. ફીન્લેન્ડમાં અમે
છૂટથી ફીન કુટુંબોમાં ગયાં હતાં ને તેમની રહન સહન જાણી હતી.
આવી તક સોવિએત યુનિયનમાં અમને બહુ ન મળી. કાર્યક્રમ
પણ એવો રહ્યો અને લોકોની ટેવ પણ એવી ચોકસ પ્રકારની રહી.

આ નાના મિત્રોનું ઘર ક્યાં હશે તે જાણવાની ઇચ્છા
થઈ તો તેમણે જવાબ આપ્યો કે પુરિકન રફીટમાં. આ પુરિકન
રફીટ ક્યાં આવી હશે ? તો કહે નજીકમાં જ છે. અમે કહ્યું—
“આલો ત્યારે જઈએ.”

આગળ અમારા આ છ નાના મિત્રો અને પાછળ અમે
ચાર પુરિકન રફીટમાં પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી એ નાનકડી બહેનના
ઘેર પહોંચ્યાં. એ લતામાંથી બધા લોકો બહાર નીકળ્યાં આવ્યાં. રસ્તા

એવું કરો કે લડાઈ ન થાય ।

[૧૫૯]

ઉપર વરમાદ પડવો શરૂ થઈ ગયો હતો. અમારે નિવાસ ઉપર પહોંચ્યું મુસ્કેલ બન્યું. એટલામાં અંગ્રેજી જાણતી એક બહેન આવી ચડી. તેણે નાક ચડાવીને પૂછ્યું :

“કેમ એકલા બહાર નીકળ્યાં ?”

જવાબ : “એમ ઇચ્છા થઈ આવી.”

એ બહેન : “જૂલા પડશો !”

જવાબ : “આભાર.”

ક્યારે આવ્યાં છો ? ક્યાં જવાનાં છો ? કેટલાં ભારતીય બાઈ-બહેનો છો ? એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા. વરસાદ બંધ પડ્યો એટલે અમે નિવાસ પર પહોંચી ગયાં.

કીવની હોટલમાં જ બહેનો પીરસતી હતી. ૩૦ થી ૩૫ વર્ષની તેમની વય હશે. પોતાને ઘેર પીરમતી હોય તેટલો આમ્રહ કરી કરીને જમાડતી હતી. અમે રખે જૂખ્યા ઉઠશું તેની તેમને ચિંતા રહેતી. આ બહેનોની આંખોમાંથી ભારોભાર ભાતુભાવ નીતરતો હતો. અમારે પ્રાગ તરફ જવાની માહિતી સમય થયો. આજે સોવિયેત જૂમિને સલામ કરવાની હતી. અમારા નેતા અને અમે, અમને પીરસનાર જ એ બહેનોની રજા લેવા ગયા. (અહીંયા નોકર અને મેનેજર કે શેઠ જેવા સંબંધો હોતા નથી. કામગીરી જુદી હોય છે, પરંતુ તેનાથી સામાજિક દરજ્જો ઉચો નીચો હોતો નથી) એ બહેનોની આંખો ‘આવજો’ કહેતાં આંસુથી હિમરાઈ ગઈ.

શા માટે ?

એ જ એ બહેનોના પતિ ગઈ સદાઈમાં સદાને માટે આંખો વીંચી ગયા હતા. અને અમે એવા દેશમાંથી આવ્યા હતા કે

ન્યા ભારત અને પંડિત નેહરુ લગાઇ ન થાય તેના માટે આકાશ-
પાતાળ એક કરે છે. એ દેશના ભાઈઓને જમાડનાં આ
બહેનોની આંખોમાંથી આંસુ ટપકનાં હતાં. એ બહેનોનાં અંતર
એવું બોલતાં હતાં કે હવે એવું કરો કે માઈ નારી અકાળે
ધિધયા ન બને, અને હૈયાને દારનારી શાંતિનો પેગામ દેનાર
દેશનાં ભાંડુથી વિખૂટી પડતી આ બહેનોની આંખોમાંથી આંસુની
ધારાઓ વહી રહી.

લેનિનગ્રાદ શહેર અને વિસ્તારમાં બધા મળી ૫૦,૦૦૦
ઉપરાત મુસ્લીમો વસે છે. લેનિનગ્રાદની મરજીમાં એક સાથે
૧૫૦૦૦ માણસો તમામ પડી શકે તેવી સમ્મત છે.

૧૯૫૮ ના સોવિયેત અંદાજપત્રની કુલ આવક ૬૪૨
અબજ ૯૦ કરોડ રૂબલ છે. તેમાંથી ૪૯ અબજ ને ૯૦ કરોડ
રૂબલ જનતા પરના કરવેરા દ્વારા આવે છે. રાજ્યની બાકીની આવક
કારખાનાઓમાંથી આવે છે. કારખાનાંઓ સમાજની માણીકીનાં
બન્યાં છે એટલે કામદારોનો પગાર, બોનસ વગેરે સમવરોની રકમને
બાદ કરી બાકીની તમામ આવક રાજ્યના અંદાજપત્રમાં લઈ
લેવામાં આવે છે.

ગાંધીજીના ન રખતના સેક્રેટરી
સાથ શ્રી રામનારાયણ પાઠક

કેમલીબાઈ ૨૫ દર
શ્રી લાગુભાઈ શુક્લ

મહે મા નો ને
તાઝીક પોપાક
લેટ ચડ્યો

ભારતનો
પાડોશી

[૧૫]

મોસ્કોથી ત્રણ હજાર માઈલ દૂર અધ્યાનિસ્થાનની સરહદે આવેલા તાઝીકસ્તાન જવા માટે અમે વહેવી સવારે હવાઈ મથક પર જઈ પહોંચ્યાં. હોટેલથી હવાઈ મથક વિસ્તેક માઈલ દૂર હતું. અમારાં ફુલાવિયા તરીકે બાઈ ચેલીશાવ અને જહેન લમારા સાથે આગ્યાં. વીસ જણ એક વિમાનમાં હતાં. સવાનવ વાગે અમારું વિમાન ઉપડ્યું. મોસ્કોના આકાશમાંથી યુનિવર્સિટીનું ગગન ચુંગિત મકાવ જ્યે જ્યે જ્યે હોયે ચડતાં ગયાં તેમ તેમ નાનું થતું ગયું. કેમવિન અને ખીજન મહાલયો, મોસ્કો

નદી અને વૃક્ષરાજીથી વીંટળાયેલા રાજમાર્ગો જોત જોતામાં અદ્રશ્ય થયાં. ધીમે ધીમે નાનાં ગામડાં ને હરિયાળો પ્રદેશ પાછળ જવાં લાગ્યાં અને સૂકો પ્રદેશ શરૂ થયો. ઠંઠાકિસ્તાન પ્રાન્તમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. યુરલ પહાડ અને યુરલ નદી ઓળંગીને અમે યુરાલ્સ્ક શહેરમાં પહોંચ્યાં. નદી, પહાડ અને શહેર ત્રણે સરખાં જ નામનાં હતાં. સાફું હવાઈ મથક, ૨૫ હજારની વસ્તી-વાળું નાનું શહેર. અહીં નદીમાંથી નહેર કાઢી મૂકા પ્રદેશને ફળ પળતાવ્યાં છે. મોરકોથી એક હજાર કિલોમિટરના ઉડ્ડયન પછી અમે અને અમારા વિમાને આરામ અને નાસ્તોપાણી લીધાં. નવા વસાવેલા શહેરની ગાજીમાં કચેકટીવ ફામ આવેલું હતું. મકાનો, રસ્તા વગેરે બહુ નવું અને સુવ્યવસ્થિત હતું. ઘઉં, જીવર અને મકાઈનો અહીં મૂખ્ય પાક થાય છે. લેનિનગ્રેડ અને મોસ્કો છોડ્યા પછી ધૂળ અને સૂકી જમીન અમને આ જગ્યાએ જોવા મળી. અરધા-કલાકના આરામ પછી અમે આગળ આધ્યાં. સાંજના આરને સુમારે અકટોબિન્સ આવ્યું. મોટું હવાઈ મથક, સાફું, વિશાળ અને સુસામિત બોજનગૃહ, આસપાસ સુંદર બગીચો, અને દરવાજા બહાર સ્ટેશન અને વૌરોશિક્ષોવનાં બાવલાં. એક લાખની વસ્તીનું આ મોટું શહેર હતું. આગલા વિમાનમાં ગયેલા મિત્રો અમને અહીં મળ્યાં. બોજન વિધિ પતાવી અમે ફરી ઉડ્ડયન શરૂ કર્યું.

જોત જોતામાં પ્રદેશ બદલાયો ને ઉઝબેકીસ્તાનની હદ શરૂ થઈ. રેતાળ રણનો મૂલક દેખાયો અને સરદરિયા નદીનાં પાણી આયમતા સૂર્ય પ્રકાશમાં ચમકવા લાગ્યાં. આસપાસના રણ પ્રદેશમાં વચ્ચે સરદરિયા નદીને કિનારે ફળદ્રુપ ઝાડપાન આંખને હારતાં હતાં. રાત પડી, અંધકાર ફેલાયો ને આકાશમાં તારાઓ ચમક્યા. ૨૫૦ માઈલની ઝડપે ઉડતાં અમે રાતના દસેક વાગે

ઉત્તમેગીસ્તાનના પાટનગર તારકંદ પહોંચ્યાં. ત્યાં રાત રોકાવાનું હતું.

અમે જમી કારવી સ્વસ્થ થયાં, એટલામાં શહેરમાંથી સાત ગેટરો અમને લેવા આવી પહોંચી. શહેરની ઉડતી મુલાકાત લેવા અમે ચાલ્યાં. એક બાબુ નવું થતું શહેર અને ખીજી બાબુ જૂનું શહેર. એક બાબુ અઘતન ઢબની આવીશાન હવેલીઓ અને ખીજી બાબુ જૂની ઢબનાં, એકા ઘાટનાં નાનાં નાનાં મકાનો. શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક વિશાળ વર્તુળ વચ્ચે રંગ બે રંગી કૂવારો ઉડતો હતો તેની સમક્ષ તાજેતરમાં બધાયેલું એક જબ્બ નાટ્યગૃહ (ઝાપેરા) જોયું. શ્રીમતી ઇન્દીરા ગાંધીના હાથે તે થોડા દિવસ પહેલાં ખુલ્લું મુકાયેલું હતું. તેની અંદરની વિવિધરંગી કલા કારીગરી અને કોતરણી તાજમહાલની પાદ આપતી હતી. રેલ્વે સ્ટેશન, બાગ બગીચા, લેનિનનું વિરાટકાચ આવલું, એશિયાર્થ સંસ્કૃતિના નમૂનારૂપ મસ્જિદો વગેરે જોઇને રાતના ત્રણેક વાગે અમે હવાઈ મથકે પાછા ફર્યાં. સવારે છ વાગવાને બદલે દસ વાગે ઉપડવાનું થતાં એકાદ કલાક શહેરમાં ચક્કર લગાવી આવ્યાં. એ વખતે ત્યાંના લોકોનાં ચહેરા, પોષાક, બજાર વગેરે દોડતી મોટરે જોઈ આવ્યાં. હવાઈ મથકની હોટેલમાં નારતો કરી ૧૦ વાગે તારકંદથી ઉપડ્યાં.

તારકંદનો રૂબરૂપ પ્રદેશ મૂકતાં પહાડી અને રેતાળ પ્રદેશ આવવા લાગ્યો. ૧૦ કલાક ફીટની ઊંચાઈએ ૨૫૦ માઈલની ઝડપે અમારું વિમાન ઉડ્યે જતું હતું એવામાં કપ્તાનની કેબીનમાંથી આસપાસનો પ્રદેશ જોવાનું અમને આમંત્રણ મળ્યું. છેક આગળના ભાગમાં મશીન પાસે એક ખુરશી પર બેસીને દુરબીનમાંથી નીચે નજર કરી તો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સમરકંદ ઉપરથી અમે પસાર થઈ રહ્યાં હતાં. ભારતના ઇતિહાસ સાથે

સમરકંદ અને બુખારાનાં નામ જોડાયેલાં છે. તૈમૂર અને બાબરનાં નામ સાથે સમરકંદનું નામ સંકળાયેલું છે. રેગીસ્તાનની રાજધાની ઉપરથી પસાર થતાં અમારા મનઃચક્ષુ સમીપ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ ખડો થયો.

સમરકંદથી સ્તાલિનાબાદ અને સ્તાલિનાબાદથી કાબુલ, કાબુલથી પેશાવર અને ત્યાંથી લાહોર થઈને દિલ્હી. આ ઐતિહાસિક માર્ગે સિકંદર, તૈમૂર, નાદિર, બાબર વગેરે બાદશાહો અહીં આવેલા. નાસ્કંદથી સ્તાલિનાબાદ ૨ હજાર કિલોમીટર દૂર છે. એ માર્ગ પહાડોને ફરીને જાય છે—જ્યારે હવાઈ રસ્તે સીધું ફક્ત ૭૦૦ કિલોમીટર થાય છે અને સ્તાલિનાબાદથી કાબુલ એક કલાકનો વિમાની રસ્તો છે.

સમરકંદ દેખાતું બંધ થયું એટલે દૂર દૂર પૂર્વમાં પામિરનાં બરફ ઢાંક્યાં શિખરો ચમકવા લાગ્યાં. પામિરના ઉચ્ચ પ્રદેશને દુનિયાનું છાપકું કહેવામાં આવે છે. પામિરની પહાડી આગળ જતાં હિન્દુકુશને મળે છે. પહાડી પ્રદેશ આવતાં વિમાન થોડું વધારે ઉંચે ચડ્યું, નાનું હોવાથી સડેજ ડોલવા થે લાગ્યું. બરફીલા સડેજ પહાડોની બાજુમાંથી અમે પસાર થયાં. બપોરના લગભગ સાડાબારે સ્તાલિનાબાદ હવાઈ મથકે અમે ઉતર્યાં.

હવાઈ મથકે શાંતિ સમિતિના સભ્યો, પ્રધાનો વગેરે સામે આવ્યા હતા. એશિયાઈ રશિયામાં મોટા ભાગની મુસ્લીમ વસ્તી છે. બુરખાધારી સ્ત્રીઓ ખુલ્લે મોઢે સ્વાગત કરવા આવી હતી. લોકોનો પડેરવેશ, કાળાવાળ, ઘઢિંવણી રતાશ પડતો વાન અને ચડેરા મહોરા ભારતને મળતાં હતાં. બાપથુમાં પથુ અરબી અને ફારસીને મળતા શબ્દો કાને પડતાં કાંઈક પરિચિત લાગતા હતા.

તાજીક પ્રજા ઘણી પ્રાચીન છે. તેને પોતાની સંસ્કૃતિ અને પોતાનો ઇતિહાસ છે. આઝેરુની, ફિરદૌસી, રદાકી (ફારસી કવિતાનો પિતા) વગેરે તત્વજ્ઞાનીઓ, કવિઓ અને લેખકો આ ભૂમિએ પેદા કર્યા છે. તાજીક પ્રજાએ ભૂતકાળમાં ઘણું સહન કર્યું છે. આરબ, મોંગોલ અને ઝારિસ્ટ રશિયાના આક્રમણો આ પ્રદેશ ઉપર વારંવાર થતાં રહ્યાં છે. સને ૧૯૧૭ ની ક્રાંતિ પહેલાં રશિયન ઝાર અને તેના ખંડિયા રાજાઓ, અને અમીર ઉમરાવો નીચે દબાયેલા, કચડાયેલા આ શોષિત મુલક હતો. સો ટકા અમણુ પ્રજા હતી. યુરખાપોલ ખાનુઓ છૂટથી હરીફરી થકતી ન હતી. ૨૫ વર્ષ પહેલાં આ પ્રદેશમાં ઉદ્યોગ બંધા ચાલતા ન હતા. સૂકા રણ પ્રદેશ તરીકે આ પ્રદેશ વેરાન જેવો લાગતો હતો. સને ૧૯૧૭ ની ક્રાંતિ બાદ ધીમે ધીમે તેની સ્થિતિ પલટાવા લાગી. સને ૧૯૨૬ થી ૧૯૫૪ સુધીના ૨૫ વર્ષમાં પાંચ પંચવર્ષિય યોજનાઓને પરિણામે આ પ્રદેશની ક.પા.પલટ થઈ.

સ્નાલિનાબાદનું જનું નામ જૂસ ઝે હતું. નદીનું નામ પશુ જુશાઝે. દર મોમયારે ત્યાં બજાર ભરાતું, અને આસપાસના પ્રદેશના લોકો ખરીદી કરવા આવતા. તેની વસ્તી ૫ થી ૭ હજારની હતી, આજે બે લાખની છે. સને ૧૯૨૮ પહેલાં સરકારી ઓફિસો ખુંપડાંઓ જેવાં મકાનોમાં બેસતી. અમે શહેરમાં ફરવા નીકળ્યાં ત્યારે તાજીકરતાનના મૂખ્ય એન્જિનયરે અમને નવાં સરકારી મકાનો, રસ્તાને કાઢે લાકળંધ ઉભેલાં ટ્રેલો અને મુશોબિત બજારો બતાવતાં કહ્યું: “આ જગ્યાએ પહેલાં ખુંપડાંઓ જેવાં મકાનોમાં કચેરીઓ ચાલતી. આ બજાર, ટ્રેલો અને મકાનો મારા જેટલી ઉંમરના છે. (૨૮ વર્ષનાં). હોસ્પિટલ, યુનિવર્સિટી, એમીકલ્ચર કોલેજ વગેરેનાં નવાં બંધાયેલાં મકાનો બતાવવામાં આવ્યાં. (તેવારે

ભૂતપરશાસ્ત્રને લગતા નમૂનાઓ ને પ્રાચીન માનવીની જોખરીઓ તેના વિશ્લેષણ સાર્થે અહીં રાખેલી છે.

તાત્કીક સંસ્કૃતિના નમૂનારૂપ એક લાકડાનો પ્રાચીન દરવાજો, પેપાક, ઘરેણું, કલા કારીગરી વગેરે જોવાથી તેની પુરાણી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવે.

સાંજે સિટી સોવિયેટ (નગર પંચાયત) ની મુલાકાત લીધી. આપણી શહેર મુખરાજ્યો કરતાં ત્યાંની નગર પંચાયતોને વિશેષ અધિકાર હોય છે. શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા ઉપરાંત નવ સ્થળ, સામાન્ય ઉદ્યોગો વગેરે કાર્યો સિટી સોવિયેટ કરે છે.

એક હોસ્પિટલ ફીઝીકલ જોવા અમે ગયા હતાં. સાર્થક સંગ્રહવાળું ફીઝીકલ હોસ્પિટલ. મેડિકલ ડાલેજના ત્રીજા ચોથા વર્ષના અભ્યાસ માટે ત્યાં ગોઠવણ કરેલી છે. રેડીઓ એક્ટ્રીવીટી લીક-વીડોનો શુભ્રા માટે અહીં ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. દર્દીઓની ખૂબ કાળજી પૂર્વક સંભાળ લેવામાં આવે છે.

સ્તાલિનાબાદની એક કાંપડ મીલ અમે જોઈ. સુતર તથા કાંપડ બન્ને અહીં તૈયાર થાય છે. ૩૫૦૦ મજૂરો કામ કરે છે જેમાં ૭૫ ટકા સ્ત્રી કામદારો છે. કામદારોનાં બાળકો માટે બાળમંદિર, પ્રાથમિક અને માધ્યમિકશાળા મીલ તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. એક કામદાર વીસ રૂબાં ચલાવે છે. કામદારને ઓછામાં ઓછા ૫૦૦ થી ૮૦૦ રૂબાં અને વધુમાં વધુ બેથી અઢી હજાર રૂબાં મળે છે. કામના કલાકો સાત છે. બારે કામ કરનારને ૧૮ થી ૨૪ દિવસ અને સામાન્ય કામ કરનારને ૧૨ દિવસની હજીની રજા મળે છે.

મીલનું બાલમંદિર જોયું. ચોવીમે ક્યાક બાળકો મલ-
ગૃહમાં રહે છે. બાળકો માટે નહાવા ઘોડાની, જમવાની, સૂવાની
સુંદર સગવડ કરેલી છે. બાળકો ખૂબ આનંદી અને તંદુરસ્ત
લાગ્યા. શિક્ષિકાઓ બાળકો સાથે જેવ કરતી હતી. અમે બાળકો
સાથે વાતચીત કરી. તેમને તેડીને ફેટા પડાવ્યાં. એક શિક્ષિકાને
પૂછ્યું. “આમા તમારા બાળકો છે?”

“આ બધા અમારા તાત્કીક બાળકો છે.” આ જવાબથી
અમે પ્રશ્ન કરનાર નિશ્ચર બન્યા હોસ્પીટલની નર્સ, બાલગૃહની
શિક્ષિકાઓ અને વિમાની પરિચારિકાઓને દેશનાં આમાન વૃદ્ધ
મહુ પ્રત્યે કુટુંબભાવથી વર્તેલી જોઈ. બાલગૃહ જોઈને અમને
ધણે આનંદ થયો.

સ્તાલિનામાદથી આકૃ દસ માર્ચન દૂર યેનિન ક્યેદ્રીવ દાર્મ
જોવા મળ્યા. મોરકોના ખેતીવાડી પ્રશ્નનમા, તાત્કીકસ્તાનના
મંડપમા જે નમૂનાઓ, આકૃઓ અને નકશાઓ જોયેના તે
નગરે નિહાળવા અમે આતુર હતા. ગામડાના સારા ગરતાઓ
ઉપર થઈ અમારી મોટરો ક્યેદ્રીવ દાર્મના આગણામા આવી
ઊભી રહી. ખેડૂત સ્ત્રી પુરોએ અને બાળકો અમારી રાહ જોઈ
રહ્યા હતા. એમના ચહેરા પર એક પ્રકારનું કુતૂહલ અને એક
પ્રકારનો આનંદ વિનસી રહ્યા હતા. તેમનું બાનજીનું સ્વાગત
રીકારી અમે દાર્મના મુખ્ય મકાનમા ગયા ત્યાં દાર્મના પ્રમુખ,
મંત્રી અને કાર્યવાહકોનો અમને પરિચય કરાવવામા આવ્યો.
દાર્મના પ્રમુખ એ ગ્રામપ્રદેશના એક અનુભવી ખેડૂત હતા.
તેમણે પોતાની ગામડી બાપામા દાર્મની પ્રગતિનો ઇનિહાસ કહી
સંભળાવ્યો. સને ૧૯૩૦ મા ૧૩૨ કુટુંબ દાર્મમાં જોડાયેલા
અને ૯૮૫ હેક્ટર જમીન આ દાર્મ નીચે હતી. હાલમાં ૧૭૮૮

કુટુંબ તેમાં જોડાયેલાં છે અને ૧૦૩૬૬ ડોક્ટર જમીન ખેડાય છે, જેમાં અત્યારે નીચે પ્રમાણે પાક લેવામાં આવે છે :

દારૂ પાસે ૮૦૪૪ ઘેટાં, ૧૯૫૫ મોટાં ઢોર અને ૫૭૦૦ પોણાં છે. ઉપરાંત રેશમના કીડા, મધમાખ અને કુકર પણ પાળવામાં આવે છે. દારૂનું કૃત્રિમ ઉત્પાદન સને ૧૯૩૦ માં ૫,૦૦૦૦૦ રૂબાઇનું હતું અને ૧૯૫૪ માં ૨૭૧૩૬૦૦૦ થયું છે. હવે દારૂમાં દરેક ક્રિયાઓ યાંત્રિક સાધનો વડે થાય છે. નદાની વહેંચણી કામના યુનિટ ઉપર હોય છે, જે અગાઉથી નક્કી કરેલાં હોય છે.

સમૂહ ખેતીમાં જોડાયેલા ખેડૂતોને રહેવા માટે ઘર આપવામાં આવે છે. (દારૂની નવી બનાવેલી ચાલીઓ અમે જોઈ.) ઉપરાંત મકાન પાસે બગીચો કરવા અને થોડી પોતાની ખેતી કરવા જમીન પણ આપવામાં આવે છે. લેનિન કોલેક્ટીવ દારૂ ૧૫ લાખ રૂબાઇ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના ભરે છે. પોતાના ઉપયોગ કરતાં વધારાનું અનાજ બજાર ભાવે વેચી દે છે. ૨૦ ટકા અનાજ રાશ્ત્રને ફરજિયાત આપવાનું હોય છે. દારૂમાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે, વિદ્યાર્થીઓને ખેડાર મોકલવામાં આવે છે, જેમાં સ્ટાલિનાબાદ યુનિવર્સિટી, ખેતીવાડી કોલેજ, મેડિકલ કોલેજ, તારકેન્ડ, લેનિનગ્રેડ અને મોસ્કો જુદા જુદા વિષયોના ખાસ શાળા માટે મોકલવામાં આવ્યા છે.

કલેક્ટરીવ ફાર્મ ઉપર જે એકન્ડરી એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૂન, ચાર પ્રાથમિક શાળાઓ ને ચાર માધ્યમિક શાળાઓ છે, જેમાં ૬૯ શિક્ષકો અને ૩૯ શિક્ષિકાઓ કામ કરે છે.

ખેડૂતો માટે નવાં બંધાયેલા મકાનમાં અમને ભોજન આપવામાં આવ્યું. ફાર્મમાં ચર્ચના તાજાં ફળફળાદિ, શાકભાજી, માખણ, દૂધ, પાઉં રોટી, વગેરે અમારા માટે ખાસ તૈનાર કરવામાં આવ્યા હતા. ખૂબ આનંદથી ભાષાની ગમ્મત કરતાં અમે ભોજન લીધું. ભાપણે યથા તેમાં પણ ભાષાની ભારે ગમ્મત થઈ અને શરમાળ ખેડૂતો અને તેમની પત્નીઓ ભાષાની મુશ્કેલી હોવા છતાં હાવભાવથી મૂક આનંદ વ્યક્ત કરતા હતા.

ફાર્મ જોવા બાદ અમને એક ખેડૂત આગ્રહપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી ગયો. એ આધેડવયનો, જૂના અને નવા જમાનાની સીમા પર ઉભેલો, ખડતલ, મોજીયો અને ભયો ભોગો ખેડૂત હતો. તેની પત્ની ઘરમાં ધુરખો રાખતી પણ અમને જોઈને ઉઘાડે મેઢે બહાર આવી. આ બન્ને માથુસોએ ભારે ફેલથી અમારું સ્વાગત કર્યું. તેના યુવાન પુત્રે કોટ પાટયુન પહેર્યાં હતાં. અને તેની યુવાન પત્ની યુરોપીય-રશિયાની દબનો પેગીકોટ (ચણિયો) ફોક અને છુટ મોજાં પહેરીને અમારા અનુવાદક ભાઈ બહેનો સાથે ઉભી હતી.

જૂની ઢમના મુસ્લીમ સંસ્કૃતિના એક મકાનના ઓરડામાં ચારે ખૂણે શેત્રંજીઓ બીજા-વામાં આવી. ઉપર કાચની રકા-ખીઓ મૂકાઈ અને ઘઉંના જાડા મોટા રોટલાના ચાર ચાર ટુકડા કરીને સહુને એક એક પી-સવામાં આપ્યો. સાથે માખણ, દહીં ને મધ મૂક્યાં. વચ્ચે ફળનો ઢગવો કરનામાં આપ્યો. આપણે ત્યાંના ગ્રામજનોની પેઠે આગ્રહપૂર્વક જમાડવા લાગ્યા અમારા-માના જે ચાર જુવાનોએ લહેરમાં આવીને ખાનાની શરતે કરી.

માખણ, દહીં, મધની કે એવી બીજી કાંઈ પણ વસ્તુની મદદ વિના એકસો આખો રોટલો ખાઈ જાય તેને ૧૫ કેપેક આપવાની શરત હતી, અને જે એક જણે તો તે શરત પૂરી થે કરી. એ મુસ્લીમ ગૃહસ્થના ધરનું રાયરચીકું જોયું. આપણા દેશને કેટલીક રીતે એ મળતું આવતું હતું. તાઝીકસ્તાનના એ ગ્રામ પ્રદેશના સામાન્ય સ્થિતિના ખેડૂતોનાં અમે જે ચાર ઘરો જોયાં. તેમની સ્થિતિ આપણે ત્યાંના સુખી ખેડૂતોના જેવી હતી. એકંદરે કલેક્ટીવ ફાર્મમાં બળ્યા પછી સુખી અને સંતોષી લાગ્યા. મોટે ભાગે ધણાખરા ખેડૂતોનાં ઘરમાં રેડીઓ હોય છે.

ફાર્મની ગૌશાળા જોઈ. ગાયો હુષ્ટ પુષ્ટ હતી. દરેક ૧૫ શેર દૂધ સરેરાશ આપે છે. ગૌશાળાની સ્વચ્છતા નમૂનેદાર હતી.

કલેક્ટીવ ફાર્મમાં સેંકડો એકરમાં અમે કપાસનું વાવેતર જોયું. પચીસ વર્ષ પહેલાં જે પ્રદેશમાં કપાસનું એક જુડવું થે થતું ન હતું ત્યાં આજે આખા રશિયાને ૮૦ ટકા કપાસ પૂરો પાડે એટલું ઉત્પાદન થાય છે. આ પ્રદેશમાં વરસાદ ઝોઝો પડે છે, તેથી નહેરના પાણી ઉપર ધણો આધાર રહે છે. પામીરના અને બીજા નાના મોટા પહાડોમાંથી તહેતી નદીઓનાં પાણી વાળી લઇને આ સૂકા પ્રદેશને ૨૫ વર્ષમાં નંદનવન બનાવ્યો છે.

સૂકો મેવો, ફળમૂલ અને કપાસથી આખો પ્રદેશ હરિયાળો લાગે છે. વૈજ્ઞાનિકોએ સૂકા કુંગરાઓ ઉપર પાણી વિના વૃક્ષો ઉગાડવાના પ્રયોગો કર્યા છે, જે અમને નજરે જતાગ્યા. એક મોટું તળાવ અમને બનાવવામાં આવ્યું તેનું રશિયન નામ 'યંગ કમ્યુનિસ્ટ લેઇક' એવા અર્થેનું છે. આ તળાવ યુવક યુવતીઓએ સમૂહશ્રમથી તૈયાર કર્યું છે.

કલેક્ટીવ ફાર્મ જોઈને અમે સ્ટેલિનાબાદ પાછાં ફર્યાં. રાતે અમને તાઝીકસ્તાનનાં લોક નૃત્ય, સંગીત, અને અભિનય કથા

જોનાનો લાભ મળ્યો. સંગીત નૃત્ય અને વાજત્ર એ ત્રણે કળામાં નિષ્ણાત એવા ભાષજડેનોએ એક એકથી ચડિયાતી વાનગી પીરસી પ્રેક્ષકોના મન જીતી લીધા આપણા તરફથી ભારતીય સંગીત અને યોગગીતોની વાનગીઓ પીરસનામાં આવી મોડી રાતે તાઝીક અભિનેત્રીએ પોતાના સૂરીયા કંઠે ગાયુ

સારે જહાંસે અજઙ્ઙા હિન્દોસ્તાં હમારા . ..

અને

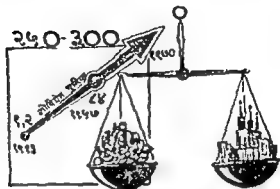
સારે જહાંસે અજઙ્ઙા તાશિકસ્તાન હમારા

પ્રેક્ષકોના હર્ષોન્માદ અને તાળીઓના ગડગડાટથી રંગભૂમી ગાજી ઉઠી

મોડી રાતેય નાનકડો વિદાય સમારભ યોજાયા આ યો. પરસ્પર પ્રેમભાવના દર્શાવતા પ્રવચનો થયા ભારતીય પ્રતિનિધિ-ઓને સ્તાલિનાબાદની મુલાકાતના સ્મરણમાં તાઝીક પોપાક પકેરાવવામાં આ યો અને ધડીબર તો અમે સહુ તાઝીક મની ગયા અમાગમાંથી કેટલાકે પોતાની ટોપીઓ અને પાધડીઓ તાઝીક યજમાનોને પકેરાવી મુવાન ચીફ એન્જનીઅર સફેદ ગાંધી ટોપીમાં અસલ બનારસી પડીત જેવા લાગતા હતા તેવીજ રીતે મહેસૂરના એડવોકેટ શ્રી રામચંદ્ર રાવની પાધડી અમારા રથિયન દુભાષિયા મિ મુરોને સાવ પલટી નાખતી હતી આનંદ પ્રમોદ વચ્ચે સમારભ પૂરો થયો

વળતી સવારે તાઝીક પોપાકમાં અમે સહુ વિમાની મથકે પકોચ્યા શાંતિ સમિતિના કવિ અને ફિલમ્સ પ્રમુખ અમને વિદાય આપતા ગઈગઈ બન્યા. ભારતીય ઢમે છાતી સરસા આપીને બેટતા સૌની આંખો ભીની થઈ અને અનેક રોદબીના હૈયાના સ્પર્શનો અનુભવતું અમારું વિમાન આકાશ માર્ગે હિંદી મોરકાના માર્ગે રવાના થયું

સોવિયેત દેશમાંથી

લોખંડની કાચી ધાતુ . દર ૧૦ લાખ ટન લેખે

૧૯૫૭ માં સોવિયેત સંઘમાં ૮ કરોડ, ૪૦ લાખ ટન લોખંડની કાચી ધાતુ ખોદી કાઢવામાં આવી હતી. અત્યારે દર સેકન્ડે ૩.૨૪ ટન કાચું લોખંડ ખોદી કાઢવામાં આવે છે. તેમાંથી ૯૧૦૦૦ ટાણીઓ બની શકે તેટલું પોલાદ મળે છે. અને બેટલી ટાણીઓ મોસ્કોના સ્મોલ ટિસ્થેસમેન્ટ મોદર વર્કસમાં ત્રણ મહિનામાં બનતી મોટરો માટે પૂરતી છે.

ટોલસ્ટોયના વતનમાં

[૧૬]

૨ શિયન મહાત્મા ટોલસ્ટોયને ગાંધીજી પોતાના ગુરુ સમાન લેખતા. ગાંધીજી આફ્રિકામાં હતા ત્યારે તેમણે 'આશ્રમ શરૂ કર્યો, તેનું' નામ 'ટોલસ્ટોય વાડી' રાખ્યું હતું. તેમના સારા સારા લેખો અને એક વાર્તાનુંયે ગાંધીજીએ ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું હતું. સત્યાગ્રહની લડત ચલાવવામાં ગાંધીજી તેમની સલાહ પણ લેતા. ગુજરાતનું તેમનો પરિચય ગાંધીજીએ જ કરાવેલો.

અમે મોસ્કો ગયા ત્યારથી જ ટોલસ્ટોયની જન્મશૂભિનાં દર્શન કરવા આગુરે હતા. સોવિયેત શાંતિ સમિતિએ અમારા પ્રવાસની ગોઠવણ કરી આપી. ટોલસ્ટોયનું વતન યાગીઆના પોલયાના નાનકડું ગામડું છે તે મોસ્કોથી ૨૦૦ કિલોમીટર (આશરે-૧૫૦ માઇલ) દૂર આવેલું છે. અમીરનું વિવાસી જીવન છોડી ટોલસ્ટોય મોસ્કોથી યાસિયાના આવી વસ્યા હતા. ત્યાં તેમણે સાદું, મહેનતુ જીવન ગાળેલું. એ આખો પ્રદેશ

ટોલસ્ટોયનું ઘર

મનોહર પહાડીઓથી વિંટળાયેલો છે. એક મોટી ટેકરી પર ગામ છે. સામેની ટેકરી ઉપર ટોલસ્ટોયના બાપદાદાનું બેઠા ઘાટનું મોટું મકાન છે. એ મકાનમાં આજે

સંગ્રહ સ્થાન છે. નીચે પુસ્તકાલય અને ઉપર ટોલરોયની વાદગીરીની વસ્તુઓ રાખેલી છે.

અમને ખતાવનારામાં એક સંગ્રહસ્થાનના વ્યવસ્થાપક અને ખીન ટોલરોયના મંત્રી વેલ્ડેન્ડીન હતા. સને ૧૯૧૦ માં ટોલરોયનું અવસાન થયું તે પહેલાં ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦ સુધી છેલ્લા વર્ષમાં તેઓ ટોલરોયના અંગત મંત્રી હતા. એ વખતે તેમની ઉંમર ૨૩ વર્ષની હતી. અત્યારે ૬૮ વર્ષના છતાં ઉત્સાહી યુવાન જેવા જણાતા હતા. ગાંધીજીના અનુયાયી તરીકે તેમણે અમારો ઘણો હેતુ સત્કાર કર્યો. બોજનનો સમય થયો હતો, તેથી પ્રથમ સૌને જમાડ્યાં. અમે શાકાહારી છીએ તેમ જણીને તેઓ બોલ્યા 'ટોલરોય પણ શાકાહારી હતા. અને વોડકા પણ ન લેતા. ઉત્તરાવસ્થામાં તેમનું જીવન સાદું, નિર્વ્યસની અને સારિત્વક હતું.

બોજન બાદ અમે સ્મારકગૃહ જોવા ગયાં. નીચેનું પુસ્તકાલય જોયું. તેમાં દુનિયાની જુદી જુદી ભાષાઓના અનેક ગ્રંથો હતા. શાળાઓમાં રજા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો ત્યાં જોવા આવ્યા હતા. દર વર્ષે લાખો સ્ત્રી પુરૂષો જગતનાં દરેક ભાગ-માંથી એ સ્થળનાં દર્શને આવે છે.

ઉપરના માળ ઉપર એક મોટા ઓરડામાં અમને લઈ ગયા. એક સાદા ટેબલ ઉપર જમવાનાં વાસણો રાખેલાં હતાં. હાથ ધોવાનું નાનું ચકલીવાળું પીપ એક બાજુ મોઢવેલું હતું. ટેબલ દરની ખુરશીઓ હતી. મૂખ્ય ખુરશી ઉપર ટોલરોયનાં પત્ની બેસતાં. તેની બાજુમાં ટોલરોય બેસતા. તેમનું બોજન-ગૃહ હંમેશા ભરેલું રહેતું. કવિઓ, લેખકો, ચિત્રકારો, સંગીત-કારો, રાજ્યકર્તાઓ, વૈજ્ઞાનિકો તેમને મળવા આવતા. બોજન-ખંડમાં બે પિયાના હતા. ટોલરોયનું કુટુંબ સંગીતનું શોખીન

હતુ. તેઓ જાતે સંગીત વગાડતા. એ વખતના ચિત્રકારોએ દોરેના કુટુંબીજનોના ચિત્રો જીવંતો ઉપર લટકાવેલા હતા.

ત્યાંથી અમે અબ્યાસ ખેડમાં ગયા. જે ઉપર બેસીને ટોલસ્ટોય છેલ્લા દિવસોમાં લેખન કામ કરતા તે ટેમ્બ જેમનું તેમ રાખેલું છે. લેખન સામગ્રી પણ એ જ હાલતમાં સાચવી છે નાની અમારીમાં છેવટના દિવસોમાં વાચવા રાખેના પુસ્તકો હતા, તેમાંથી એક પુસ્તક કાઢીને એમના મંત્રીએ અમારા હાથમાં મૂક્યું. અમે એ ઉધાડીને જોયું તો આફ્રિકાના પાદરી ૧૫૨૨-૩ ડોકનું લખેલું બાપુનું જીવન ચરિત્ર-‘માધી એમ. કે.’ હતું બાપુનો બેરીસ્ટરના લેખાસમાં કેટલો હતો. પુસ્તકમાં કેટલીક જગ્યાએ ટોલસ્ટોયે પોતે પેન્સીલથી નિશાન કર્યાં હતાં. જે વિચારો ટોલસ્ટોયે પોતાના પુસ્તકોમાં દર્શાવેલા તે વિચારોનું પ્રતિબિંબ જોઈને તેઓ અત્યંત રાજી થયા હતા. તેમના મંત્રીએ કહ્યું, કે ‘ટોલસ્ટોય સાથે આધીજનો પર વ્યવહાર આવતો હતો. તેઓ અનેકનાર કહેતા કે ‘આધી મારા વિચારનો અમલ કરી રહ્યા છે.’ બાપુના પત્રો સંગ્રહ સ્થાનમાં સાચવી રાખેલા છે. લખનાના ટેબલ ઉપરના બીજા પુસ્તકોમાં ‘સુતનિપાત’ અને ગોસ્પેલ ઓફ ધી બુદ્ધ’ પણ હતા આખરના દિવસોમાં તેમણે હિન્દુ ધર્મનો અભ્યાસ ખૂબ જ લક્ષિતભાવથી કર્યો હતો. કાંઈપણ ભારતવાસીને મળના અને તેની પાસેથી હિન્દુ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવા તેઓ ખૂબ ઉત્સુક હતા.

માનવ જીવનની અંતિમ સાધના હિન્દુ ધર્મમાં જે રીતે આલેખી છે તેને તેઓ ઘણું મહત્વ આપતા. આત્માની અમરતા સાથે દેહની નશ્વરતા અને ઐહિક સુખોની લાલસા વિશે તેમણે હિન્દુ ધર્મ શાસ્ત્રોમાંથી ઘણું વાંચ્યું હતું. ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો

પભોગમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા જીવેને ચેતવવા માટેની હિન્દુ ધર્મની કવિતાઓ તેમને બહુ ગમતી. એ રૂપક તેઓ ખેડતોને વારંવાર કહેતા.

તેમના લેખનના ઝોરડામાં અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક એડીસને પોતે કરેલી શોધનું બેટ તરીકે મોકલેલું 'ગ્રામોફોન' હતું, તેવી જ રીતે એક બાસ્કીર ખેડૂત તરફથી મળેલ લાકડામાંથી બનાવેલ સુંદર વાટકો પણ હતો. ટોલસ્ટોયને મન મહાન વૈજ્ઞાનિક અને સાદા ખેડૂતની બેટ સરખી જ ગ્રિપ હતી. લેખનગૃહ પાસે જ જરૂરો હતો. તેમાંથી સામે યાસિયાના ગામ દેખાતું હતું, અને ચોમેરની હરિયાળી પહાડીઓ કુદરતી બાગ જેવી શોભી રહી હતી.

શયનગૃહમાં પલંગ અને પથારી પાથરેલાં હતાં. ખીંટી ઉપર પહેરણુ અને ગંજીરાક લટકતાં હતાં. અબ્બાએ યોગકું દીધેલ તેના તરફ મેં 'મિત્રોનું' ધ્યાન દોર્યું, એટલે તેમના મંત્રી બોલી ઉઠ્યા.

‘એ યોગકું તેમણે પોતાના હાથે માયું હતું.’

પથારીમાં એક નાનું રંગીન ઓશિફું મૂકેલું હતું તેમાં રશિયન બાપામાં અંક્ષરો ભરેલા હતા. તેના વિષે પૂછતાં મંત્રી બોલ્યા ‘મોસ્કોમાં ટોલસ્ટોયનું મોટું કુટુંબ અમીરના હાથથી રહેતું તેમાં તેમનાં બહેન પણ હતાં. તેમને સૌને ટોલસ્ટોયે યાસિયાના આવી જીવનનો ખરો આસ્વાદ લેવા નિમંત્રણ આપેલું.’

તેના જવાબમાં તેમનાં બહેને લખ્યું કે ‘તમે જે વિચારો ધરાવો છો તે મૂર્ખાઈ ભરેલા છે.’

ટોલસ્ટોયે સામે ઉત્તર વાળ્યો, કે 'હું' મૂખ નથી, પણ
તમે ૭૦ નજીક મૂખ છો.' એ બહેનને ટોલસ્ટોય ઉપર ખૂબ હેત
હતું. તેમણે આ ઓશિકું લરીને મોકલ્યું અને તેમાં લખ્યું:

'૭૦ મૂખમાંની એક.'

ટોલસ્ટોય એ વાંચીને ખૂબ હસ્યા અને તેમની સુપ્રસિદ્ધ
૨૩ વાર્તાઓમાં 'ઇવાઈ ધી ફૂલ' માં આ વિચારો કલામય
રીતે ગૂંથ્યા.

પલંગની બાજુમાં હાથ-મો ધોવાનું વાસણ ઘોડી પર
રાખેલું હતું. છેવટ સુધી ટોલસ્ટોય પોતાના તમામ કામ પોતાને
હાથે જ કરતા હતા.

ટોલસ્ટોયનાં પત્નીના ઓરડામાં ટોલસ્ટોયના કુટુંબી જનોનાં
ચિત્રો હતાં. એક સીવવાનો સંચો હતો. ટોલસ્ટોયના અવસાન
પછી તેઓ નવ વર્ષ જીવ્યાં. તેઓ જાતે સીવણ-ગૂંથણનું કામ
કરતાં અને એ રીતે ટોલસ્ટોયની યાદી સાચવતાં. નીચેના ભાગમાં
બંડકમાં જૂના જમાનામાં જ્યાં ધાન્યના કોઠારો હતા ત્યાં
ટોલસ્ટોયે અબ્યાસગૃહ બનાવેલું. એ જગ્યાએ તેમને ખૂબ શાંતિ
મળતી. એ જ મથળે "એના કરેનીના," 'વોર એન્ડ પીસ,
'રિસરેક્શન,' વગેરે નવન કથાઓ લખાયેલી.

તેની બાજુમાં જ ટોલસ્ટોય ખેડૂતનાં બાળકોની નિરાળ
ચલાવતા. એ કામમાં તેમની દીકરી મદદ કરતી. તેઓ ખેડૂતોનાં
બાળકોને નવરાવતા, રમાડતા, વાર્તાઓ કહેતા ને ગીતો ગવડા-
વતા. એ શાળાને અંગે તેઓ યુરોપના કેળવણીકારો દોબેલ,
રસો વગેરેને મળવા ગયેલા. એ શાળાને આપણે વર્ધા યોજનાની

ગંગોતરી ઠીકી શકીએ. બાપુએ ફીનીક્સ આશ્રમમાં ઉદ્યોગ-પ્રધાન શાળા ચલાવેલી, નેમાં ટોલસ્ટોયની શાળાના પ્રયોગોની અસર ઘણી હતી.

ટોલસ્ટોયના મક્કનથી થોડે દૂર બર્મ અને લાઇમનાં ગ્રંથાં વૃક્ષોની ઘટા જામેલી છે. એ વૃક્ષો ટોલસ્ટોયે પોતે યોજના પૂર્વક ઉગાડેલાં. એ વખતની ઝારની સરકારે એ યોજના રિત્કારી ન હતી, પણ ક્રાન્તિ પછી દુલા પ્રાંતમાં એ યોજનાને સારો આવકાર મળ્યો હતો.

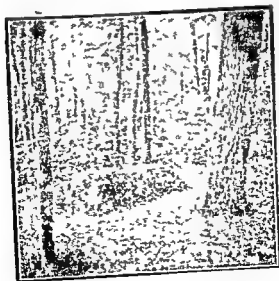
ઘટાદાર વૃક્ષોની છાયામાં ઘણે દૂર ચાલ્યા બાદ, પ્રશાંત સ્થળે અમારા યજમાનો ગંગીરાણે ઉભા રહી ગયા. ઘાસની બનાવેલી લંબ ચોરસ કબર ઉપર ફૂલ ગોઠવ્યાં હતાં. જેવું ટોલસ્ટોયનું જીવન શાંત, મધુર ને સુવાસિત હતું તેવી તેમની સમાધિ હતી. એ પુનિત સ્થળે સોનાં દેયાં અને નેત્રો સહજ નમી પડ્યાં.

એ પાવનકારી સ્થાનની વિદાય લેતાં અમારાં દેયાં બરાબર આંખ્યાં. જગતમાં ગમે તે સ્થળે જાવ, સંતોનાં જીવન એક સરખાં હોય છે. અમને મહાત્મા ટોલસ્ટોયનું ત્યાગી અને ફકીરી જીવન જોઇ વૈગમી રાજા ભર્તૃહરિ અને ગૌડ બંગાળનો સન્યાસી રાજવી ગોપીચંદ્ર બાદ આંખ્યા.

ટોલસ્ટોયના મંત્રીને અમે છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછ્યો: ટોલસ્ટોયનું જે સ્વપ્ન હતું, તેમણે પોતાની અમર નવલકથાઓમાં જે વિચારો જગત સમક્ષ રજુ કર્યા હતા, રશિયાના ખેડુતો, મજૂરો અને તમામ શ્રમજીવીઓના સુખની તેમની જે કલ્પના હતી તે આજ સિદ્ધ થઇ છે તેમ આપને લાગે છે ?

મંત્રીએ ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો: જેડૂતો જમીનના માલીક બન્યા છે, મજૂરો કારખાનાનાં સંચાલક થયા છે, રશિયાનો વેપાર સમગ્ર પ્રગતિ હાથમાં છે. જમીન ને મકાન સૌનાં સહિયારાં છે. તમે આ ગામડાંનાં મકાનો રાત્ર રચીશું, બાળકો વગેરે જોયાં, તે સૌ આજે સુખી છે, પણ એ બધું બહારના દબાણથી થાય તેમ ટોલસ્ટોય ઇચ્છતા ન હતા. લશ્કરી બળમાં તેઓ માનતા ન હતા, પણ છેલ્લાં સાત વર્ષથી વિશ્વશાંતિપરિષદ જગતમાં જે બાધ્યારો અને સડકારની ભાવના ફેલાવી રહી છે, રશિયાના આજના રાજ્ય કર્તાઓ જગતમાં ફરી યુદ્ધ ન થાય તેમ ઇચ્છી રહ્યા છે, અને તેને માટે તમારા વડા પ્રધાન પં. નડેફ સાથે હાથ મિલાવી જે શુભ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, તેથી ખરેખર ટોલસ્ટોયનો આત્મા પ્રસન્ન થતો હશે. ”

આ આખરી શબ્દો સાથે અમે સૌની ભાવમીની વિદાય લીધી.

ત્યાં સદાય માટે નિદ્રા લીધી

[સ્વિસન ગ્રાંથાપક એડીસોનના પરિચય અન્યત્ર છે
અહીં તેમણે લખેલ દિન્દીપત્ર લેખ ને તેમ
કનાર્યાં છે અનેક સ્વિસન બાપ-બહેન સરિયામાં
પૃથ્વી દિન્દી ગોરે છે અને લખે છે]

મેરે અછામ દોરન બાનુભાઈ.

સલામ.

કર્મ દિનોં કે બાદ આપકે અંગેછ મેં સિખી દુર્મ મિત્રી
મુઝે મિત્રી. અમઢી બાન દેં કિ આપ મેરી વાદ રંખતે દેં. મેં
બી આપકી ઓર આપકે દોરનોં કી અકમર વાદ કરના હું. મુઝે કે
આપકા મમાચાર પત્ર “અમચ” મિલના જાના દેં. બડી આમોમ
કી બાન દેં કિ મુઝે મુજરાની બાવા નહીં આતી. અમિ તક મુઝે
મુજરાની બાવા કી પુઝ્નિકા નદિ મિઠી. સાયદ મેરી દેર મેં
જાર મિલેગી.

દરિના રિમરનોત્ત નમીપ માલિત્ય કા વજખવાન કર મદી
દેં ઓર મેં ઉમકા નિરીક્ષણ ઓર સંચાલન કરતા હું. મર
કામ મેં અગમે બડી કકાવટ નમીલ જાતો મેં બડી દુર્મ કિનાનાં
દેં કમી દેં.

સાયદ નિકટ આવિય મેં મુઝે આપકે મિલને કા
મુઅવમર મિલેગા.

(કવના સ્ટેશને
સ્વાગત

વિદાય

[૧૭]

છે દેસે દિવસે ભારતીય પ્રતિનિધિઓને વિદાય આપવા માટે મોસ્કોની એક મોટી હોટેલમાં સોવિયેટ શાંતિ સમિતિ તરફથી વિદાય સમારંભ યોજવામાં આવ્યો. તેમાં વિદાયનાં અને ભારત તરફથી આભાર દર્શનનાં પ્રવચનો થયાં. ભારતીય પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા ડૉ. કૌશાંબીજી વક્તાઓનો પરિચય આપતા જતા હતા. આ પ્રસંગે બે શબ્દ કહેવાનું શ્રી રામભાઈને પણ કહેવામાં આવ્યું. તેમનો પરિચય આપતાં શ્રી કૌશાંબીજી બોલ્યા “આપણી વિશ્વશાંતિ સમિતિએ શાંતિનું કાર્ય ફક્ત સાતેક વર્ષથી શરૂ કર્યું છે. પરંતુ જેમણે શાંતિનું કાર્ય જીવનનાં મોંઘા મૂલાં પચાસ વર્ષો સુધી કર્યું, જેમણે ભારત જેવા દેશમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અર્કિસર સાધનાથી હટાવી દીધું અને જગતની બે મહાન પ્રજાઓ—હિન્દુ અને મુસ્લીમની એકતા કાળે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું. જેમના સુયોગ્ય શિષ્ય પં. નહેરુજી આજે જગતશાંતિના ન્યોતિર્ધર તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે, એવા

મહાત્માજીના બક્ષત અને અનુયાયી અમારા પ્રતિનિધિ મંડળમાં આજ્યા છે, તેઓ હવે શાંતિને વિષે આપને બે શબ્દ કહેશે.”

આટલી પૂર્વ જૂમિકાના આધારપર શ્રી રામબાઈએ કહ્યું :—
વહાતા ભાઈઓ,

ઘણાં લાંબા સમયથી જે કર્મજૂમિનાં દર્શન કરવાની અમારી ઉંડી ઈચ્છા હતી તે ઈશ્વર કૃપાએ પૂરી થઈ. જે અકપાડિયાના આ ટુંકા ગાગામાં સોવિયેટ જૂમિમાં અમે શું શું જોયું ? અહીં અમને એવી અનેક વસ્તુઓ જોવા મળી કે જે દુનિયાના બીજા દેશોની સફરમાં જોવા નહોતી મળી. જે અહીં અમે જોયું, તેનું વર્ણન હું તમને કયા શબ્દોમાં આપું ? એકજ શબ્દમાં કહું તો અહીં અમે માનવતાનાં દર્શન કર્યાં.

લેનિનશ્રેડમાં (ક્રાન્તિનું) પ્રમાણ કેવી રીતે પ્રગટ થયું એની નિશાનીઓ અમે અહીં દોડી. ગયા મહાયુદ્ધમાં બારે બોમ્બમારાથી જે તારાજ થયેલું એ પ્રાચીન નગર ૧૦ વર્ષમાં સહકાર અને પ્રવળ પુરુષાર્થે કેવી રીતે નવું બની ગયું એ અમે અહીં નજરે નિહાળ્યું. પૌર્ણત્ય બાપાઓના અબ્યાસમાં પોતાની જાતને ખોઈ નાખનારા અધ્યાપકો જોયા, મહાભારતના અનુવાદ પાછળ બાર બાર વર્ષના તપ કરનાર તપિનાં દર્શન કર્યાં. ઝારના શિશિર મહાસયમાં આવેલાં સંમ્રદ રથાન અને ચિત્રાવટી જોયાં. યુરોપનું અજોડ સ્ટેડીઅમ અને પાર્ક જોયાં : બાલમંદિરો અને ઉપવન શિબિરો જોયાં. કારખાનાંઓ અને સમૂહ જેનીમાં કામ કરનાં હિલમી મજૂરો અને કિસાનોને જોયાં. અમે અહીં લેખકોને મળ્યા, સાહિત્ય અને સંગીતનો આસ્વાદ લીધો. સોવિયેટ સંઘની કલા, સર્જન શક્તિ અને પુરુષાર્થના પ્રતિક સમું જેનીવાડી પ્રદર્શન જોયું.

સુદૂર ભારતની સીમા પર તાઝીકસ્તાનનું પાટનગર સ્તાલિના-બાદ જોયું. પામિરના હિમાચ્છાદિત પર્વતમાંથી વહેતી આમુંદરિયા, સમદરિયા અને એવી અનેક નદીઓનાં નીર નાપીને તેમાંથી નહેરો અને વિજળીના અમત્કારે અહીં રણ પ્રદેશને નંદનવન બનેલો દોઢો, સમૃદ્ધ ખેતીના પ્રયોગો જોયા. ડુંકમાં ઝારના શોષણથી ચૂસાઈ ગયેલા વિશાળકાય દેશને પ્રબળ પુરુષાર્થથી હાથે ઉઠતો નિહાળ્યો.

પરંતુ આ ઉપલક્ષ નગરે દેખાતી વસ્તુઓની પાછળ અમને જે માનવતાનું સુભગ દર્શન થયું એ ચિરમરણીય રહેશે.

લેનિનશ્રેષ્ઠી સ્તાલિનાબાદ સુધીના પાંચ હજાર કિલોમિટરના પ્રવાસમાં અમે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં અમને માનવપ્રેમનાં અદ્ભુત દર્શન થયાં. રેશન પર, રસ્તામાં, બજારમાં, શાળાઓમાં, કારખાનાઓમાં, ખેતરોમાં, નાટ્યમૃદોમાં જ્યાં ગયા ત્યાં સર્વત્ર અમને એક સરખો પ્રેમનો પરિચય થયો.

મહાત્મા ગાંધીજી કહેતા કે પ્રેમની શક્તિ અણુમોઝ્ય કરતાં વધારે તાકાતવાળી છે, એ વાતનો અમે હેલ્થસિંકીમાં સ્વાતુભવ કર્યો. પુઢને માટે એકત્ર થયેલા લોકોની આંખમાં વેર અને હર્ષાની આગ ભજૂકતી હોય છે; જ્યારે શાંતિને ઝંખતા માનવીઓની આંખમાં શ્રાવણ અને તેમનાં હૃદયમાં માનવ પ્રેમ ભરેલો હોય છે. જેઓ કઠી કાંઈને મળ્યા નહતા, જેઓ એક બીજાની ભાષાએ બોલતા નહતા, એવા દેશ દેશના લોકો વિશ્વ શાંતિના સમાન પ્યેવને માટે હેલ્થસિંકીમાં એકઠા મળ્યા ત્યારે આપો આપ તેમના હાથ લંબાયા ને પરસ્પર પ્રેમભાવથી અને હૃદયના ઉમળકાથી ભેટી પડ્યા. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક રીતે જુદા વિચારો ધરાવનારા લોકો કેવળ શાંતિને નામે હાથ અને હૈયાં મેળવે, એ પ્રેમ રસાયનની અદ્ભૂત શક્તિ બતાવે છે.

આમ કહીને શ્રી રામભાઈએ શાંતિ સમિતિના ઉપપ્રમુખ બહેનના હાથમાં રેંટિયો બેટ આપ્યો. તેમણે સદર્પ રિવકાર કરતાં કહ્યું “ખોલી બતાવો” રેંટિયો ઉઘાડતાં સદુ ભોમ રહ્યાં. તેમણે ફરી કહ્યું “હવે કાંતી બતાવો”. અમારા દિ-દો અનુવાદક ભાઈ એલીશવે રેંટિયો ઉંચો કરી સદુને બતાવ્યો અને પછી રશિયાના રિવાજ મુજબ નારંગીના રસની પ્યાલીઓ પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક પીધી.

તે સાંજે પત્રકાર, લેખક અને વિચારક મિત્રો અગતે ઘેરી બળ્યા અને રેંટિયો એ સત્તા અને અર્થનું શી રીતે વિઠેન્દ્રી કરેલું કરે છે તે વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. અમે તેમને બાપૂના સર્વોદય સમાજની કલ્પના સમજાવવા પ્રત્યન કર્યો.

રાત્રે નવ વાગ્યે મોરકો સ્ટેશનથી રેલ રસ્તે યુકેઈનના પાટનગર કીવ જવા અમે રવાના થયા.

યુકેઈન પ્રાંત રશિયાનો ‘ધાન્વ બંડાર ગણાય છે, સવારમાં ઉઠીને અમે બારીમાંથી બહાર જોયું તો જ્યાં મુધી નગર પડી ત્યાં મુધી ઘઉંના પાકથી લચી પડતાં ખેતરો જોયાં. બચ્ચની જુક્કરાજી, ઘઉં, મકાઈ અને જુવારનાં સુંદર હરિયાળાં ખેતરો, વાડીઓ વચ્ચે રૂપાળાં નાનાં મકાનો, ઘુંટણપૂર ઘાસમાં ચરતી ગાયો, ઘોડાં ને ઘેટાં, ખેડૂતનાં આંગણમાં ફરતાં બતક ને મરઘા. આવી યુકેઈનની રસાળ ભૂમિ નિરખતાં બપોરના ચાર વાગે અમે કીવ પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર બારે મેદની મળેલી. પગ મૂકવાનીયે જગ્યા નહોતી. અમારું “ઉમળકામેર સ્વાગત થયું”. અમને ફૂલ ગજરાથી દાંડી દીધાં. સ્ટેશનનાં યોગાનમાં સ્વાગત પ્રવચનો થયાં ત્યારબાદ શહેર તરફ હંકારી ગયા.

કીવ હજાર વર્ષનું જૂનું શહેર છે. નીપર નદીને કિનારે બારે વિસ્તારમાં વસેલું છે. ૨૦ લાખની વસ્તી છે. જૂના વખતમાં પોલાન્ડને તાબે હતું, રશિયાની મદદથી મુક્ત થયું. ગત મહાયુદ્ધમાં હીટલરે રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે પડેલું આક્રમણ મુકેઈન ઉપર કરેલ. કીવ શહેર તારાજ બન્યું. મેંકડો મકાનો જમીન દોસ્ત બન્યા. અઢી વર્ષ સુધી હીટલરનો કમળે ચે રહ્યો. કીવને છોડાવતા હજારો માણસો મરાયા. કીવને મોરચે લગભગ બે લાખ માણસોની ખુવારી થયેલી બાઈ ચોનીશેવ જર્મન હાવણી ઉપર બોમ્બ ફેંકતા આ ઠેકાણે ધાપન થયેન અને ૭ માસ ધ્રુપીતાવમાં ગહેતા

બોજન લીધા બાદ અમે શહેર જોવા નીકળ્યા. આખું શહેર લગભગ નવું બની ગયું છે, એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રથમ શેવચેન્કો સંમ્રહાલ્ય જોવા ગયા. શેવચેન્કો એક ક્રાંતિકારી દેશ ભક્ત થઈ ગયા. તેઓ કવિ અને ચિત્રકાર હતા. સને ૧૮૧૪ માં એક ગરીબ કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયેલ. નવમે વર્ષે પિતા અને બારમે વર્ષે માતા ગુજરી જતા, એક જમીનદારને ત્યાં ગુલામ તરીકે એઓ રહ્યા. ત્યાં તેઓ ઘેટા ચરાવતા, ઘર-કામ કરતા ને વખત મગે ત્યારે ચિત્રો દોરતા. એ રીતે ચિત્ર દોરતા એકવાર બાળક શેવચેન્કો પકડાઈ જતા જમીનદારે તેમને સખ્ત માર માર્યો, છતાં તેની અંદરનો ચિત્રકાર મથો નહિ. ૨૪ મે વર્ષે તેઓ ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થયા. દસ વર્ષ લશ્કરમાં સીપાઈગીરી કરી. ફક્ત તેર વર્ષ સ્વતંત્ર માનવી તરીકે તેઓ જીવ્યા તે દરમિયાન તેમને ત્રણવાર જેલ અને હુ-પારીની સજા થયેલી. સને ૧૮૬૧ માં ૪૭ વર્ષની યુવાન વયે તેમનું અવસાન થયું. યુવાનસ્થામાં એકાદ, વૈરાગિયોવ મોયોટોવ વગેરે શેવચેન્કોના કાઓ, વાચતા અને તેમાંથી તેઓ દેશ ભક્તિની પ્રેરણા

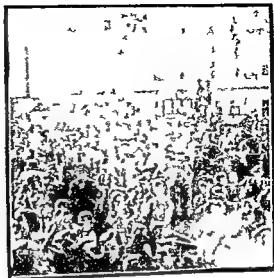
લખાવી અને પાંસઃ ચર્પના વૃદ્ધીએ પોતાની ઉમ્મર સાઃ વર્ષની લખાવી. આને ઠરજિયાત સમજને કે મરજિયાત એ આપની મરજી.”

એકવાર કોઈએ પૂછ્યું “રશિયામાં જમીન, મકાનો, કારખાનાં, વેપાર રોજગાર બધું સરકારી છે તો પછી તમારું પોતાનું શું?”

આ પ્રશ્નનો સામાન્ય જવાબ એલિશેવે એ વખતે આપેલો, પરંતુ છૂટા પડતાં પહેલાં એણે અમને પૂછ્યું. “મેં હિન્દુ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, પ્રેમચંદ્રની વાર્તાઓ વાંચી છે. તમે લોકો તો દેહને ભાડૂતી મકાન જેવો માનો છો અને સંસારને સરાર્થ (ધર્મશાળા) સમજો છો તો પછી આપ લોકો જમીન અમારી નથી, મકાન અમારાં નથી એમ કેમ કહેતા નથી?”

“એ ખ્યાલ હવે ધીમે ધીમે ફરવા લાગ્યો છે, તમે વિનોબાજીની બૂદ્ધાનની વાત સાંભળી. કાયદાને જોરે નહિ, પણ પ્રેમના બળે પોતાનો માલિકી હક્ક છોડી દેવાની વાત અમારે ત્યાં ફેલાતી જાય છે. પવન અને પાણીની પેઠે જમીન અને મિલકત પણ ભગવાનની છે, અને તેનો સહુએ સમાન રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એ વાત ભારત વાસીઓ હવે સમજવા લાગ્યા છે. વિશ્વશાંતિને માટે પણ એ જ એક ઉપાય છે, એમ સંત વિનોબા કહી રહ્યા છે.”

અહિંસા અને નિષ્કળ શાંતિનો વિરોધ કરનાર એલિશેવ ઉપર વિનોબાજીની વાતની ભારે અસર થઈ. તેમણે એ સાહિત્ય મોકલવા કહ્યું. એટલામાં રશિયાની સરહદ નજીક આવી લાગી. રશિયન મિત્રોએ પુષ્કળ સાહિત્ય, મામોફોનની રેકર્ડઝ, ફોટા, આલ્બમો વગેરે બેટ આપ્યાં.

માગના પંથ પર

[૧૮]

એક સરહદના પહેલા સ્ટેશને સ્વાગત

મોરકો છોડતા જેવો અનુભવ થયો હતો તેવો જ અનુભવ કીવ છોડતા પણ થયો. નાના નાના બાળકો અમારી ઉપડતી બસ ફરતા ઉભા હતા. દોરા, તમારા, નતાશા, બેલા અને બીજા કુમાર મિત્રો એમને જાનબરી વિદાય આપવા ઉભા હતા બસ ઉપડતી હતી એ વેળા અમે એક બહેનને પૂછ્યું “અની મેસેજ દો” મંડિયા?” તો તેણે કહ્યું “રાજકપૂરને કહેજો કે અમે યાદ કરીએ છીએ, અને અહીં આવી જાય.”

ધણા મિત્રોએ વિદાય વેળા સ્મૃતિ તરીકે ભારતના ચિત્રકાંડ માગ્યા અને બસ ઉપડી.

કાવનુ સ્ટેશન ભારતના સામાન્ય મોટા સ્ટેશનો હોય છ તેનુ હતુ અમારા માટે ખાસ ડબ્બા ખડા હતા. આ ગાડી

અમને કે! સરહદ મુઘી લાઇ જવાની હતી. દેશનના કબજામાં અમે રથાન લીધું. ચાર બેઠકવાળા કંપાર્ટમેન્ટમાં અમે બેસી હતા. રશિયન અને અંગ્રેજીના અનુવાદક અને અમારા સતત સાથી એન્ડ્રી આવીને મળી ગયા. કામએ કહ્યું: “બારી બહાર જુવો તો?” એ વખતે ગાડી ઉપડવાની તૈયારી હતી. એંજન એની વરાળ કાઢતાં મોટા અવાજ કરી રહ્યું હતું. અમે બહાર ડોકાયા. તો “તમારા” અમને આવજો કહી રહી હતી. પ્રવાહી અંગ્રેજી બોલતી આ વિદુષી બહેનની આંખમાં દુઃખ હતું. ચોક્કસ અને આવશ્યક જ બોલતી આ બહેન મળગળી બની ગઈ હતી. ભારતમાં જરૂર આવજો એમ અમે એને કહ્યું.

અમારા રશિયાના પ્રવાસમાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે તમારા એક અનોખી વ્યક્તિ હતી. પચીસ હજીસ વર્ષની તમારા પરિણીત નહોતી. પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંત અંગ્રેજીના દુભાષિયા તરીકે કામ કરતી હતી. રાજકારણ, સમાજ શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને ધર્મ ગતિની એની મમજ એક કુશળ જાણકાર જેવી હતી. મહાન શક્તિ અજન્મ તો હતી જ, પરંતુ એન્જનીયર, અગર અર્થ-શાસ્ત્રી તેના જે પ્રયુક્તર આપે તે કરતાં પણ તમારા વધુ રપબ્દ રીતે જવાબો આપતી હતી.

સાવ સાદી, આભૂણુ વિનાની આ યુવતીનો મીઠાજ પણ લસકરી હતો. હંમેશની મિતભાષી તમારા મહેમાનોને અંગ્રેજીમાં કહેતી: ‘મેઇક હેઝરટ, કમ વિથ મી.’ અમે એને પૂછ્યું કે અંગ્રેજીનો ‘પ્લીઝ’ જેવો સસ્તો શબ્દ જે વાક્યે વાક્યે આવવા ટેવાયેલો છે તેનો તમે કેમ કદી ઉપયોગ કરતા નથી? તો તેણે જવાબ આપ્યો કે એવું એવું નિરર્થક બોલી સમય વ્યય કરવામાં હું માનતી નથી.

તમારા અને એન્ડ્રી ટ્રેનમાંથી ઉતરી ગયા. રાત્રે ૧૧ ને ૪૫ વાગ્યે કિવનું સ્ટેશન છોડી ટ્રેન એક સરહદ તરફ આગળ વધી.

હવે રશિયાની સરહદ પુરી થતી હતી. એલીશાવ, માદામ કલીના, નીના અને ધૂરા આવળો એમ કહે છે. દિવસો મુખી સાથે રહીને માયા બંધાયેલી છે. ડબ્બાના ખારણાં ખઠારથી બંધ કરવામાં આવે છે. તાળાં બંધ થાય છે.

રશિયાની સરહદ પૂરી થાય છે. રશિયાનો પ્રવાસે પૂરા થયો. લેનિનગ્રેડ, મોસ્કો, ચાસિયાના, પોલિયાના, સ્તાલિનાબાદ ને કિવના પ્રસંગો ટ્રેનથી વધુ ઝડપે પસાર થાય છે.

એક કલાક સુધી નિર્ધારિત રહ્યા. અમારા ડબ્બાને એક એન્જન બેંચનું આગળ વધે છે. “સિરના નાહ લીઓ” પહેલું એક સ્ટેશન આવ્યું. અમારું સ્વાગત કરવા મોટું ટોળું ઉભું છે.

ધડિયાળ બે કલાક પાછળ મૂકી. ભારત કરતાં પાન કલાક પાછળ. હેલ્સીકીના ટાઇમની બરોબર.

સ્ટેશને સ્ટેશને હાર ગજરા લઈને માનવીઓ ઉભરાતા હતા. પ્રદેશ તો યુકેઈન જેવો જ રળિયામણો પસાર થતો હતો. પહાડ અને ઝરણાં વચ્ચેથી પસાર થતી ગાડી રમણીય દ્રશ્ય બહુ કરતી હતી. વહેતાં ઝરણાંને પૂછવાની ઇચ્છા થતી હતી :

ઝરણું બહુ રે, કોનાં ગીતડાં ગાતું ?

ઝરણું બહુ રે, હરખે કાં મલકાતું ?

અને પૃથ્વીનો સાંકડો પટ મૂકી અમે એનું વિશાળ સ્વરૂપ જોવા નીકળ્યા હતા. અમારા માટે ધરતીના આ અનુદય છે કે વહેતાં ઝરણાંને સંવાલ પૂછાતો હતો કે.—

કઈ ધરતી પર ઉગમ એના
 કયા કિનારે પ્રવાસા ?
 ભટકી અથડી જેમી—ગદનમાં
 અંતરિયાળે શ્વાસા.
 તોયે મનકું કાં મલકાતું ?

અરણ્ય, પહાડો, મેદાનો વટાવતી અને ઘેરા અવાળે
 ચીસો પાડતી અમારી ગાડી કલાકો સુધી ચાલતી રહી. ૩૫ થી
 ૪૦ માઇલની એની ઝડપ હતી. પૂલ અને જુગદા આવ્યે જતા હતા.

ઝેકારલોવેકિયાના પૂર્વ છેડેથી સવારના આઠ વાગ્યે ઉપડેલી
 ટ્રેન રાત્રે આઠ વાગ્યે પ્રાગના સ્ટેશનમાં દાખલ થાય છે. અનેક
 અજાણ્યા માણસો જાણે અમને વરસોથી પિછાનતા હોય તેમ
 અમારી સાથે વાર્તાલાપ કરવા પ્રયાસ કરે છે.

પ્રાગના સ્ટેશને એક વિશાળ ખંડમાં સ્વાગત પ્રવચને:
 થયાં. હિંદી પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા શ્રી સચીનબાબુ ગુપ્તાએ
 સ્વાગતને ખંડાળો ભાષામાં જવાબ આપ્યો. સતત પ્રવાસને
 અમને થાક હતો. શરીર અને મગજ કામ કરતાં નહોતાં.
 અજાણી ભૂમિ અને અજાણી વ્યક્તિઓ ટૂંકા ગાળામાં સહસ્ત્રોની
 સંખ્યામાં અમારા મગજ પર અંકિત થઈ હતી. એ બધાંના
 સંગ્રહ માટે કાળનું ફલક નાનું હતું. દિલ્હીયો હેલ્સીંગકી,
 હેલ્સીંગકીથી સોવિયેટ ભૂમના અનેક પ્રદેશો અને તેને વીંધીને
 અમે એક ધરતી ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા.

એક અને સ્લોવેક ભૂમિ અનેક ચાતનાઓમાંથી પસાર થઈ
 છે. રશિયાની ક્રાંતિનો એક ઝલક આ પાડોશી પ્રદેશ ઉપર પડી
 હતી. ૧૯૧૮ ના ઓક્ટોબરની ૨૮ મી તારીખે ઝેકારલોવેકિયામાં

પ્રજા સત્તાક રાજ્યની સ્થાપના ઇ.ઈ. ૧૯૨૧ની સાલમાં સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ. ૧૯૨૩ માં ઉત્પાદનના ભાવો ૩૦ થી ૫૦ ટકા સુધી નીચે જવા લાગ્યા મંત્રી અને બેકારી આવી. લોકો તાડમારીમાં ભીંસાતા હતા. ૧૯૨૬ નાં ૧૫ મી માર્ચે હિટલરના ટોળાઓ આ ઔદ્યોગિક પ્રદેશ ઉપર જુમ્યા વડની પેઠે તૂટી પડ્યા. ૧૯૪૫ ની વસંત ઋતુ સુધી બયાનક ઝઝાવાત, કતલ, લડાઈ, ગુલામી અને ગરીબાઈ વચ્ચે એક પ્રજા રીમાની રહી. અંતે ૧૯૪૫ માં સોવિયેટ લસ્કરે ભારે ખુશારી સાથે જર્મનીને હાથી કાઢ્યા. એકોસ્ત્રોવેકિયાને મુકન ક્યુ^મ કલેમન્ટ ગોટવાઈડની આગેવાની નીચે સામ્યવાદી સરકારની સ્થાપના કરવામાં આવી.

લડાઈથી બેહાલ અનેલા આ પ્રદેશના પાટનગરમાં ગુલામીની ૨૨ મી તારીખે અમે આવી પડેલા હતા રાતના જ સ્ટેશનથી ગીધા પ્રાગની જાહેજલાની બરેની આઈઝોર્ન હોટેલ પર ગયા. આ હોટેલમાં પરદેશીને જ ઉતારા આપવામાં આવે છે. એક છેલ્લી દમની સગવડ આ હોટેલ ધરાવતી હતી

અમે સૌ એક શાંતિ સમિતિના મહેમાન હતા. સરબરાતુ^મ સાફે અર્થે એક સરકારે ઉપાડ્યું હતું સામાન્ય રીતે એક ટંકના જન્મવાના ૩૫ થી ૫૦ રૂપિયા સુધીનું ખર્ચ આવી જાય છે. ભારત કગ્તા જીવનધોરણ અને ચીજ વસ્તુના ભાર અનેક ગણા ઉંચા અહીં હતા. અહીં કાઉન્ટુ ચલણ છે. એક રૂપિયાની મરોમરીમાં ૧૩ કાઉન્ટ ચાય છે. શિક્ષકના પગાર અહીં સામાન્ય રીતે ૧૦૦૦ કાઉન્ટ હોય છે કામગીરની મરેરાશ આવક ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ કાઉન્ટ હોય છે નીચામાં નીચો પગાર ૬૦૦ અને વધારેમાં વધારે પગાર ૩૦૦૦ કાઉન્ટ સુધી મળે છે. જે કુટુંબને વધુ બાળકો હોય છે તેને બાળક દીઠ સરકાર વધુ મદદ આપતી હોય છે જેમ કે -

બાળક.

માખાવને મળતી રકમ

૧	૭૦	કાઉન
૨	૧૭૦	"
૩	૩૧૦	"
૪	૫૦૦	"
૫	૭૦૦	"
૬	૧૦૦૦૦	"

રશિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં અમે નોયુ' કે સરકાર બર્થ કટ્ટોલને બદલે વધુ બાળકોની જોહાદને ઉત્તેજન આપતી હોય છે. પોતાના રોજિંદા કામમાં બાળક આડખટી રૂપ ન થાય તેવી સુવિધા સરકાર કરી આપતી હોય છે.

અમારી આદેશન હોટેલ બજારના ભરચક રસ્તા ઉપર જ આવેલી હતી. પડોળા રસ્તાઓ, ઉંચા શિલ્પની કારીગરી બર્થ મકાનો, અને એ પડોળા રસ્તા ઉપર પસાર થતા કામગરં માણુએ પ્રાગ શહેરનું અનોખું ચિત્ર રજુ કરતાં હતાં. કલા, કુદરત અને કારખાનું ઉદાર થઈને આ જમિ ઉપર પથરાયાં હતાં. સવારે ૧૦ વાગ્યે હોટેલની બહાર અમે નીકળી ગયા. અહીંયાં જેમ લોકોની સરેરાશ આવક ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ કાઉન હતી. (૧૧ કાઉન=૧ રૂપિયો). તેમ બજારમાં ચીજ વસ્તુના ભાવ પણ ઉંચાં હતા. પ્રાગની બજારમાં વેચાતા સ્ક્રીગર મશીનના ૧૪૫૦ કાઉન. સાયકલના ૧૪૬૦ કાઉન, મામોફોનના ૬૫૦ કાઉન, અને બીજી ચીજવસ્તુના ભાવ એને અનુસંગી હતા.

હોટેલ બહાર નીકળીએ અને અહીં મિનિટમાં પ્રાગની મુખ્ય બજારમાં અમે આવી જતા. કુદરતથી એની બજારમાં

નીકળી જતા. દરેક સ્ટોર પર પડેલી વસ્તુ અને તેના પર છાપેલા બાવ જોઈને બારતમાં મળતી વસ્તુ સાથે સરખામણી કરતા હતા. એક વાર અમે આ રસ્તે ચાલતા ખુબ આગળ નીકળી ગયા. અમારા ફરતા લોકોના ટોળા વિંટળાઈ વળ્યા. તેમને બારે કુતૂહલ હતું. તેઓ અમારી ભાષા જાણતા નહોતા. અમે એમની ભાષા જાણતા નહોતા. અમે શુંગળાઈ રહ્યા હતા. પાછા ફરવાનો માર્ગ અમે જૂસી ગયા હતા.

આવા લોકોના ખરાબ ટોળાનો અમે ફીન્લેન્ડના એક નાનકડા શહેરમાં અનુભવ કર્યો હતો. આ ગામનું નામ તો યાદ નથી, પણ ત્યાં રસ્તા પર બારતીય લોકો જસમાંથી નીચે ઉતર્યા, અને રસ્તો જોવા લાગ્યા, ત્યાંતો પંદર મિનિટમાં લોકોનું મોટું ટોળું અમને જોવા એકઠું થઈ ગયું. હજારોની સંખ્યામાં ખડું થયું. ધકકા મૂકી શરૂ થઈ. આ લોકોએ તો કાળા માણસોને અને ઘોતીવાળા પુરુષ અને સાડીમાં ઊંડો જોઈ નહોતી. વીસલો વાગી. પોલીસ આવી. સહુ બાળુની હોટેલમાં બરાઈ ગયા.

મોસ્કો અને લેનિનગ્રેડમાં લોકો એકઠા થતા પણ કુતૂહલ પૂરતા. મમતા તેમનામાં હતી. પ્રાનો પૂછતા ને ભાષા જાણતા.

કિયનું ટોળું અણુધડ રહેતું. ત્યાં પરદેશીઓની અવર જવર ઓછી હોય તેમ લાગ્યું.

પ્રાગના રસ્તે બીડમાંથી છટકી અમે આલ્બેર્ન હોટેલમાં આવી ગયા.

બુકાર્થની ૨૪ મી તારીખે સવારમાં પ્રાગની સડકો પ્રકાશિત હતી. વિરલ આવના સૂર્યનારાયણ આજે શહેર પર પ્રકાશ પાથરી

રહ્યા હતા, તો ક્યારેક ખોવાઈ જતા હતા. વડેલી સવારના આફ઼ોન હોટેલમાં એક શાંતિ સમિતિના કાર્યકરો અને યુવાન દુભાષિયાઓ આવી ગયા હતા.

આ શહેરના એક યુવાન માન સાથે અમારે પરિચય થયો હતો. તેની હિન્દી બાપા ઘણી મીઠી હતી. આ હિન્દી જાણનાર એક લોકો અંગ્રેજી જાણના જ ન હોય એટલે તેમને પણ હિન્દીમાં જ વાતચીત કરવાની દરજ પડતી હતી. એકાસ્ત્રોવેક્રિયામાં બંગાળી, હિન્દી, સંસ્કૃત વગેરે ભારતીય બાપા શિખનારા અનેક હતા. ભારતમાં આ યુવાન એક નરનારીઓને ઉડો રસ હતો.

સવારના અમારો કાર્યક્રમ આ શહેરના જુદા જુદા સ્થળોમાં ફરવાનો હતો. બપોરના મોટરમાં અમે એક પાલીમેન્ટ, રેડિયો ગ્રામ, રેલ્વે સ્ટેશન, ગોટવાલ્ડ મેસોલિયમ, લેનિન મ્યુઝિયમ, હાઉસ ઓફ રીપ્રેઝન્ટેટીવઝ, ટેલ થિયેટર, ગોટવાલ્ડ મ્યુઝિયમ, વગેરે જોયાં.

અગદાવાદમાં ભરનો ટાવર જોવા માટે જેમ ભદ્રકાળી પાસે ટોળું એકઠું થાય તેમ અમે પ્રાગના એક રસ્તા પર ટોળે મળ્યા હતાં. પ્રાગના એ ટાવર પર બાલ રમત જેવી કરામત કરી હતી. ટાવરની નીચે દેવળ હતું. જેવા અમે જૂના પ્રાગની ગલી વટાવી બહાર નીકળ્યા તેવા એ દેવળમાંથી સફેદ વસ્ત્રો પહેરી, એ દેવળમાં જ લગ્ન કરી, એક દંપતી બહાર નીકળ્યાં. તેમને આશિર્વાદ આપવા સહુ ભારતીય ઉતાવળા થઈ ગયા. એમને આશિર્વાદ આપવાની વિધિ પૂરી થઈ એટલે ટાવર ઉપર નજર ચોટી. ટાવરની ઘડિયાળનો કોટા જ્યારે દર પંદર મિનિટ પૂરી કરે ત્યારે ટાવરની બહારના ગોખમાં ચંત્ર ફૂકડો આવી 'ફૂ ફૂ' અવાજ કરી પાછો ચાલ્યો જાય. દર અરબી કલાકે મૃત્યુના દેવ

બહાર આવી ડૂમ વગાડે. બીજા સમયના અંતરે પાદરીઓ આવે તે નમસ્કાર થાય. કદ પૂતળીના નાચ જેવું રમખાણ આ ટાવર અમુક અમુક સમયના અંતરે કર્યા કરે છે અને પરદેશીઓનું સાફ એવું ધ્યાન ખેંચે છે.

યુરોપમાં રુઢિચુસ્તતા નથી તેમ નથી. પ્રાગનું એક ચેપલ ઘણું જૂનું અને લાંબું લાંબું હતું. બોમ્બમારાથી એનો ઘણો ભાગ પડી ગયો હતો. જર્મનીએ આનો કબજો સંભાળી મેદાન બનાવી નાખ્યું હતું, પરંતુ પાછળથી સરકારે રાષ્ટ્રીય સ્મારક તરીકે આને જળવી રાખ્યું છે. આ ચેપલના વિશાળ કંપાઉન્ડમાં એક કુવે છે. જે કુવામાં લોકો પૈસા નાખે છે. એ વેળા આપણા લોકો ગંગા, નર્મદા, કાવેરીમાં નારિયેળ પધરાવે છે, પૈસા નાખે છે, એ માદ આવ્યું.

અમારા યજમાનો અમારી સાથે છે. અમને ઘણું ખતાવવા તેમની ઇચ્છા છે. ધણું જોવાની અમારીયે ઇચ્છા છે. પરંતુ એક ચિત્ર જોયું, વિચાર્યું ત્યાં બીજી છાપ આવી પડે છે તે ત્યાં ત્રીજી. અને આ રીતે અમે ૨૭ ઘંટ વાગતો ટાવર જોયો, મૂળ ધરાવતી જ્ઞાની શિશ્યમૂર્તિ જોઈ, નેશનલ લાયબ્રેરીમાં પાક્કી અને અરબી બાષાનાં પુસ્તકો જોવાં અને પ્રાગનું સ્ટેડિયમ જોયું.

રાત્રે આઈકોન કોટેજના એ બગ્ચ ખંડમાં એકલા સૂતા સૂતા મસ્તક પર પડેલા આ અનેક ચિત્રો ફરીથી આવી ગયાં. આધુનિક ગણાતું શહેર કેટલું પૂરાણું હતું! આ જૂના અવશેષો અને નવા સ્વરૂપો પુરો મેળ લેતાં નહોતાં.

કાચની મોટી બારીમાંથી બહારથી આવતો પ્રકાશ બંધ કરવા પડેલો પાડી દીધો; અને જ્યારે જાગ્યો ત્યારે એ બીજા દિવસની સવાર હતી.

લોહીથી ખરડાયું હતું. એક સાવકી મા એની બાળકીને જુદાસ આપતી હતી. આ સ્થળે સાવકી માએ એ બાળકને ફૂલ લેવા મોકલી અને તેની પાછળ પાછળ સાવકી મા યે ગઇ. લાગ જોઇ એણે ધક્કો મારી બાળકને આ નદીમાં ડૂબાડી દીધી. ગામ લોકોને આ વાતની ખબર પડી. ગુસ્સે થયેલા લોકોએ એ સાવકી માને નદીમાં ફેંકી દીધી. સાવકી મા ઉપરથી આ સ્થળને માચોઆ કહે છે.

આ સ્થળનું સૌંદર્ય અવશ્યનીય હતું. આ જાણ સાથે એ દિવસના સૂર્યને પર્વતોની પાછળ આથમતો જોતાં જોતાં અમે રાત્રે ગોવાડોલ્ક પહોંચ્યા. રાત્રે જમ્યા. સવારમાં સૌ બેસા ઉઠી ગયા. થરમો બાથ જોવા ગયા. અહીં બાળકો મફત સ્નાન કરે છે અને તરવાની તાલીમ લે છે. મનુરોનાં કલેક્ટીવ મકાનોયે જોયાં.

આ પ્રદેશમાં બાટા શ-જોડા ફેક્ટરી જોવા ગયા, તેની શાખા માગતમાં-લાડોરમાં છે. આ ફેક્ટરીની શરૂઆત એક મોચીએ કરી હતી. ૧૯૩૧ માં એનો માલિક મૃત્યુ પામ્યો. અત્યારે સરકાર કારખાનું ચલાવે છે. અહીંઆ ભારતથી આમડું આવે છે.

રાત્રે અગિયાર વાગ્યે ખીટીસ્લાવા પહોંચ્યા. રસ્તામાં અમારા સ્વાગત માટે રાહ જોઈને એક ટોળું ત્રણ કલાકથી ઉભું હતું. આ બાળકો ઓઝો અને પુરુષો ‘શાંતિ ઝીદા’ના પોકારતાં હતાં. ‘ભારત-એક દોસ્તી અમર રહે’, બોલતાં હતાં.

ખીજે દિવસે ડો-ઓપરેટીવ કામ જોવા ગયા. ત્યાં રકા-ખીમાં ડબલ રોટી અને મીઠું લઈને અમારા સ્વાગત માટે લોકો ઉભા હતા. આ વિધિને આ ગ્રામલોક શુકન માનતા હતા. અહીં સહકારી ખેતીના પ્રવ્રજે અમને તેમના કામની સમજણ આપી.

એકોસ્થોવેકિયા આજે સ પૂર્ણ સામ્યવાદી છે. તેની અર્થ રચના પણ નામ્યવાદી બની છે. પરંતુ તેની ખેતી રીશિયાની જેમ સંપૂર્ણ સામ્યવાદી બનાવી નથી. તેમણે સમૂહખેતીના પ્રયોગો કર્યા તો ઉત્પાદન ઓછું થયું, એટલે અલગ માલિકોના ખેતરો નહેતા દઈ સહકારી ધોરણે ખેતીના પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં મિયાનણુ વત્રો અને ખીજ સાગમો મહકારી મડળીની હોય છે ખીજ તાજાની સહકારી મડળીમાં નફાની નફેચણી જમીનના સગેરશ પર કંઈ છે નીજ પ્રકારની સહકારીમાં કરેલા કામના પ્રમાણ પર જ નફાની વડેચણી થાય છે

૩ મં પરથી ખાજા ફરીને જન્મા ત્વથી ડાન્ડુમ ની પગ રીમ યોચમા ફરના ગયા. લોચ પગ ચુરક અને ચુરનીઓ એકઠા થયા હતા. સંગીતકારોએ સંગીત આપી સ્વાગત કર્યું. એક લોકોએ ભાગતાય પોપાડ પહેર્યા. સમૂહ નૃત્યમાં મહુએ ભાગ લીધો, જાણે ભારત અને એક પ્રજા વચ્ચે કોઈ બિન્નતા જ નથી અનુનાદક મેરિયા, દાસા, માન વગેરે ભાતના પ્રતિનિધિઓ માથે વાતચીતમાં એક રૂપ થતા હતા અને એ પછી છુત જ ભારતના જી. જી. પ્રાતમાથી આવેના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા પ્રનસમા સંતોને પડેની હાપ સૌએ કાધી. દેશમાં જઈને શુ કરશે તેની વત જરી. પ્રવાસમાં જોવાય તગરે સહુ એક ખીજાને પિછા નતા નહોતા ત્યારે છૂટા પડનાની વડી આવી પડેચી ત્યારે આ એસી બાર્ડ-બહેનોનું એક મોહુ કુટુંબ હોય તેમ આજે ડાન્ડુમ નદી પર લાગતું હતું. છૂટા પડવાના છીએ તે વિચારે સોને દુઃખ થતું હતું.

લેનિનચેડ અને ચેસ્કોમાં જન્મવા સુવાતું ફેલ્ડ ટેકાણું
 નેહોણું તેમ અમને લાગણું હતું. સવારે આઠ વાગ્યે ઉઠીએ.
 નવ વાગ્યે નાસ્તો કરીએ, દસ વાગ્યે બહાર ઉપડીએ, એક વાગ્યે
 ખાણ ફરી બોજન લઇએ. ચાર વાગ્યે શાપાણી હોય, પાંચ વાગ્યે
 ફરવા ઉપડીએ. રાત્રે સંગીત-નાટકના કાર્યક્રમમાં જઈએ. રાત્રે
 બાર વાગ્યે નિવાસ સ્થાને ખાણ ફરીએ, સાડાબારે રાતનું બોજન
 વાણે બાપજીવાળી માથ. તંદુરસ્તીના ખાણ પીનાથ. રાતના બે વાગ્યે
 નિદ્રાદેવીના વચ્ચે અને ફરી ખાણ બીજી સવારથી ધડમાળ ચાલુ થાય

રસ્તાપરના લોકોને પૂછે છે કે

તો પ્રકરણ ન લખત

[૧૯]

૨૫ મી જીવનમાં એ આશ્ચર્ય જેવું બહાર બસની કતારો ઉભી હતી જનની વડામાર તૈયારી ચાલતી હતી સફળ પ્રતિનિધિઓ એકાસ્તેલોકીઆના આવેરા પ્રદેશમાં ત્રણ દિવસ માટે જતા હતા. જસ પાસે હું એકવેર ઉભો રહી, જનનારોને વિદાય આપનો હતો. એટલામાં આશ્ચર્ય કવિ જાંઘા બસમાથી નીચે ઉતરી મને થોડાક ડાલર આપતા ગયા, અને તેમના માટે હાર્દ પરાધર્મ ખરીદી લાવવાનું કહ્યું.

બસ ઉપડી ગઈ. હોટેલ બહાર હું એકલો ઉભો રહ્યો. થોડીવારે એક મુવતી વેરા આવી પહોંચી. શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં મને કહ્યું: 'આલો કેમ ઉભા છો? તમારે ઝુરીય જવું છે ને! તેના માટે આપણે સ્વીટઝરલેન્ડની એલચી કચેરીએ જવું પડશે. એક સરકારની કચેરીએ આ દેશ છોડવાની મંજૂરી લેવા પછી જવું પડશે.'

એ પછી, હું અને વેરા એક ડુરીંગ કારમાં બેઠાં. સારા પ્રાગતું ચક્કર લગાવ્યું. મારા પાસપોર્ટમાં એક સરકારની મંજૂરી લીધી કે તેમનું રાજ્ય હું છોડી શકું છું. સ્વીસ એલચીખાતાથી થોડે દૂર મોટર ઉભી રાખી. વેરાએ મને તે પરદેશી કચેરીમાં એકલો મોકલ્યો. તેમણે પણ તુરતજ મને સ્વીટઝરલેન્ડમાં પ્રવેશવાની મંજૂરી આપી; અને એરોપ્લેનની ટિકિટ આપનાર સ્વીસ-ઝરની ઓફીસે આવવા જવાના ૪૮૬ ફ્રેંક આપી પ્રાગથી જુરીયની રીટર્ન ટિકિટ લઈ આઈઝાન હોટેલમાં પાછો આવ્યો.

બરચન હોટેલ આજ સાવ મુની હતી. બોજનના ટેબલ ઉપર એકલો જમવા બેઠો. દિવસોથી સહુ સાથે સતત બેસવાનો મહાવરો હતો, પણ સહુથી છૂટા પડી સ્વતંત્ર રીતે આ પરદેશમાં ફરવાના સાહસનો એક પ્રકારનો આનંદ હતો. જમવામાં લીલાં પટાભાં, ખાદેલા મકાઈના દાણાં, ટમેટાં, દહીંં આવું બધું મંગાવ્યું. પીરસનાર બાઈ હું એકલો હોવાથી સાફં લક્ષ આપી શકતા હતા. જમીને ઉદયો ત્યારે મારા હાથમાં બીલ આવી પડ્યું. આ બીલ હતું ૨૪ ફ્રાન્ક અને ૫૦ દોકડાનું. (એટલે લગભગ રૂ. ૧૧-૪-૦ થયા) સાત સાદું બોજન એક વખત જમવાના સવ. સોળ રૂપિયા થાય. પ્રાગની આ હોટેલમાં એક દિવસ રહેવાનું રાજનું ખર્ચ પચાસથી ઓછું નહિ થતું હોય. અમારું બધું ખર્ચ તો એકાસ્તોવેક્રિયાની શાંતિ સમિતિ ઉપાડતી હતી એટલે અમારા રાશુંદા ખર્ચ વિશે તો અમે બેખબર હતા.

બપોરે વેરા પાછી આવી. હિન્દ વિશે ઘણી વાત કરી ગઈ. તેનો પતિ ભારતમાં કોઈ સ્થળે નોકરી કરે છે, પણ તેને હિન્દમાં આવવું ગમતું નહિ. મેં પૂછ્યું કે કેમ ગમતું નથી, તો તેણે જવાબ દીધો કે હિન્દમાં વાઘ ઘણા હોય છે. કાલેરા તથા ગરમી પણ ઘણી પડે છે. ભારત વિષેના તેના આ અપાલ્યથી મને હસવું આવ્યું.

બીજા દિવસની સવારે વેરા આવી. પ્રાગથી દૂર આવેલા એરોડ્રમ પર મને ઉતારી તેની નાની ગાડીમાં ચાલતી થઈ. તે જતી હતી ત્યારે મેં અટકાવી, મારો પાસપોર્ટ જતાવી પૂછ્યું—“હું પરમ દિવસે અહીં પાછો ફરવા માગું છું, કંઈ મુશ્કેલી નહિ પડે ને?”

વેરાએ જવાબ આપ્યો. “ના રે ના, મુશ્કેલી નહિ. કંઈ મુશ્કેલી પડે તો મને ફોન કરજો.”

પ્રાગના એરોડ્રમ પરથી એરોપ્લેન ઉડ્યું ત્યારે તેમાં ગણ્યાં ગાંડ્યાં પેમેન્જો જ બેઠા હતા. કેટલીક બેઠકો ખાલી હતી. મેં આસપાસના પ્રવાસીઓ સાથે દોસ્તી બાંધી દીધી. “ક્યાંથી આવો છો? ક્યાં જશો?” વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા ને તેમના પ્રશ્નોના જવાબો આપ્યા. ભારતના જીવનની છબિઓ જતાવી. પ્રવાસીઓમાં ઇજીપ્તના એક વેપારી ગેરીબીઆન હતા. સ્વીટ્ઝરલેન્ડની બે પ્રૌઢ બહેનો હતી, અને બીજા કોણ હતો તે આજે યાદ નથી. ભારતની ટ્રેનમાં જેમ અળણ્યા એક બીજાની અંતર અંતર પૂછી જણાવતા થઈ જાય છે તેમ અમે જાણીતા થઈ ગયા હતા. યુરોપ ક્યારે આવ્યું તેનો ખબર ન પડી.

યુરિયનું એ એરોડ્રમ વિશાળ હતું. તેના મકાનને બે માળ હતા. આ રોશનનું મકાન ચાલતા ચાકરી જઈએ તેટલું વિશાળ

હતું. એરોપ્લેનના પરદેશી સાથીદારો તો ઉતરીને ચાલતા થયા. એ વિશાળ સ્ટેશનના આવકાશમાં બપોરે હું એકલો ટેલવા લાગ્યો. આકાશમાં વાદળાં હતાં ને દિવસ ઝાંખો જનતો જતો હતો.

મારા હાથમાં નાનકડી હેન્ડબેગ હતી. ખભે ગરમ આવર ઢાંટ હતો. મને મનમાં થયું કે ગામની બજારોમાં હું ફરું તે પહેલા હાથ મેં ધોવાનું પતાવીને પછી જ ગામમાં જઈ. રેસ્ટોરાનું બાયરમ હતું. તેનો ઉપયોગ કરવો તે સમ્યક્તા ગણાતી હશે? આવા વિચારો આવ્યા, પણ તેનો ખુલાસો કંઈ થોડો ઢાંઢની પાસે જઈને મેળવાય? દૂર અખબારનો સ્ટોલ હતો. તેનો દુકાનદાર મારી ગતિ જોઈ રહ્યો હતો પણ એ મને પૂછવાની દરકાર કરતો નહોતો. તેની પાસે જઈને મેં બાયરમનું પૂછ્યું અને તેણે જે બતાવ્યું તે બાયરમ સમક્ષ મેં પચાસ મિનિટ પહેરે લગાવ્યો. છતાં એ ખૂફ્યુંજ નહિ. તે કાયગને માટે બંધ જ હશે તેમ માનીને રેસ્ટોરા તરફ હું ગયો.

ધડિયાળ તરફ નજર કરી તો એક વાગી ગયો હતો. કાંટો ઝડપથી આગળ મુસાફરી કરતો હતો. બીજા એક ભાષ પસાર થયા. તેમને પૂછ્યું; એક્યેન્જ ક્યાં છે? એ એક્યેન્જમાં પહોંચી થોમસ કુકના થોડા એક વટાવ્યા. સ્વીસ ત્રાણ લીધું. ઝુરીય એરોડ્રમ લગભગ જે વાગ્યે બસમાં બેસીને છોડ્યું. સીધો ઝુરીય રેલ્વે સ્ટેશને પહોંચ્યો.

વિશાળ રસ્તા, સાદી દુકાનો, અને લાલ લીલા પોપાકો પહેરી દરતા માણસોથી આ શહેર સરસ લાગતું હતું. ઝુરીય વેપાર માટે અને પ્રવાસીઓ માટે મનોરમ ધામ ગણાય છે. જોવા માટે અહીં અસંખ્ય સ્થળો છે. ખરીદવા માટે અહીં અસંખ્ય દુકાનો છે. ઝુરિયના રેલ્વે સ્ટેશને અમને હિતાર્યા ત્યારે મારા

મગજમાં આવી ખરીદી પણ રમતી હતી. જ્યારે અમારા પ્રવાસી હિન્દી ગિત્રોને ખજર પડી કે માનુષામ્ન શુક્લ સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં ઝુરીચ ઉપડે છે ત્યારે મારી પાસે સંખ્યાબધ વસ્તુઓ મંગાવી હતી. કેમેરા, ઘડીઆળો, ટાઇપ રાઇટર, ટેપ રેકર્ડીંગ મશીન, પ્રોજેક્ટર અને બીજાં જે ખાસ નવીન જણાય તે મગાવ્યું હતું. ઝુરિચની ખજર જોતાં આ બધો વિચાર આવ્યો, સાથે એ પણ વિચાર આવ્યો કે ચોથે દિવસે તો ભારતથી વિમાન પ્રાગના એરોડ્રમ પર આવી તે જ ખપોરે અમને હિન્દના માર્ગે ઉપાડી જશે.

વખત પસાર થતો હતો. સમારના આઈઝર્ન હોટેલમાં એડની ચારેક સ્લાઇસ અને એક કપ કોફી પીધી હતી. એ પછી કંઈજ લીધું નહોતું. પરંતુ જૂથ તો લાગી જ નહોતી. મનમાં હતું કે ઝડપથી મારી ખરીદીની કામગીરી પતાવી પછી રાતવાસા માટે હોટેલ ગોતી લઈશ. કાલનો દિવસ અહીં રહીને પરમ દિવસે પ્રાગ પહોંચી જઈશ અને પેલે દિવસે ભારત તરફ ઉડીશું. ફીન્લેન્ડ, રશિયા એકોસ્લોવેકિયા એવાં જ્યાં રથજે ચીજ વસ્તુના અનેકગણા દામ હતા. આ રથજે સસ્તામાં મળશે. આમ વસ્તુઓ ખરીદવાની હતી, ઝુરિચનાં રથજો જોવાનાં હતાં અને એક દિવસ શેકાઈને પાછું પ્રાગ પહોંચી જવાનું હતું.

ઝુરિચના સ્ટેશને પગથીઆં ચડી એરલાઈનની એફીસ સ્વીસ-એર બણી હું ગયો. એક ખારી પર જુવાન બેઠો હતો તેને મેં મારી પ્રાગ-ઝુરીચ રીટર્ન ટિકિટ આપી. બેદરકારીથી મેં જણાવ્યું કે “પરમ દિવસે એરોપ્લેનમાં હું ઝુરીચ છોડીશ. આ મારી રીટર્ન ટિકિટ છે, આપ નોંધી લ્યો.”

એ જુવાને બીજી ખારી પર બેઠેલા બીજા એક બહેનને ટિકિટ આપી. તેની સાથે કંઈક વાત કરી, અને એ પછી મને જવાબ દીધો :

“અમે દીલગીર છીએ. આપને એરોપ્લેનમાં જવા માટે જગ્યા એક અઠવાડિયા પછી મળશે.” ઘણી જ સ્વસ્થતાથી એણે જવાબ આપ્યો.

“મારે તો પરમ દાંડે જ જોઈએ છે.”

“I must get seat day after to-morrow!”

“અઠવાડિયા સુધીનું બધું જ રીઝર્વ છે.” તેણે તેણે જવાબ આપ્યો ત્યારે આ જુવાનમાં સહાનુભૂતિ છે તેવું તો લાગ્યું. મેં તેને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો, “મારા હિન્દી સાથીદારો આજથી ચોથે દિવસે આર્ટર પ્લેઇનમાં પ્રાગતી ભારત જવા ઉપડશે—મારે શું કરવું?”

“ખરેખર મુશ્કેલ છે” એમણે જવાબ આપ્યો.

અમારી ચર્ચા થંભી નહિ. જ્યાં સુધી મને ટિકિટ મળે નહીં ત્યાં સુધી હું ખારી છોડી શકું તેમ હતું નહિ અને પાશ્ચાત્ય સભ્યતા જ્યાં સુધી હું ખારી ન છોડું ત્યાં સુધી જવાબ આપવો બંધ કરે તેમ હતું નહિ. મારા માટે તો આ એક અણુધાર્યો પ્રસંગ હતો; જેના માટે મેં કલ્પના જ નહોતી કરી. ખરીદી, હોટેલના નિવાસની ચિન્તા અને બીજા વિચારો બે ઘડી થંભી ગયા અને ત્રણ દિવસ પછી હિન્દ જવા જે એરોપ્લેન સહુને લઇને ઉપડશે ત્યારે હું ક્યાં હોઈશ તે વિચારે થોડો વખત હું ચમકી ગયો.

ફરી ટિકિટ ખારી પર પૂછ્યું કે “ટ્રેસન જાય છે?”

“હા, એરિફ્રેયા થઇને, ચાર પાંચ દિવસ પહોંચતા હાશે!” તે પણ અનિશ્ચિત હતું.

નિશ્ચિત સ્થિતિ વિના ટિકિટ આરી નહિ છોડવા હું મક્કમ છું તેમ ત્યારે એ જીવાને અને તેના સહકર્મચારીઓએ જોયું ત્યારે તેઓ ખીંતે માર્ગ વિચારવા લાગ્યા. મને કહે :

“મિ. શુક્લ, કાલે પેરોડિયે વિએના અમારું એક પ્લેકન જાય છે. તેને ખીજું કનેક્સન પ્રાગચી કોઇ મળે છે કે નહિ તે ખબર નથી. તમે રાત્રે આઠ વાગ્યે ખબર કાઢશો. અમે જ્ઞાનથી જાણી લઇશું.”

પાછો ફરી ત્યારે બપોર બાંધીને સાંજ થઇ ગઇ હતી. બજાર હવે એકાદ કલાક જ ખુલી રહેવાની હતી. કાલે વહેલી સવારે જો મારે જુગિય છોડવું પડે તો મિત્રોએ મગાવેલી અને મારે જોઇતી વસ્તુ તો લઈ લેવી પડે. નહિતર મારો અહીં આવવાનો ફેરો માત્ર માઇલોનું અંતર કાપીને પાછા ફરવાનો જ થાય. પરંતુ ખરીદવાનો કોઇ ઉમંગ નહોતો. મારા મનને આ આજુધારી ઘટના કોગી રહી હતી. આ સ્થિતિમાં રસ્તાથી થોડે દૂર એક આલીશાન રોડમાં ગયો. ત્રણ ચાર ઘડિયાળો લીધી. બજાર બંધ થવાનો વખત થતો હતો એટલે પેકેટ બાંધવાનું કહીને ખીજો કેમેરા લેવા ઉપડ્યો. એ ત્રણ દુકાને ફરી એક ઉંચા પગથીઆવાળા કેમેરા ડીલરની દુકાને ચડ્યો. કેમેરા પસંદ કર્યા. કિંમત નક્કી કરી. તરસ લાગી એટલે એ કેમેરા વેચનાર બાઇ પાસેથી માગીને પાણી પીધું. એ દરમિયાન કેમેરાની વધુ રકમ માટે પૈસા વટાવવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો.

આ કેમેરાની દુકાનમાં એક દુકાનદાર અને એ છોકરીઓ કામ કરતી હતી. આ ત્રણેય નોકર હતા. ખરીદનારમાં અર્ધો કલાકમાં માત્ર હું એક જ હતો. એ જાને છોકરીઓને દુકાન બંધાવી અમે જાગ્રુની બેંકમાં ચેક વટાવવા ગયા. ઘડિયાળમાં ૪

વાગતા હતા. એકમાં સહી કરી કેમેરાની દુકાનદારને બેંકમાંથી પૈસા લેવાનું સોંપી બહેનના બંધ થના ઘડિયાળના સ્ટોર તરફ દુકોડ્યો. સાંજના ૭ વાગ્યે અહીં આ બંધી દુકાને બંધ થઈ જાય છે. તેમને પૈસા આપી બીજી લીધું. ઘડિયાળોનું પેકેટ એ બીજી બતાવી બીજી ચડેથી લીધું. અને ઘડિયાળમાં સવા ૭ વાગી ગયા હતા. એ પેકેટ હાથમાં લઈને હું બેંક પર આવ્યો. બેંક બહાર તાણું લટકતું હતું.

બારસો રૂપીઆ વટાવવાનો એક મેં એ કેમેરાની દુકાનદારને આ બેંકમાં જ આવ્યો હતો. હવે શું કરવું ? ત્યાંથી થોડાં કદમ જ દૂર એ કેમેરાવાળાની દુકાન હતી. મારા મનમાં થયું કે આવતાં મોકું થયું એટલે તે પાછો પોતાની દુકાને પહોંચી ગયો હશે. અને હું એ દુકાને પહોંચ્યો. એ દુકાને પણ બહાર તાણું લટકતું હતું. પણ આ બંધ દુકાનમાં તો મારી હેન્ડબેગ હતી. એ હેન્ડબેગમાં મારો પાસપોર્ટ હતો, એક બુક હતી અને એવરકોટ હતો.

ફરી પાછો એ બેંક પર હું ગયો. સા માટે ગયો હતો તેનો તો આજે પણ જવાબ વાળી શકતો નથી. સરસ મજાનું તાણું લટકતું હતું. વારંવાર બેવાથી જો એ ખુલી જતું હોત તો જરૂર ખુલી જત અને અંદરથી પેસો કેમેરા ડીલર હાથમાં એક વટાવીને પ્રાપ્ત કરેલા બારસો રૂપીઆ લઈ મારી સામે ખડો થવાનો ચમત્કાર થાત. આવો ચમત્કાર ઘટ્યો હતો કે નહિ તે પણ ખબર નથી, પરંતુ મારા પૈસા બેંકમાં, મારો પાસપોર્ટ અને હેન્ડબેગ પેલા કેમેરાવાળા દુકાનદાર પાસે. બાકી રહ્યો હું માત્ર-ચુરીચુરી બંધ જાળરના રસ્તા ઉપર. ખીસ્સામાં બહેનના પૈસા આ ઘડિયાળો ખરીદવામાં વાપરી

નાખ્યા હતા. ભારત ક્યારે પહોંચીશ તેની સ્થિતિ જ્યાં નિશ્ચિન થઈ નહોતી ત્યાં ખીજ અનાથ સ્થિતિ આવી પડી.

ઝુરિયની બજારમાં બેંક પાસે હું ઉભો છું. પસાર થનારને વિનંતી કરું છું.

“ મને માફ કરજો, આ બેંક બંધ છે ? ”

“ હા જી, કાલે સવારે આઠ વાગ્યે ખુલશે. ”

ફરી પાછો પેલા કેમેરા વેચનારની દુકાને જઈને ત્યાંથી પસાર થનારા લોકોને હું પૂછું છું અને બધાં લાગણી પૂર્વક ઉભા રહે છે. કોઈ એમ નથી પૂછતું કે દુકાન બંધ છે છતાં તમે શાં માટે આવો વાહિયાત પ્રશ્ન પૂછો છો કે આ દુકાન બંધ છે ? સદૃશ વિનયથી જવાબ આપે છે.

“ હા સાહેબ, બંધ છે. કાલે સવારે આવજોને, આઠ વાગ્યે ખુલી જશે. ”

પણ મારે જવું ક્યાં ? પૈસા તો આ બેંકમાં છે. મારી એક છુક બંને ખીજે સામાન તો આ કેમેરા વેચનારની દુકાનમાં છે અને ઝુરીયની બજારની આ બે દુકાનો બન્ને મારી પરિક્રમ્યા ચાલે છે. આ દુકાનદારની દાનત લિપે પાણુ અનેક આશંકાઓ આવી ગઈ. કોઈનાં નામદામ તો મારી પાસે હતાં જ નહિ.

અતે હું થાક્યો. વિચારની પ્રક્રિયાનું ઝિન્દુ ચન્મ ઉપર પહોંચી ગયું હતું કે બાકી હતું તે ખચર નહોતી. માત્ર એક પુરપાઈ ખીજ સદૃશ તત્વોને પરાજય આપી ક્રિયા કરી રહ્યો હતો. કેમેરા વેચનારની દુકાનની બાજુમાં બે બહેનો હજુ દુકાનની

ચીજ વસ્તુ સંકેલતી બારણું બંધ કરવાની વિધિ કરી રહી હતો, તેમની પાસે હું એ આથમતી સાંજે ગયો.

મને કહે-“અમે દીલગીર છીએ. હવે કંઈ જ વેચી નહિ શકીએ.”

મેં કહ્યું: “મને માફ કરજો. મારે કંઈ જ લેવું નથી. પૂરી વાત કરવાની મારામાં હવે શક્તિ રહી નથી. હું હિન્દુસ્તાની છું. પ્રાગયી આવું છું. સવારનું કંઈ ખાધું પીધું નથી. માત્ર આ પગ ઉપરજ ટકું છું. આરામ લઈ શક્યો નથી. મને મદદ કરો, બીજો ઉપાય નથી.” એમ કહાને મેં મારી બધી લકીકત એ બે બહેનોને સવિસ્તર કહી. પોતાની દુકાન છોડી એ બંને બહેનો મારી સાથે રસ્તા પર નીકળી પડી. મારો જેમ એમણે પણ કેમેરા વેચનારની દુકાનનું તાળું તપાસ્યું. થોડી વારમાં એમાંની નાની બહેનની આંખ ચમકી.

મને કહે: “થોભો. આ લોકો કેટલીકવાર બહારથી બંધ કરી મોડે સુધી અંદર કામ કરે છે. એક ગલી વટાવી એ પાછળના બારણે ગઈ. સાથે હું પણ ગયો. એણે બારણું ખખડાવ્યું. થોભો દુકાનદાર ચિન્તાવુર નજરે - પાછલું બારણું ખોલી નીકળી આવ્યો. અને મને કહે તમે “ક્યાં હતા?”

મેં કહ્યું: “તમે ક્યાં હતા?”

થોભી એ બહેનો ક્યારે ચાલી ગઈ તે ખબરે ન પડી. આમારની વિધિ ત્યારે મારા મસ્તકમાં જ નડેલી.

એ દુકાનદારે જ્યારે વહાલથી મને પાછળથી દુકાનમાં લઈ ગયો ત્યારે તેનાં માટે મેં જે કુતક ક્યાં હતા એની મનમાં શરમ લાગી. એ મને આપવાના કેમેરાના ત્રીસ અને ફોર્મ બર્થો કરતો

હતો. એના કામમાં મને ઘણો ધીરો લાગ્યો. સાડા સાત વાગવા આવ્યા હતા. તેની મદદનીશ એક બહેન હતી દુકાનમાં કામ કરતી હતી.

મારી નજર ઘડિયાળ પર પડી. આઠ વાગતા હતા. એ દુકાનદારને મેં મારા નિવાસ માટે પૂછપરછ કરવા કહ્યું. તેણે બે ચાર ટેલીફોન કરી જોયા. મને કહે કોઇ હોટેલમાં જગ્યા નથી. પ્રવાસીઓનો બહુ મોટો ધસારો છે. એ પછી તેની પાસેથી ફોન લઇ મેં સ્વીસ-એરના રેશને જોડ્યો. મારી પ્રાગ જવાનો તાલાવેલી પાછી મારા પર સવાર થઇ ગઈ હતી. એપ્રિલ પ્રસંગ પૂરો થતાં કોરી ખાતી હતી. જૂની ઘટના તેના દરેક સ્વરૂપે જાગતી ખડી હતી- મને ચિંટળી વળી હતી. મેં ફોન સ્વીસ-એર સાથે જોડ્યો. એક બહેન ટેલીફોન પર વાત કરતી હતી. મેં એને આવતી કાલે મારે પ્રાગ જવાનું છે તો એરોપ્લેનની ગોઠવણનું થું થયું એમ પૂછ્યું. એણે વળતો ઝડપથી જવાબ આપ્યો કે કાલે કોઇ એરોપ્લેન પ્રાગ જતું જ નથી." આ જવાબ તો હું અનેકવાર સાંભળી ચૂક્યો હતો.

આ બાળુ દુકાનમાં પવન ખાવાના પંખા હોતા નથી. એથી ઉલટા ઠંડીથી બચવા હવા આવજન કરે તેના બંધ બારણા દરેક દુકાનને રાખે છે. સ્વીસ-એર ક્યુરીના બહેનનો જવાબ સાંભળી મારા કપાળે પરસેવાના થોડાં ટીપાં ખાઝી ગયાં. મેં કહ્યું, "બહેન, હું તો વિએના થઇને પ્રાગ જવાનો છું."

એ બહેન કહે : "હું કંઈ જાણતી નથી."

અને એ પછી જે ઘટના હાલ હું જે કેમેરાવાળાની દુકાનમાં બેઠો હતો તેની બાળુમાં આવેલી દુકાનમાંની એ એ બહેનને કહી હતી તે જ કહેવા માંડી.

“જુઓ બહેન, મને ખગર છે કે આઠ દિવસ સુધી પ્રાગ જતા ઠાઠ એરોપ્લેનમાં જગ્યા નથી. બધા રીઝર્વ છે. પણ ભારત જવાનું અમારું આગવું ચાર્ટર્ડ એરોપ્લેન પેલે દા'ડે પ્રાગથી અમારા બધા સાથીદારોને લઈને ઉપડી જશે. અહીં કે પ્રાગમાં પછી મારે ઠાઠ નથી, પાસે પૈસા પણ નથી, યુરિયમાં એક દા'ડાથી વધુ રહેવા મારી પાસે ખરચો નથી. આજ સવારથી મેં ખાધું પીધું નથી. હું ભારતથી આવું છું. તમારા શહેરમાં રહેવા ઉતરવાનું કોઈ ઠેકાણું નથી. તમે મદદ નહિ કરો તો ચાલે તેવું નથી.”

અને હું ફોનને છોડતો નથી. વાત ક્યેં જ રાખું છું. પેની બહેન પણ સહાનુભૂતિમાં જવાબ દીધે રાખે છે. મને કહે અમારા મેનેજર સાથે વાત કરો. મેનેજરે પણ મને જવાબ આપ્યો કે એ નિષ્પાય છે. મને પ્રાગ મોકલી શકશે નહિ. પણ ફરીથી એ બહેનને કહ્યું તેવું મારી મુશ્કેલીનું ગીત ગાયું ત્યારે તેના મસ્તકમાં ઝંખકારો મયો.

એ મેનેજરે મને કહ્યું : “સાંભળો, અમે અમારો પ્રયાસ કરીએ છીએ. અમારા વિએના જતા એરોપ્લેનમાં તમને વિએના સુધી સગવડ મળશે. વિએના એરપોર્ટથી બીજું એરપોર્ટ ૬૦ માઈલ દૂર છે. ટેક્ષીમાં તમારે બીજા એરપોર્ટ પહોંચવું પડશે.

“ટેક્ષીમાં ?” મેં પૂછ્યું.

“હા, ટેક્ષીમાં. અને એ ટેક્ષીના તમારે ૩૦૦ શિક્ષીંગ આપવાના રહેશે. બીજા એરોડ્રોમ પર એક સરવીસ ચાલે છે. તમે ઠાલે સવારના સાડા દસ વાગ્યે વિએના પહોંચો. ત્યાંથી બીજા એરોડ્રોમથી માલ-એરોપ્લેન બાર વાગ્યે પ્રાગ માટે ઉપડે છે.

“પણ ટેક્ષી દોઢ કલાકમાં એ ૬૦ માર્કલ કાપશે?”

“તમારે એ જોખમ લેવું પડશે.” (You have to take that risk)

“બસે, પણ મહેરબાની કરીને મારા માટે એ સગવડ કરાવી આપો.”

મેનેજર કહે : “આપનું નામ શું?”

“બી. એલ. શુક્લ.” જવાબ દીધો.

ફરીથી મેનેજરે કહ્યું : “જૂઓ મિ. શુક્લ, અમે આપારે વિએના તાર કરીએ છીએ. તમને બીજા ઍરોપ્લેનમાં સગવડ મળશે કે નહિ તેનો જવાબ કાલે સવારે મળશે. પણ તમે તૈયાર થઇને સવારે ૭ વાગે આ કચેરીએ આવી જજો.”

“અને પેલા ૬૦ માર્કલ કાપવાની ટેક્ષી ક્યાંથી મળશે?”

“એના માટે અમે ટેક્ષીવાળાને તાર કરી એરોડ્રમ પર તૈયાર રાખવાનો બંદોબસ્ત કરીએ છીએ.

મેં એ પછી તુરત ટેલીફોન મૂકી દીધો. આટલી વાતચીત કરવાનો ત્રાસ અને સંતાપ ઝોઝો નહોતો. ટેલીફોન છોડી દીધા પછી મેં શા વાત કરી, એણે શા જવાબ આપ્યો તેનો હજુ તાજો મેળવતો હતો. “કદાચ યરો, આવજો, અમે તાર કરીશું—” આ બધું મૃગજળ જેવું હતું. પણ મુઝે શી ક્ષિતિજના એ ચમકારને મૃગજળ માન્યું હતું—અને મારી બીતરમાં બેઠેલો પુરપાઈ સંજોગોની કાયરતા સાથે સખત હાથે કામ લેતો હતો. ‘પંગુ’ લંઘવતે ગિરિમૃંની શ્રદ્ધાના દેશમાંથી હું આવેલો હતો, પણ એ સૂચને મેં પુરપાઈ સાથે જોડી દીધું હતું.

એ પછી મારી આસપાસ મેં જોયું તો બંને છોકરીઓ અને પેલો યુવાન દુકાનદાર મારા ફરતા વીંટળાઈને મારી સામું જોતાં ઉભાં હતાં. મને થયું કે હું તેમને વધુ રોડી રાખું છું. અંધારું તો થઈ ગયું હતું. નાની સાદી દુકાનમાં દીવા તો ક્યારનાં ચ થઈ ગયા હતા. મૂખ્ય બજાર પરનું દુકાનનું બારણું બંધ હતું. તેણે તો એક ભારે ગોટાળો ઉભો કર્યો હતો. હું ત્રણ કેમેરા, એક બાળકો માટેનું પ્રોજેક્ટર, બાળક રમકડાં, ધડીઆળો એ બધાનાં પેકેટ ઉપાડવા હું પ્રયાસ કરતો હતો, પણ હેન્ડએગ, એવરકોટ અને આ નાનાં નાનાં પેકેટોના કમઘણુને હું ઉપાડી ન શક્યો, અને એ યુવાન સ્વીઝ દુકાનદારે મારા હાથમાંથી અર્થો સામાન લઈ લીધો. મને કહે હું તમને ટ્રાવેલર્સ બ્યુરો સુધી મૂકી જાઉં. પેલી મદદનીશ છોકરીઓને એણે દુકાન બંધ કરવાનું સૂચન આપ્યું.

પાછતે ખારણેથી અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે ઝુરિચની બજારનું અનેાખું ચિત્ર ખડું હતું. પડોળી બજારે વચ્ચે અંધારૂં ખીચો-ખીચ બરેલું હતું. એની પકતાશ વચ્ચે બરેલા અંધકારને રસ્તાની બંને બાજુના દિવા પડોંચી શકતા નહોતા. આ પ્રકાશની આડશમાં વરસાદનાં પડતાં ફેરાં એકેએક મણી શકાય એટલાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. અમે બંને રેલ્વે સ્ટેશને પડોંચ્યા. આ રેલ્વે સ્ટેશનની પડોળી પરચાળમાં જ નાની મોટી બધી ઓફીસો હતી. એરોપ્લેનવાળા સ્વીસએરની પણ અહીંજ ઓફીસ હતી, તેમ ટ્રાવેલર્સ બ્યુરો પણ અહીં હતો. આ બ્યુરોથી પ્રવાસીઓને સ્વીસ સરકાર હોટેલ, ટેક્ષી, ખીજી માહિતી વગેરેની સગવડ આપતી હતી. અમે ત્યાં જઈને ઉભા રહ્યા.

કેમેરા વેચનાર દુકાનદાર મારી સાથે જ હતા. તેમનું નામ લુસિયન હતું.

મેં કહ્યું : “મિ. લુસિયન કૃપા કરી હવે આપ જાઓ. આપ મોડી રાત સુધી ઢેરાન થયા.”

જવાબમાં એ માત્ર હસ્યા પણ ગયા નહિ. એણે દાવેલસ જ્યુરેના કામ કરતાં જ્યવસ્થાપકને મારા હિતારા બાબત પછપુ. એણે જે જવાબ લુસિયનને ફોન પર આપ્યો હતો કે બધી હોટેલો બરાબેવી છે, તેનો માત્ર પૂનરાચ્ચારજ કર્યો એ પછી લુસિયન. એ કાયમ જ્યવસ્થાપક ધરાવતા સ્થળેથી મારા માટે અનેક હોટેલો પર ટેલીફોન થયા. લુસિયન ટેલીફોન કરતો હતો, હું એક બાકડે પેકેટોના હમલા વચ્ચે બેઠો હતો. રાત્રે દશ વાગ્યે સામેથી એક ફોન આવ્યો કે કોઈ ઘરમાં એક જગ્યા છે. મારી પાંખથી એક ફેક લાઇને અને હોટેલ માટે ચિઠ્ઠી ફાડી આપી.

બહાર વરસાદ સારી પેઠે પડતો હતો. લુસિયન દોડીને ટેક્ષી લઇ આવ્યો, ટેક્ષીમાં બેસતા પહેલાં મેં લુસિયનનું સિરનામુ લીધું. એણે લખી આપું.

Mr. Gautschi Luciec

Birmensdorf Gervhaye 328

Zurich 3

મુઝા મુઝા એણે લખી નાખ્યું. આ લુસિયન બહુ ઓછું બોલતો. તેનો અર્થ એ નહોતો કે તેનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ઓછું હતું. એનો દુબળો તેજસ્વી ચહેરો, ઉંડી મધ્યમ આંખો જે એવી હતી કે બહુ બોલવાની તેને જરૂર ન હોય. ગતિ, એવા અને મૌન એના ચહેરા ઉપર તરવરતાં હતાં, એ બાગ્યે જે કંઈવાતો જરૂર છે. સાંજના પાંચ પછી એણે જાણ્યું કે હું અગાધ્યો છું અને ભીડમાં છું એટલે એણે એના બધાં

જામ અળગાં કર્યાં હતાં. મને લગાતાર ઉપયોગી થવામાં એ લાગ્યો હતો. જે કંઈમાંથી પૈસા લેવા ગયો અને જડ્યો નહિ ત્યારે આ યુવક પર શંકાથી મેં અનેક કુતર્ક કર્યા હતા અને એ પછી તો એનું પોતાનું કામ પડતું મૂકી એણે હોટેલ માટે ફ્રેન કર્યા, અને રાતના દશ સુધી આ વરસતા વરસાદમાં મારો તહેનાતમાં એ ખડો હતો.

મેં પૂછ્યું : "What about your dinner?"
(વાળુનું શું ક્યું?)

જવાબ આપ્યો : "Afterwards" (પછી)

સાંજના પાંચ વાગ્યે મળેલા, રાતના દશ વાગ્યે અમે છૂટા પડ્યા. એણે કાળજીથી મારો બધો સામાન ટેક્ષીમાં મૂકી દીધો. ટેક્ષી ડ્રાઈવરને સૂચના આપી કે હોટેલવાળાને કહેજે કે બાઈને સવારે એરોપ્લેનમાં જવાનું હોવાથી પરોઢિયે પાંચ વાગ્યે જગાડે. મોટર ગહાર વરસાદ વરસતો હતો, જવન કુંકાતો હતો અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડની દંડીમાં લુસિયન બીંબતો હતો. મેં કહ્યું : "તમે બીંબાઓ છો."

"કંઈ હરકત નહિ. હું તો ઘેર જઈ છું ને !" એની આંખમાંથી અનુકંપા અને હેત નિતરતાં હતાં. સ્ટેશનની સર્ચ લાઇટમાં હું એ સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો. લુસિયનની આંખો મને સર્ચ લાઇટથી પણ વધુ તેજસ્વી લાગી. મારી ટેક્ષી ઉપડી ત્યારે એ માત્ર એજ શબ્દ બોલ્યો—

"ગુડ નાઇટ"

એ રાત્રિ કેટલી સુંદર હતી તે તો હું કેવી રીતે કહી શકું? ત્રણ માઈલ દૂર હોટલમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક વૃદ્ધ માણસ

માઝ સ્વીસ ભાષામાં સ્વાગત કર્યું. હું તો કંઈ સમજ્યો નહિ અધારીઆ ખડમાં મને લઈ ગયા ઝાણુ લાઈટ હતું. એ ઓરડામાં પલગ, બે ટેબલ, એક ખુરસી, બીજી આરામ ખુરસી એમ પડ્યા હતા પગથીઆ ચડીને ઉપર જવાના રસ્તો હોય તેના રથજો બાથરૂમ હતું. એ માણએ મને ખાનાનું પૂછ્યું હશે તેમ માનું છું પણ સમજ્યા નહિ એટલે તેના વૃદ્ધ પતિને મોલાવી લાવી પરંતુ આ વૃદ્ધ થેંક યુ અને પીઝથી વિગેય અગ્રેજી જાણતા નહોતા થાડીને છેતરે એ લોકો કોફી અને બ્રેડ એ ખડમાં લઈ આવ્યા.

બ્રેડ તો હું ગળે ઉતારી શક્યો નહિ આખા દિવસ ૧૧ સતાપ અને ચિતાની ક્રિયાથી કંઈ ખાવાના હોશ હતા નહિ માત્ર ગરમ કોફી પી ગયો. ઝુસ્ચિઆ આવ્યા પછી શરીરને ટેકો આપતું, આટલા પરિશ્રમ પછી, મેં આટલું પ્રથમ જ લીધું.

હોટેલના માલિક બને વૃદ્ધો ગયા. આ મકાનને હોટેલ કરતા ખાનગી ઘરજ કહી શકું ઉતરનારા માટે આ એકજ ખડ હતો. તેની બારી સડક પર પડતી હતી. વરસાદ હતું બહાર પડતો હતો પનગ પર શરીર લંબાવી કુંડે ધવાની કોશીય કરી રહ્યો હતો અને દિવસના બનાનાં સખ્યાબધ ચિત્રો જ પવ દેતા નહોતા મેં સખતરીતે આખો બધ કરી. મસ્તકને ઠણું વિચારવું હવે બંધ કરી દે તાઝગી મહે માટે શાંતિ જોઈએ છે. જે બનવાનું હતું તે બલે બની ગયું “ દશ પદર મિનિટ એમ પસાર થઈ ગઈ હશે મને થયું કે હું ઉઘી ગયો છું. ઉંધી ગયો છું તેવું માનવાનો હું પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો, પરંતુ બહાર સડક પર વરસાદના પાણીને પૈડા નીચે કચરતી પસાર થતી મોટરોની ગણતરી સુસ્પન્ન મન બરાબર કરી રહ્યું હતું કયા સૂતો છું તે પામવા ફેટલીક વાર પ્રયાસ પણ કરવો પડતો હતો

મને થયું હાથ હવે જ'પ છે. આજનાં ગ્રધાં ચિત્રો આયમી ગયાં છે. હવે એક ધસધસાટ હિંધ આવી જાય તો બસ. કાલે સવારે પાંચ વાગ્યે તો મને આ બંને વૃદ્ધ જગાડવાનાં છે.

કાલે સવારે પાંચ વાગ્યે જગાડવાનાં છે તે વિચારે મારી નીંદ ઉડાડી દીધી. ન જાણે જનકીનાથ, સવારે શું થવાનું છે ? કાલ સવારનો ઘેરી ચિન્તા સવાર થઈ બેઠી. મારામાં બેઠેલો એમ. એ. એલ. એલ. બી. ધારાશાસ્ત્રી ખડો થઈ ગયો.

મને કહે : “ મિસ્ટર કાલે જવાની વાત કરે છે, પણ તે' એકારલોવેકિયામાં જવાનો વીસા કઢાવ્યો છે ? ”

“ ના, તેટલો વખત જ ક્યાં છે ? ”

“ તો ઓરિટ્ટયાની જૂમિ વિએનામાં એક એરપોર્ટ'યા ખીજ એરપોર્ટ' સુધી ૬૦ માઈલની ચડક પર મુસાફરી કરશે તો ત્યાં પ્રવેશવાનો વીસા છે ? ”

“ ના, ના, ”

અને અનુભવી વકીલનું મન ફરીથી બોલી ઉઠ્યું :

“ તને ખબર છે કે દરેક એરપોર્ટ' પર આ વીસા તપાસીને જ આગળ વધવા દે છે ! ધારે કે તને કાલે પરાદિયે પાંચ વાગ્યે આ ટિકિટ મળી ગઈ તો પણ આ વીસા વિના અધિકારીઓ શું તને એક ડગલુંય આગળ વધવા દેશે ? રામ રામ કર. તે' આ શું હવાતિયાં મારવા માંડ્યા છે તેનો તો વિચાર કર ! ”

મારી વિવેક બુદ્ધિ સતેજ થઈને તે રાત્રે મને સ્પષ્ટ કહેતી હતી કે જેક અને ઓરિટ્ટયામાં પ્રવેશવાના વીસા વિના મને કોઈ એરોપ્લેનમાં ચડવાયે નહિ દે. કોઈ પણ દેશમાં પ્રવેશતાં પહેલાં તે

ગાંધીની આપણી પાસેના પાસપોર્ટમાં તેની લેખિત મંજૂરી લેવી જોઈએ. આવી મંજૂરીને વીમા કંપેનામાં આવે છે. પ્રામ છોડ્યું ત્યારે મારો વીસા ખતોસ થઈ ગયો. કંપેનાય પણ મારી પાસે વખત જ ક્યા છે? અને જો મને એરોપ્લેનમાં ચડવા જ ન દે તો હું ભારત જઈ જ ન શકું અને જો ભારત પહોંચી ન શકું તો— ભારતથી હું કેટલે દૂર હતો? આ બધા વિચારોની ઘટમાળે ઉધને તો દેશવટો જ આપી દીધો હતો.

પણ સવાર પડતાં પડેવા બીજો વિચાર પણ આવી ગયો. જવાની ઇચ્છાવાળા મનને વિવેકબુદ્ધિ આપતું બીજું મન પાછું મધરાત પગી સામે આવી ખડું ચડ્યું. આવીને કહે છે કે : વીસા વિના એરોપ્લેનમાં બેઠા, ધારો કે ખુરીચથી વિએના હું પહોંચ્યો, પણ વિએના તારું એરોપ્લેન ક્યારે પડેલે છે ? ”

“ સવારના સાડા દસ વાગ્યે. ”

“ એ એરોડ્રમ સાઈદ માઇલ દૂર છે તે એરોપ્લેન પ્રાગ જવા ક્યારે ઉપડે છે ? ”

“ બપોરે બાર વાગ્યે ”

અને બુદ્ધિએ પ્રયત્ન કરતાં જણાવ્યું કે સડક પર દોઢ કલાકમાં સાઈદ માઈલ ટેક્ષીને કાપવાના છે. શું એરોપ્લેન મોકલું ન પડેલે? શું ટેક્ષીવાળો આવશે જ? શું એ ટેક્ષી સવા કલાકમાં સાઈદ માઇલ કાપી નાખશે ?

પ્રાગ પડેલવાનું મારું—યુદ્ધ માત્ર અશક્યતા સામે છે તેની દિના જેવી ખાતરી મને થઈ ગઈ, પગંતુ ઝડપથી સિવાય મારે બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. આશાવાદ કે નિરાશાવાદની ખેવના વિના મારું ચિત્ત માત્ર કાર્ય ઉપર બેઠું હતું.

અંધારામાં જ બીજા દિવસની સવાર પડી. ટેક્ષીવાળાએ બંને વૃદ્ધોને જગાડ્યાં. હું કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગયો. એ બંને મને નીચે દોરી ગયાં. એક ટેબલ પર બેસારી મારી સામેની ખુરશી પર એ વૃદ્ધ બેઠો. માછ રકાબીમાં મારા માટે કંઈક લાવ્યાં. તેમાં બ્રેડ, ટોસ વગેરે પણ હતાં. માત્ર કેશીનો ખાલો હું પી ગયો. તેમણે આપેલા બીલના બાર રૂપિયા ચૂકવી દીધા. ગુડબાય બોલીને ટેક્ષી હંકારી મૂકી.

સવારે છ વાગ્યે રેલ્વે સ્ટેશને સ્વીસ-એરની ટિકિટ ખારી ઉઘડી. મને કહે તમારા માટે ગ્રાહવણ થઈ ચુકી છે. વિએના ટેક્ષી આવશે. બીજા એરોડ્રામ પર બાર એરોપ્લેનમાં તમને જગ્યા મળશે. એક્સેસ રકમ આપીને મેં ટિકિટ લઈ લીધી પણ વિએના જતું એરોપ્લેન તો મોકું ઉડતું હતું. ઝુરીચ સ્ટેશને થોડો વખત પસાર કરી બસમાં હું ઝુરીચના એરોડ્રામ પર પહોંચ્યો. પાસપોર્ટમાં ઓરિટ્રયા અને એકસ્ટ્રાવેરકયા જવાની મંજુરો નથી એની ઘેરો ચિંતા હતી.

આ વિશાળ એરોડ્રામ પર પંદર મિનિટમાં તો અનેક એરોપ્લેન આવીને ઉતરતાં હતાં અને ઉડતાં હતાં. વિએના જનાર ઉતારુએ સાથે હું ઉભો હતો એટલે મારે વારંવાર જવાના ટાઈમનું પૂછવું ન પડે. એરોપ્લેન આવી ગયું. ઉપડવાનો સમય થયો. અમને પાસપોર્ટ બતાવવાની લાઈનમાંથી પસાર થવાનું કહેવામાં આવ્યું. મારો વારો આવ્યો. સામાનથી મારા હાથ, બગલ, ખંજા ભરચક હતાં. મેં પાસપોર્ટ બતાવ્યો. એણે તેમાં રવીટઝરલેંડમાં આવવાનો પ્રવેશ છે કે નહિ—માત્ર એ જ પાનું જોયું અને સીક્રોમારી દીધે. માથા પર ઝબૂમતા વાદળનો ભાર એહો થતો હોય એમ મને લાગ્યું. એરોપ્લેનમાં બેઠો ત્યારે આંખ ધેરાતી હતી. સરસ બેઠક અને ખાવાપીવાની સગવડ ધરાવતા આ એરોપ્લેનની

એર હાસ્ટેસ બહેન ત્યારે કુટસ, કોફી અને બીજું ખાવાનું લાવી ત્યારે ખાવાની મને સારી રીતે ઇચ્છા હતી. રસ્તાની, હામાનની, પડોચવાના ટાઇમની એને માફિતી પૂછતા ૨૪ કલાકે પેટને મે કંઈક સામગ્રી આપી.

અને વિએના હવે તો આવતું હતું. સામે પાવલોટની કેબીન પર લાલ લાઇટ થઈ કમરે પડા બાધવાનું સૂચન થતું હતું આ વિમાનમાં ઘણી બેઠેકો ખાલી હતી જે પ્રનાસીઓ હતા તે તૈયાર હતા મને ભય હતો કે ટેક્સી આવી હશે કે નહિ. અને વિએના હનધ મથકે મારો પાસપોર્ટ તપાસશે તો શું થશે ? જેવું એરોપ્લેન થોબ્બુ એવો મારો સામાન લઇને ઝડપથી હું વિમાનની સીડી ઉતરી ગયો. એરોડ્રમના છાપરા નાચે પહોંચું ત્યાં એક યુખ્ત ઉમરનો આદમી “શુકા, શુકા” રાડો પાડતો હતો. બંદરના અધિકારીએ પૂછ્યું કે તમારામાં કોઇ શુકા છે ? ટેક્સી લેમના માટે આવી છે ”

એ અધિકારીને કહ્યું - હું જ શુકવ છું મારે દોઢ કનાકમા દૂરના હવાઈ મથકે પહોંચવું છે. મને તુરંત જના દો તો આજાર. અને હજી પેયો ટેક્સી ડાઇવર દૂર ઉભો ઉભો “શુકા શુકા” બૂમ મારતો હતો. વિમાની મથકના અધિકારીને મે ઉતારણ કરવા ફરીથી કહ્યું. તેણે મારો પાસપોર્ટ લીધો અને તેમાં તપાસનો મીકકો મારી દીધો. પાસ પોર્ટ મને પાછો સુપ્રત કર્યો. ટેક્સી ડાઇવરને મારો સામાન સુપ્રત કરી એ ટેક્સીમાં બેઠો ત્યારે મને થયું કે મે ભયગ્યાન વટાવી દીધો છે. ગ્રાગના માર્ગે હું આગળ વધું છું. ઘડીઆળમાં સાડા દશ ઉપર કાટો પહોંચ્યો હતો. ડાઇવરને કહ્યું— “ ભાઇ, જરા ગાડી ઝડપથી હાકલો ” પણ એ મારી કોઇ ભાષા સમજતો નહોતો. પરંતુ એની ફરજનું એને જ્ઞાન હતું. એણે મોટર મારી મૂકી.

વિઝેનાનું એર પોર્ટ ગામથી સારી રીતે દૂર હતું. મોટર અનેક મકાનો પસાર કરતી આગળ વધતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે ગામ, મહોલ્લા અને ખેલરો આવતાં જતાં હતાં. મને એમ લાગતું હતું કે મોટર ધીરે ધીરે ચાલે છે. બીજી વખત થતું હતું કે લાવ આ નવા પ્રદેશ અંગે ડ્રાઇવરને કંઈક પૂછું તો રખે મને સમજવા ડ્રાઇવર મોટરને ધીમી પાડી દે એ બીક હતી. અને ભાપાય ક્યાં એ સમજતો હતો. કલાક સવા કલાક મુસ્કેલીથી પસાર કર્યો. કેટલાય ઉજ્જડ પ્રદેશ વટાવી આગળ વધ્યા ત્યારે બીજું વિમાની મથક આવી પહોંચ્યું. વિમાનનું સ્ટેશન હોય તેવું લાગતું નહોતું. ખંડિયેર જેવાં પડીને પાદર થયેલાં છાપરાં અને તેવા ટેકા ઉભા હતા. કોઇ વસ્તી દેખાતી નહોતી. નાનકડી એક ઝોરડી એવડા મોટા મેદાનમાં ઉભી હતી. આ ઝોરડી જ વિમાની મથકની ઝોડીસ હતી. તેનાથી દૂર એક નાનકડું એરોપ્લેન પડ્યું હતું. મનમાં વિચાર્યું આ જ એરોપ્લેન જવાનું હશે.

આ વિમાની મથકે ગાડી થોભાવી ડ્રાઇવરે મને કહ્યું “કસ્ટમ” ! હજી મને કસ્ટમ ધરના સ્થળે મારો પોસપોર્ટ બતાવવા એ લઈ જવા માગતો હતો. કેટલે દૂર છે તેની મેં તપાસ કરી તો એક માઇલ દૂર હતું. ગયા સિવાય તો ચાલે તેમ નહોતું. વિમાન ઉપડવાને હવે થોડી જ વાર હતી. ઘડીઆળમાં મેં જોયું તો થંદર મિનિટ બાકી હતી. એટલી વારમાં કેમ પાછા ફરી શકાય ? આ વાત હું ડ્રાઇવરને સમજાવતો હતો, પરંતુ એ કંઈ જ સમજી શકતો નહોતો. એરોડ્રમ પર ઉભેલા એક ગૃહસ્થે મને તુરંત કસ્ટમ પર જવા સલાહ આપી અને સમય ગાળ્યા સિવાય અમે આગળ વધ્યા.

કસ્ટમ કચેરી દૂર એક ઠાંપાઉન્ડમાં આવેલી હતી. રસ્તા ઉપર કોઇ હતું નહિ. હાથમાં પાસપોર્ટ લઇને હું તેની મેડી

પર ચડી ગયો. લેનિનની છબિ ત્યાં લટકતી હતી. મારી ચિંતા ટળી ગઈ. ઓરડામાં પ્રવેશતાં જ હું બોલ્યો : “ગિરુ મિર.” રશિયન આ શબ્દનો અર્થ થાય “શાંતિ અમર રહે”. ટુંકામાં મેં મારો પરિચય અને રશિવાથી પ્રાગ આગ્યા છીએ તેની વાત કહી અને તુરતમાં માડું ઓરોપ્લેન ઉડવાનું છે તો કૃપા કરી મને જવા દેવા કહ્યું. આ અધિકારીએ પણ પાસપોર્ટ તપાસ કર્યાનો અને જવાની મંજૂરીની પાસપોર્ટમાં સહી કરી આપી.

પાછા ફરી ઓરોપ્લેન પર નજર નાખી તો ત્યાં ઓરોપ્લેન હજુ અવિચલ ઉભું છે. એની પાસે કોઈ પ્રવાસી નજરે તરતા નથી. એક હજસી છોકરી આંટા મારતી હતી, જે ત્રણ ‘યુરોપિયનો’ ઉભા હતા. એ સિવાય સાડાં સ્થળ ખાલી હતું. ટેક્ષીમાંથી સામાન ઉતારી ડ્રાઇવરને ૩૦૦ શિર્ડીંગ આપવા માંડ્યા, પણ એને બોલાં પડતા હતા. એણે ૪૦૦ શિર્ડીંગ માગ્યા. દીલ્હીના ટેક્ષી ડ્રાઇવર સાથે માથાકુટ કરતા હોયએ તે રીતે મેં માથાકુટ કરવા માંડી. એની ભાષા જાણનારને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે ઝુરીયથી જ આ રકમ નક્કી થઈને આવી છે. ડ્રાઇવર કહે હું કંઈ ન જાણું. મારે તો ૪૦૦ શિર્ડીંગ ભાડું થાય છે.

મારી પાસેના યુરોપિયન કહે “આ માણસો બદમાશ હોય છે. સહુને આ રીતે હેરાન કરે છે.” મારો માટે રકબંધ નકામી હતી. ઘણી રકબંધના અંતે અહીં આ પહોંચ્યો હતો. તેને ઓરિટ્રપન નાણું ૪૦૦ શિર્ડીંગ આપી દીધાં, અને જયો સામાન સાથે લઈ વિમાનમાં ગયો.

આ વિમાનમાં અમે ત્રણ મુસાફરો હતાં. એક એક, બીજી હજસી છોકરી અને ત્રીજો હું. આ હજસી યુવતી છેક અમેરિકાથી આવતી હતી અને પોર્લાંડ યુવક ફેસ્ટીવલમાં જતી હતી.

આ વિમાનમાં અમે ત્રણ હતાં છતાં જગ્યા તો ખીલકુલ નહોતી. મોટી મોટી લાકડાની પેટીઓ તેમાં પડી હતી. વિમાનની બેંદો સાવ સામાન્ય હતી. કમરે બાંધવાના પટ્ટા નહોતા, કોફી નારતો આપનાર કોઈ હતું નહિ. વિમાન ઉપડ્યું પણ કોઈએ સૂચના ન આપી કે કમરે પટ્ટા બાંધો. પટ્ટાની ક્યાં વાત કરું, પણ આ મોટી પેટીઓ વિમાન ઉલટું સુલટું થાય તો અમારા પર જ પડે. પણ હું એ નહોતો બૂલી ગયો કે અમે બાર-વિમાનમાં બેઠાં હતાં.

હિન્દમાં હજુ સુધી કોઈ ગુડ્ડ ટ્રેઈનમાં પ્રવાસ કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો અને ઝુરિચના પેલા સ્વીસ-એરે કેટલી કાળજી રાખી આ વિમાન મારા માટે ગોતી કાઢ્યું હતો ! અને પેલા ઝુરિચ અને વિઝેનાના વિમાની મથકના અધિકારી કેટલા બહા ! મારો પાસપોર્ટ જોવાનીયે દરકાર ન કરી. હિન્દની ધરતી પર આવા હાખલાઓને કહે છે કે ઇશ્વરે આ લોકોને આંધળાબીંત બનાવી દીધા, આમ મારા માટે અશક્યનું શક્ય બન્યું હતું. આ વિમાનની બહાર વિજયની ધ્વજ ફરકતી હોય તેમ લાગ્યું. ઝેકોસ્લોવેકિયાની હદ ઉપર હવે તો વિમાન ઉડતું હતું, અને આ પ્રાગનું એરોડ્રમ દેખાયું.

બપોરના પ્રાગના હવાઈ મથકે બહુ વરતી દેખાતી નહોતી. અમે ત્રણ એ ભંગાર વિમાનમાંથી ઉતર્યાં. તેના પ્રવેશ રથજેથી જ સીધા પાસપોર્ટ બતાવવા અધિકારી પાસે કતારમાં જવું પડે છે. જેવો મારો પાસપોર્ટ મેં બતાવ્યો કે મારા સાથે એ એક અધિકારી ઝીણી આંખે જોઈ રહ્યો.

“ક્યાંથી આવો છો ?”

“ઝુરિચથી”. મેં જવાબ આપ્યો.

“ઝુરિચથી ?” તેને આશ્ચર્ય થયું. “અત્યારે ઝુરિચથી કોઈ વિમાન આવતું નથી. ‘હું’ વિઝેના થઈને આવું છું.”

“તમે ઝેરોડમ વેકિયામાં ન આવી શકો.”

“કાં બાઈ?” હું અજાણ્યો થઈ ગયો.

“આવવાની તમને મનુરી નથી.”

“આપ પામપોટ જુઓ.”

મને કહે “જેયો છે. બરાબર જેયો છે. તમે નહિ જઈ શકો. તમને ડિટેઈન (અટકાયત) કરીએ છીએ.”

પ્રાગના ઝેરોડમ પર મને અટકાયત કરે તે સંભવ તો હતો જ. એવું ધારીને જ હું ઉતર્યો હતો. પરંતુ અહીંઆથી જ અમારૂં વિમાન હિન્દ જવા પગમ દિવસે ઉપડવાનું છે. એ સ્થળે બરાબર હું આવી પહોંચ્યો છું, મારા મનમાં ઠાસ બીતિ નથી. મેં અધિકારીને કહ્યું : “બહુ સાફ, હું રોકાયો છું”. પછી સામાન લઈને એક ખૂણામાં નિરાંતે બેઠો. મારી નોંધવહી બોલી અનુભવ લખવા બેઠો. લખતાં લખતાં યાદ અવ્યું કે બહેન વેરાએ મને કહ્યું હતું કે તમે જાઓ છો તો મુઝ શો નહિ. કઈ મુશ્કેલી આવે તો મને ૨૨૫૧૮૮ નંબર ઉપર ફોન કરજો.

ઝેરોડમ અધિકારીની રજા મેળવી મેં ફોન વેરાને જોડ્યો. મને સાંભળી વેરા ચમકી પડી.

“બીજો જ દિવસે પાછા પ્રાગમાં?”

“હા, જી. આપનો આભાર માનું છું.”

“કેમ આમ થયું?”

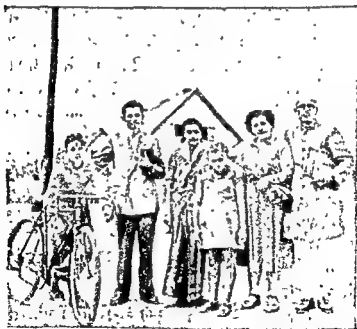
“બહુ લાંબી વાત છે. પણ અત્યારે હું મુશ્કેલીમાં છું.” વેરાને મેં કહ્યું.

મેં એને મારી અટકાયતની અને એન્ટી વિસા નથી તેની વાત કરી. મને કહે ત્યાં નિરાંતે બેસો આવીને હું તેડી જઈશ.

ફરી પાછો હું મારા અસલ બાંકડે આવીને બેઠો. અધૂરી રાખેલી નોંધને આગળ ધપાવી. મનમાં વિચાર આવ્યો :— ઝુરિય જવાનું ક્યાં હતું? બીજી નોંધ તો ધણી લખી છે. જે ઝુરિય

ગયોજ ન હોત, ગયો તો સંજોગો ને ઉભા થયેલા આ બનાવો બન્યા જ ન હોત, તો આ પ્રકરણ ન લખત. એટલામાં વિમાન મથકના અધિકારી મારી પાસે આવ્યા, મને કહે “કોમ્યુનિકેશન મિનિસ્ટરનો ફોન છે. આપ હવે જઈ શકશો.” મેં કહ્યું : આભાર. પણ ગામમાંથી મને લેવા આવે છે, પછી જ હું નીકળી શકીશ.”

એ પછી તરતજ વેરા આવી. હું મોટરમાં બેસી ગયો. મારા પ્રવાસની વાતોમાં જ જૂની ઈસિયલ આઈડોન હોટેલ આવી પહોંચી.

લિડિસેહમાં જેમણે પિતા અને પતિ શુભાંચાં એ નિરાધાર બાળકો અને વિધવા સાથે લેખકો : જમણી બાળુથી-શ્રી રામનારાયણ પાઠક ને શ્રી લાનુસાર્થ શુકલ

લિલિત્સેહનો હત્યાકાંડ

[૨૦]

“સહ પ્રતિનિધિઓનો સામાન તૈયાર છે?”

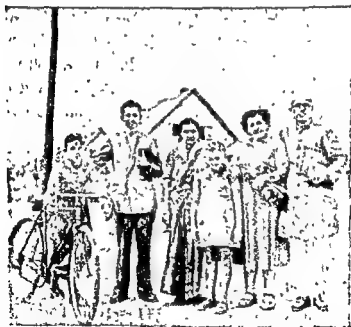
“હા, જી.”

“હેલેલના માણસને એ સુપ્રત કરી આપો.”

અમારા વ્યવસ્થાપકના આદેશ મુજબ જ્યો સામાન તૈયાર થઈ ગયો હતો. દૂર ફરવા ગયેલા સહુ આવી ગયા હતા. હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલ સહુનાં મન ઉંચા ચઢી ગયા હતાં ખરીદેના અને બેટ મળેના સામાનના દેશી પોટકાંઓ અવનન આડકોન

ગયોજ ન હોત, ગયો તો સંજોગો ને ઉભા થયેલા આ બનાવો બન્યા જ ન હોત, તો આ પ્રકરણ ન લખત. એટલામાં વિમાન મથકના અધિકારી મારી પાસે આવ્યા અને કહે “કોમ્યુનિકેશન મિનિસ્ટરનો ફોન છે. આપ હવે જઈ શકશો.” મેં કહ્યું : આભાર. પણ ગામમાંથી મને લેવા આવે છે, પછી જ હું નીકળી શકીશ.”

એ પછી તરતજ વેરા આવી. હું મોટરમાં બેસી ગયો. મારા પ્રવાસની વાતોમાં જ જૂની ઇસિયત આંધોળ હોટેલ આવી પહોંચી.

વિહિત્સેહમાં જેમણે પિતા અને પતિ શુભાવ્યાં એ નિરાધાર બાળકો અને વિધવા સાથે લેખકો : જમણી બાબુચી-શ્રી રામનારાયણ પાઠક ને શ્રી બાબુભાઈ શુક્લ

લિડિસેહનો હત્યાકાંડ]

“આ ધરતી બોમ્બમારાથી સપાટ નથી બની, પણ હળથી ખેડીને સપાટ બનાવી છે. જર્મન લોકોને ઝેકાસ્લોવેકિયા લીધા પછી એક પ્રકારના બચની છાપ લોકોમાં ઉભી કરવી હતી.”

‘હ.’ અમારાથી વધુ બોલાયુ નહિ. એ રચનાથી મૃત્યુ પામેલા માનવી તેમની કબરોમાંથી ખડાં ચતા હતા.

અમે જરા આગળ ચાલ્યા ત્યારે અનેક સ્ત્રીઓ અને કેટલાક ૧૫-૧૬ વર્ષના કિશોરો દોડીને અમને વિંટળાઈ વળ્યા. માન બાઈએ કહ્યું; “આ લોકો એ મૃત્યુ પામેલાઓની વિધવાઓ અને બાળકો છે.”

“આ રથજે જૂનું ચર્ચ હતું. ગામદાનો ચોક હતો. નાના સાર્ફાં મકાનો હતા. તેમાં ખાણીઆઓનાં કુટુંબ રહેતા હતા. એ બધું જમીન દોસ્ત કરવામાં આવ્યું. એની એકે એક ઇંટ દૂર સુધી ખેંચી ગયા. જમીન પરના દગલા પર ટ્રેકટર ચાલ્યા. સપાટ મેદાન બનાવી આ લિડિસેહનું નામ નિશાન જુંસી નાખના નાઝીઓએ ત્રણ દિવસ સુધી બપોર પ્રયાસ કર્યો.”

અમારી સાથે આવેલા એક સાર્થાદારે આ કમનશીમ ગ્રામવાસીઓની કથા શરૂ કરી. અમે સહુ શાંત હતા. જમીનદોસ્ત પડેલી ઈંટોમાં અમે જૂની રચનાનું ગામડું જોયું.

એ દરમ્યાન એક બહેન કંઈક વાત કરતી આગળ આવી. “આ બહેન શું કહે છે? કાણ છે?” અમે પૂછ્યું :

આટિનના એનું નામ હતું. જુના લિડિસેહ ગામમાં આ બહેન રહેતી હતી. નાઝીઓએ આની દરેક સ્ત્રીના પતિને આ રથજે મારી નાખ્યા પછી આ સ્ત્રીને જર્મનીમાં સ્ત્રી કેદીઓની છાવણીમાં રાખી હતી. ૧૯૪૫માં જ્યારે યુદ્ધ ખતમ થયું, જર્મનો

હાર્યા ભારે આ બહેન તેની દિકરી સાથે ૧૯૪૫ માં અહીં પાછી ફરી.

આશ્વિનાએ તે દિવસની બયાનક કથા ‘કહેના માંડી’ આશ્વિના બોલી : “હું મી જુનની એ રાત હતી. અહીંથી થોડે દૂર એક સરસ નવા મકાનમાં અમે રહેનાં હતાં.

“રાતના બાર વાગ્યે અમે બર ઉંઘમાં હતાં. અમારાં બારણાં કોઈ એ ખખડાવ્યાં. બારણું મેં ઉઘાડ્યું અને જોયું તો હાથમાં નાનકડી મશીનગન સાથેના નાઝી સૈનિકો હતા. અમને એણે પૈસા અને બીજી કીંમતી ચીજો સાથે લેવાનું કહી દીધું. અમને સમજાયું નહિ કે આમ શા માટે કહે છે. મેં રડતાં બાળકોને એકઠાં કર્યાં અને બહાર આવી નીકળ્યાં.”

આશ્વિના થોડીતાર થંભી. તેની દિકરી મારી સામે ટીકી રહી હતી. અનુવાદક તેના શબ્દશબ્દનું ભાષાન્તર કરતો જતો હતો. ધીરે ધીરે અમે આગળ વધતા હતા.

આશ્વિનાએ કહ્યું : “એ પછી અમને આખી રાત શાળામાં રાખ્યાં. વહેલી સવારમાં બંધ લોરીમાં નાખી અમને કલેડો લઈ ગયા. કલેડો ખાતે અમારી પાસે બાળકો હતાં એ ઝુંટવી લીધાં. ૧૬ વર્ષથી મેટ્રી વયના બાળકોને હાંવણીમાં લઈ ગયા. તેમાંથી ટેટલાકને ગોળીએ દહાડી દીધા. નાના બાળકોને તપાસવામાં આવ્યાં. આ બાળકોમાં જે આર્થિક જાતિને માફક આવે તેવાં હતાં તેમને જર્મન કુટુંબોમાં મોકલી આપ્યાં. નવજાં અને બીન જરૂરી દોપાનાં બાળકોને આકંદ કરતી માતાઓ પાસેથી ઝુંટવી પોલાન્ડમાં આવેલી ગેસ ચેમ્બરમાં ખતમ કરવા માટે મોકલી દીધાં.

“લડાઈ પછી આ બાળકો આવ્યાં ?” અમારાથી પૂછાઈ

“ ૧૦૫ લિડિસેહ બાળકોમાંથી ૮૮ બાળકો પાછાં કર્યા જ નથી. તેઓ ક્યાં ગયાં, શું થયું તેની આજ પર્વત કશી ખબર પડી નથી. અમે જ્યારે જર્મનીની છાવણીમાંથી સંકત યપ્યાં અને અહીં એક સરહદમાં પ્રવેશતાં હતાં ત્યારે અમારા કુટુંબને—પતિ અને બાળકોને મળવા અમે તપપાપડ હતાં. અમને તે વખતે ખબર નહોતી કે આ બધાંને મારી નાખવામાં આવ્યાં છે. ”

કમકમાડીમયું વાતાવરણ એ વેળા ખડું થયું. આશ્વિના જેવી વિધવાઓના પુરોનોનું શું થયું ? હ મી જીનની રાતે એ લોકો ક્યાં હતા એનો જાણે જવાબ મળતો હોય તેમ ખીજ એક બહેને વાત શરૂ કરી.

લિડિસેહના પુરોને અને ૧૪ વર્ષથી મોટી વયના કિશોરોને એક ખેતરમાં ઉપાડી ગયા. તેમની સંખ્યા ૧૬૨ હતી. તેમાં ખેડૂત હતા, ખાણિયા હતા, દુકાનદાર હતા, સરકારી નોકરો હતા અને જેમનાં મોઢામાંથી હજુ માનું દૂધે સુકાયું નથી તેવા કિશોરો પણ હતા. આ સકુને ખેતરમાં એક હારમાં ઉભા રાખ્યા, બંદુકો તાકવામાં આવી, ગોળાઓ છુટી અને નિર્દોષ ૧૬૨ ના દેહ ઢળી પડ્યા. ખેતરમાં ખાડા ગાળી એક સાથે આ શબોને દાદી દીધાં.

નાઝી સૈનિકોએ કાંઈ નિર્દોષ છે કે ગુનેહગાર એની તપાસ ન કરી. કતલમાંથી એક પણ માનવીને બાકાત ન રાખ્યું. બહારગામથી શિક્ષક શિમન્ડ આવ્યા હતા તેમને પણ ખીજની સાથે ગોળાએ દઈ દીધા. ખીજ શિક્ષકને અને ચર્ચના પાદરીને પણ મારી નાખ્યા.

૬ મી જુને આ હત્યાકાંડ શરૂ થયો. ૧૦ મી જુને બપોર મુધીમાં એક પણ જીવતો વતની લિડિસેહમાં હતો નહિ. મકાનો સુરંગથી ઉડાવી દીધાં—બાળાં નાખ્યાં. એ પછી બધા ઉમેલા હીંતડા વ્યવસ્થિત રીતે પાડી દીધાં, આ રથજે ગામડું હતું તેની નિશાની તરીકે એક ચિમની પણ ઉભી ન રહે તેની કાળજી રાખવામાં આવી હતી. ”

આ કથણુ કથા અમે સાંભળતા હતા. સંબળાવનાર બહેનની આંખમાંથી ઝતુન આંધુ ગયું હતું. માત્ર નિર્દયતા સામે જગત પાસે આ પોકાર હતો. એના મંત્રહસ્થાનનાં બારણામાં પગ મૂક્યો તો વિનાશ પામેલા આ ગામડાની જુદા જુદા રથજેથી મેળવેલી વસ્તુઓ અને ફોટોગ્રાફ્સ ત્યાં હતાં. નાઝીઓએ, ગોળાથી ઠાર કરવાથી પ્રારંભ કરી મકાનો જમીનદોસ્ત કરવાની જે નિર્દયતા આચરી હતી તેની દ્વિત્ત લીધી હતી. તેના નાઝી લોકોએ ખીજા લોકોમાં ધાક ઉભી કરવા ફોટા લીધા હતા. આ સંમ્રહ-સ્થાનમાં એ ફોટા પણ હતા. આ ફોટા સાથે લિડિસેહની નિશાળનાં બાળકોએ હત્યાકાંડના છ દિવસ પહેલાં જ તેમના વર્ગ શિક્ષક સાથે જે ફોટો પડાવ્યો હતો તે પણ હતો. નાઝી લોકોએ છાપામાં આ ફોટા છાપીને એક પ્રજાને ચેતવણી આપી હતી કે જમ્મુસોને આશ્રય આપશો તો જો જો તમારી હાલત લિડિસેહ જેવી થશે. આ અખબારો પણ સંમ્રહસ્થાનમાં હતાં.

યાન આવીને અમને લિડિસેહની ધરતી પર ઉભા કરેલાં નવાં મકાનોમાં લઈ ગયા. એક અને દુનિયાની પ્રજાએ નિર્ણય કર્યો હતો કે લિડિસેહ હંમેશા જીવશે. એ રથજે દુનિયાની પ્રજા તરફથી આવેલા સાંતિ ઝખનાની ભાવનારૂપ ગુલાબોનો બગીચો બનાવ્યો છે. પંડિત જવાહરલાલે ભારતમાંથી પણ ગુલાબ લિડિસેહના

બગીચા માટે મોકલ્યા છે. ત્યાં આવેલા મકાનમાં અમે ગયા. એક સરકારે પાછા ફરતા લિડિસેહવાસી માટે આ મકાનો તૈયાર કર્યાં છે. આ સ્થળે ૮૧ લિડિસેહની સ્ત્રીઓ અને ૧૧ બાળકો પાછાં કર્યાં છે. કેટલીક સ્ત્રીઓએ ફરી લગ્ન કર્યાં છે અને હવે નવી જ દુનિયા હિમી થઈ છે. જે ૨૦૩ સ્ત્રીઓને જર્મનો તેમની છાવણીમાં લઇ ગયા હતા તેમાંથી તો ઘણો ત્યાં જ મરી ગઈ. ૧૪૩ સ્ત્રીઓ પાછી ફરી તે પૈકી ઘણો સ્ત્રીઓ હોરિપટાલમાં સીધી દાખલ થઈ. મીસીસ કાર્લોવા કેન્સરથી મરી ગઈ.

દિકરી હેના સ્વેટોવા ૧૯૪૭ સુધી જડી નહોતી. જર્મન શહેર ફ્રેંકફર્ટમાંથી એ મળી આવી. એના પાલક પિતા પાસે માત્ર આટલું કાર્ડ હતું, હેના સ્વેટોવા : ક્લેડોના કામદાર કુટુંબમાં જન્મ : ૧૯૪૨માં જર્મનીમાં તેને પુનઃ વસાવવામાં આવી છે. જ્યાં આ ૧૯૨ શહીદોને દાટવામાં આવ્યા હતા એ સ્થળે થોડીવાર અમે મૂંગા હિભા રહ્યા. માનવતાને જગાડવા મૃતાત્માઓને અંજલિ આપી.

આ ગામની કમનશીબ વિધવાઓ અને બાળક-બાળકોને અમે લિડિસેહની ધરતી પર મળ્યા. હજુ વરસાદ ધીરે ધીરે આણુ હતો. આ માનવીઓ ફરીથી પલટાતી દુનિયાના ઘડતર માટે લાગી ગયા હતા. તેમની આંખોમાં યુદ્ધ માટે ભય હતો, પરંતુ બાળુમાં જ આશાવાદી ગુલાબનો ગળીયો તેની દરેક પાંખડી ખીલવી સુવાસ મહેકાવી રહ્યો હતો.

ઝેદાસ્તોવેકિયામાં વધુ બાળકોની મુ'બેશ ચાલે છે. બાળક દીક સાલીયાણું આપે છે. એક બાળકે ૭૦ કાઉન, બે બાળકે ૧૭૦, ત્રણે ૩૧૦, ચારે ૫૦૦, પાંચે ૭૦૦ અને છ બાળકે ૧૦૦૦ કાઉન માળાપને મળતા હોય છે.

મધરાતે દિલ્હી

[૨૧]

લિડિસેઝથી પાછા ફરતાં બસ એરોડ્રમ પર ઠધારે પડેાંચી
એની ખબર પડી નહિ. એટલું જાંખું જાંખું માદ આવે છે કે
રસ્તા ભીંજાયેલા હતા. પાણી ઉપર ચાલતાં પેડાંનો અનાજ અને
પસાર થતાં ખેતરોના સપાટ પ્રદેશ ત્યાં હતા. મનમાં ચક્રોળ
ચડ્યો હતો. આ ભૂમિ ઉપર યુધ્ધે કેટલા માનવીઓનો સંહાર
કર્યો ! લિડિસેઝની માતાઓથી વિખૂટાં પડેલાં બાળકોની ગીસો
જાણે પેડાંથી દગાતી ધરતી પરથી જાગતી હોય તેમ આકાર
લેતી હતી.

વિમાની મથકે પહોંચતાં જ ખમર પડી કે એરોપ્લેન હજુ આવ્યું નહોતું. રસ્તામાં વિમાનનું યંત્ર ખરાબ થયું હતું, અને હોલાંડના આમ્સ્ટર્ડામ વિમાની મથકે રોકાયું હતું. પ્રાગ ક્યારે આવી પહોંચશે તે અનિશ્ચિત હતું. આ સમાચારથી ભારત પહોંચવાની આતુરતા વધી પડી હતી. હવે તો ધડીના ય વિશ્વંબ ની વિના હિન્દુસ્તાન કેઈ પહોંચાડી દે તો સાઈ એમ થતું હતું. અમને બપોરે વિદાય આપવા મોટી સંખ્યામાં એક યુવક-યુવતીઓ આવ્યાં હતાં. કલાકો સુધી એ લોકો વિદાય આપવા રોકાયાં હતાં. વિમાનના સ્ટેશનની વિશાળ ખુલ્લી લોખીમાં અમને સંખ્યા-બંધ પ્રશ્નો પૂછી ભારતની સાથે દોસ્તી બાંધી લેતાં હતાં.

સંસ્કૃત અને બંગાળી જાણતા ડૉ. ફુસાન, એક સરકારના ભારતીય સંસ્કૃતિ માટેના ખાતાના જરોરદાર, હિન્દી અને અંગ્રેજી જાણતી વિદુષી મિલેના, ખૂબ મળનાવડા યુસ્મન અને હિંદુભાષી અમારા દોસ્ત યાન છૂટા પડતાં પહેલાં અમારી સાથે ધરાઈને વાત કરી લેતાં હતાં. વિમાનને આવતા ભારે વિશ્વંબ થવા છતાં આ લોકો કેઈ પોતાના ઘેર જતા નહોતાં ! ભારતીય લોકોથી વિખુટા પડવું જાણે આ બધા બાઈઓને ગમતું ન હોય તેવું વાતાવરણ સરળાયું હતું. ભારત અને એક સરકાર વચ્ચે આવેલું ભૌગોલિક અંતર અને રાજ્યના વાડાઓ શ્રુંસાઈ સયાં હતાં. એક કુટુંબના માણસોની જેમ વિંટળાઈ વળી, સદ્ પ્રવાસના ઉત્સાહ દિવસનો મેળો કરી લેતાં હતાં.

સાંજ પડી. હજુ આકાશ પાણી વરસાવવા કરતું હતું. વિમાનનું સમારકામ હવે થઈ-ગયું છે તેમ આમ્સ્ટર્ડામથી સંદેશો આવ્યો હતો. રાહ જોઈને ચાકેલાં એક અને ભારતીય પ્રતિનિધિઓએ ગોળા-કુંડાળામાં ફરતાં સંગીતની ભૂમિકામાં સમૂહનૃત્ય શરૂ કર્યું. શ્રી પી. કે. અન્ને, એક દક્ષિણી સંગીતકાર,

આનંદમાં મસ્ત જાની ગયા હતા. મોડે સુધી આ કાર્યક્રમ ચાલ્યો. રાત્રે વિમાન આવી પહોંચ્યું.

થોડીવારે પરમેશ્વરન અને પેરિનગ્ડેન પ્રતિનિધિઓ પાસે આવી પહોંચ્યાં. કહેવા લાગ્યા કે તમારે સહુએ સામાન ઓછા કરી નાખવો પડશે. વિમાનમાં બેઠાને વધી જાય છે.

જાણે ભારતમાં વતનમાંથી નીકળતા હોય અને ઘેર સામાન છોડીને જવાતું હોય તેવી સૂચના મળી હતી. બેટ મળેલાં પુસ્તકોનો ગાંસડો, રેકોર્ડો, કોષની પાસે રમકડાં, તો કોષની પાસે કેમેરા, રેડિયો અને ટાઇપરાઇટરો હતાં. બહેનોને હેલસીક્રીથી પ્રાગ સુધી મળેલી ભેટો પણ સારા જથ્થામાં હતી. સહુ આવ્યા હતાં તેના કરતાં પાછા ફરતાં બેઠાને બમણાથી વધી ગયા હતા.

શ્રી ઝવેરી, શ્રી વજુભાઈ, શ્રી વિમલા કપુર અને બીજા અનેક મુંઝાયાં. રેડિયો અને બીજી મોટી પેટીઓ છોડી દીધી. આમ છતાં વિમાનમાં વજન વધતું હતું. છેવટે વિમાનીએ સાથે 'ગ્રેટાલ ઓછું લેવાતું નક્કી કર્યું'. આજ આખો દિવસ પ્રતીક્ષામાં રોકાયેલાં સદૃશ જ્ઞાન તંત્રીઓ તંબ ધર્મ ગયા હતા, ચાકયા પણ હતા. રાત્રે ત્રણ વાગ્યે સહુ વિમાનમાં બેઠા ત્યારે નીચે વરસતા વરસાદમાં સીતેરથી એંસી એક ભાઈ બહેનો હાથ ઉંચા કરી વિદાય આપતાં હતાં. અમને લાગતે ભારત આવવા એ ભારેખમ વિમાન ઉમડી ચુક્યું.

ભારતની દિશામાં અમારું વિમાન સતત ઊડી રહ્યું હતું. પ્રાગથી ઉડ્યા પછી પહેલું વિમાની મથક 'રેકૅર્ડ' આવ્યું. રોમમાં અમે રોકાયા. દાઢી કરી; ગરમી લાગતી હતી, હાથ મ્હોં ધોયાં, જમ્યા. મનમાં થયું કે ભારત આવીએ છીએ તે તારથી

ખબર આપી દઇએ. તારધર જીએને લખેલો તાર આપ્યો. તારના ઉપ રૂપીઆ માગ્યા. વિનયથી તાર પાછો માગી દિલ્હીથી ઘેર તાર કરવાનું રાખ્યું.

કરાંચી હવાઇ મથકે સખત ગરમીમાં એરોપ્લેનમાં અમને અરધા કલાક ઉપરાંત બેસાડી રાખ્યા. શ્રી મુક્તિલાલ મોદી બારે અકળામ્ ઉડ્યા હતા. તપાસ કરવામાં આટલો કેમ વિલંબ કર્યો તેની હજી અમને જાણ થઈ નહિ. જગેરે જૂખ્યા પછી થયા હતાં. સિંધની ધરતી પર પરસેવાથી રેખાંજલ દત્તા. પાસપોર્ટ બતાવી સહુ ભોજનના ટેમ્બલ પર બેસી ગયા. પીરસનારા દિન્દી બોલનારા ઘણા વખતે મળ્યા આ લોકો ભારતથી અલગ પાકીસ્તાની છે એ વિસરાર્થ જતું હતું. દુનિયાના કાઈ છેડે વિમાનમાં અમને આટલું બેસારી રાખ્યા નહોતા, માત્ર તે પરથી જ આ પાકીસ્તાન છે તેમ લાગતું હતું.

આ ઉપડ્યું વિમાન. રાત પડી ગઇ હતી. આકાશમાં તારા દેખાતા હતા. નીચેથી ભારતની ધરતી પસાર થતી હતી. એ ગુજરાત હતું કે મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન હતું કે મધ્યપ્રાંત તેની કલ્પના પછી નહોતી આવતી. એ પછી દૂરથી દિવા દેખાયા.

કોઇએ કહ્યું : “ દિલ્હી આવ્યું.”

વિમાનમાં સહુ સળવળી ઉઠ્યા. કલાકોની રથગિત બેચેની પછી ચેતન દેખાતું હતું. તાળાઓના ગડગડાટથી આ વધાઇને વધાવી લીધી. “ દિલ્હી દેખાયું ” અને વિમાને દિલ્હી ઉપર ચકકરે લગાવવા શરૂ કર્યો.

આજ હવાઇ મથકે પરથી અમે સહુ રાત્રિ ઉપડ્યા હતા. ત્યાંજ મધરાતે આજેઉતર્યા. વિજળી ઝળકતી રોશનીમાં બંગાળી,

બિદારી, આસામી, ચંજાળી અને બીજા મિત્રોની અમે વિદાય લઈએ છીએ. સહુ સહુનાં રહેઠાણે જવા ઉતાવળા ને અધીર થયા છે. દિલ્હીની રાત દરેક પવન લાવતી હતી.

ચોડીવારે ટેક્ષી દિલ્હીના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે આવેલા ગુજરાતી સમાજ પાસે અમને લઈને આવી ઉભી રહી. અમે હિતરી ગયાં.

દ્રાઈવરે કહ્યું “સાહેબ તમારો સામાન ગણી દ્યો !”

પરદેશમાં આવું અમને કોઈએ કહ્યું નહોતું. દ્રાઈવર સામે અમે જોઈ રહ્યાં. દિલ્હીમાં આવી પહોંચ્યા છીએ તેમ હવે ચોક્કસ લાગતું હતું.

એના હાથમાં પૈસા મૂકી દીધા. ભારતના પાટનગર દિલ્હીના માર્ગ ઉપર મધરાતે અમે ઉભા હતા.

શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠકકૃત પુસ્તકો

નવલ કથા

પચાસ વર્ષ પછી
આવતી કાલ
જગતનો તાત
ખાંડાની ધાર
મ નવતાના મૂલ
સુવર્ણ મૃગ
સાથી
સોદાગ

જીવન કથા

ગાંધી બાપુ भा. ૧-૨
ગૌતમ બુદ્ધ
સત્યાગ્રહી શહીદો
ભક્ત સુવમા
ગીતુમાધ

કિશોર વાંચન

ભારતના બહીરો
ભારતની વીરાંગનાઓ
આપણા દેશનો વાત
भा. ૧-૨-૩
ગુજરાતી ઐતિહાસિક
ગૌરવ
મહાકાવ્યની રસ કથાઓ
રાજકોટ સત્યાગ્રહ
વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્ર
સિંહાસન બત્રીસી
છેટા રંગે માળાપ
વેડનો વારો

પ્રવાસ કથા

પ્રવાસ વર્ણન
પડતાતી દુનિયાના દર્શને
(શ્રીભાનુભાઈ શુક્લ સાથે)
પ્રવાસ પત્રો
કાળા પાણીને પેલે પાર

: પ્રાપ્તિ માટે લખો :

રામનારાયણ પાઠક
મુ.ત.૨૨૫૬ : જી. અમરેલી.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ

શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક કૃત-

અનુવાદનાં પુસ્તકો

કાયા કદ્ય : ભા. ૧-૨-૩

લેખક : પ્રેમચંદ્ર

મારો પરિવાર

રશિયન માતાની આત્મકથા

ગુલ શબરી

બાપુજીની વાતો

કસ્તુરબા ગાંધી

બાજી પ્રભુ દેશપાંડે

ગો સેવા શા માટે

તિરૂ વલ્લુવર

ગંગાજી

તીર્થરાજ પ્રમાણ

પ્રાપ્તિસ્થાન :

રામનારાયણ પાઠક

મુ. તરવડા : જી.અમરેલી

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ